М. А. Воїнственський

ПТАХИ

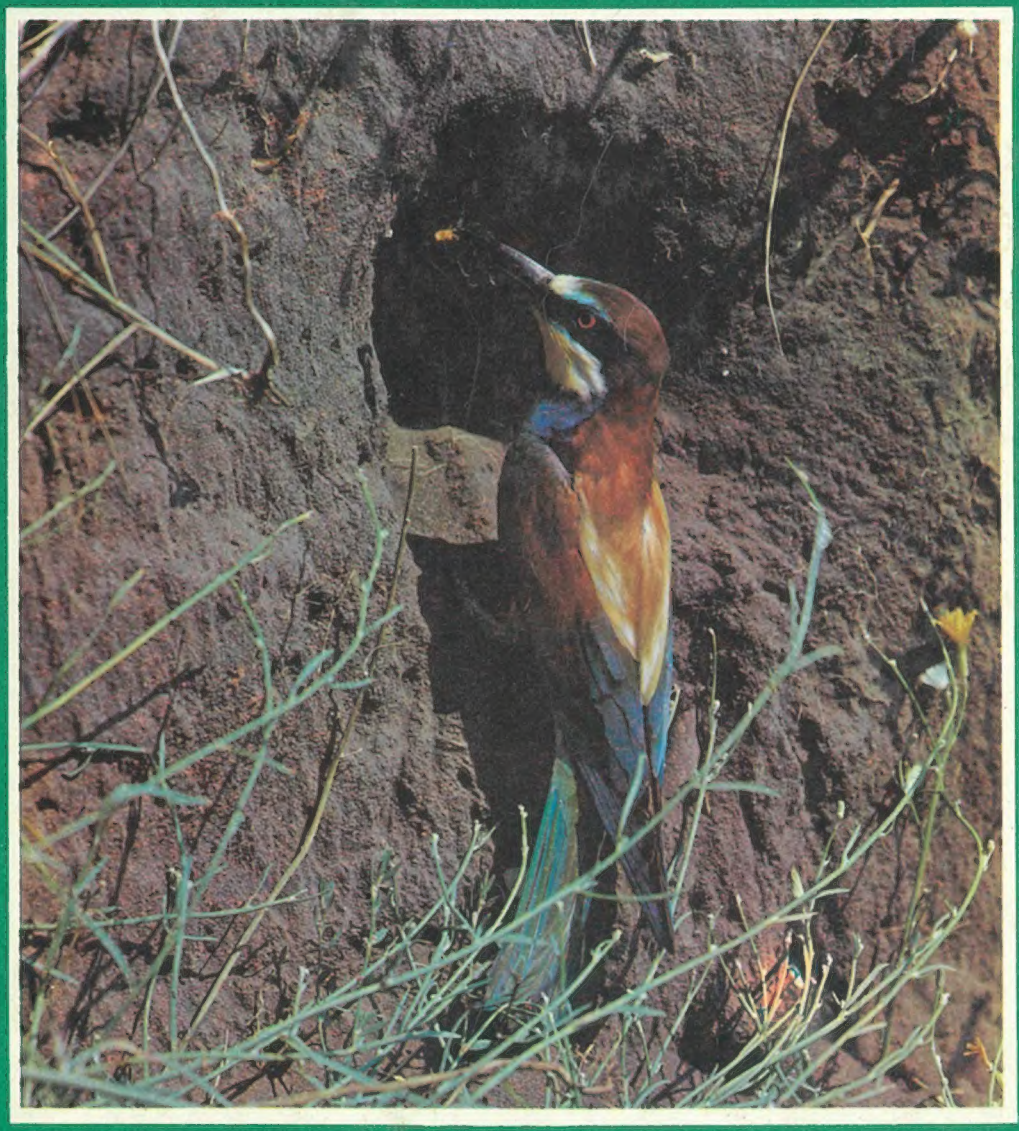

М.А. Воїнственський

ПТАХИ

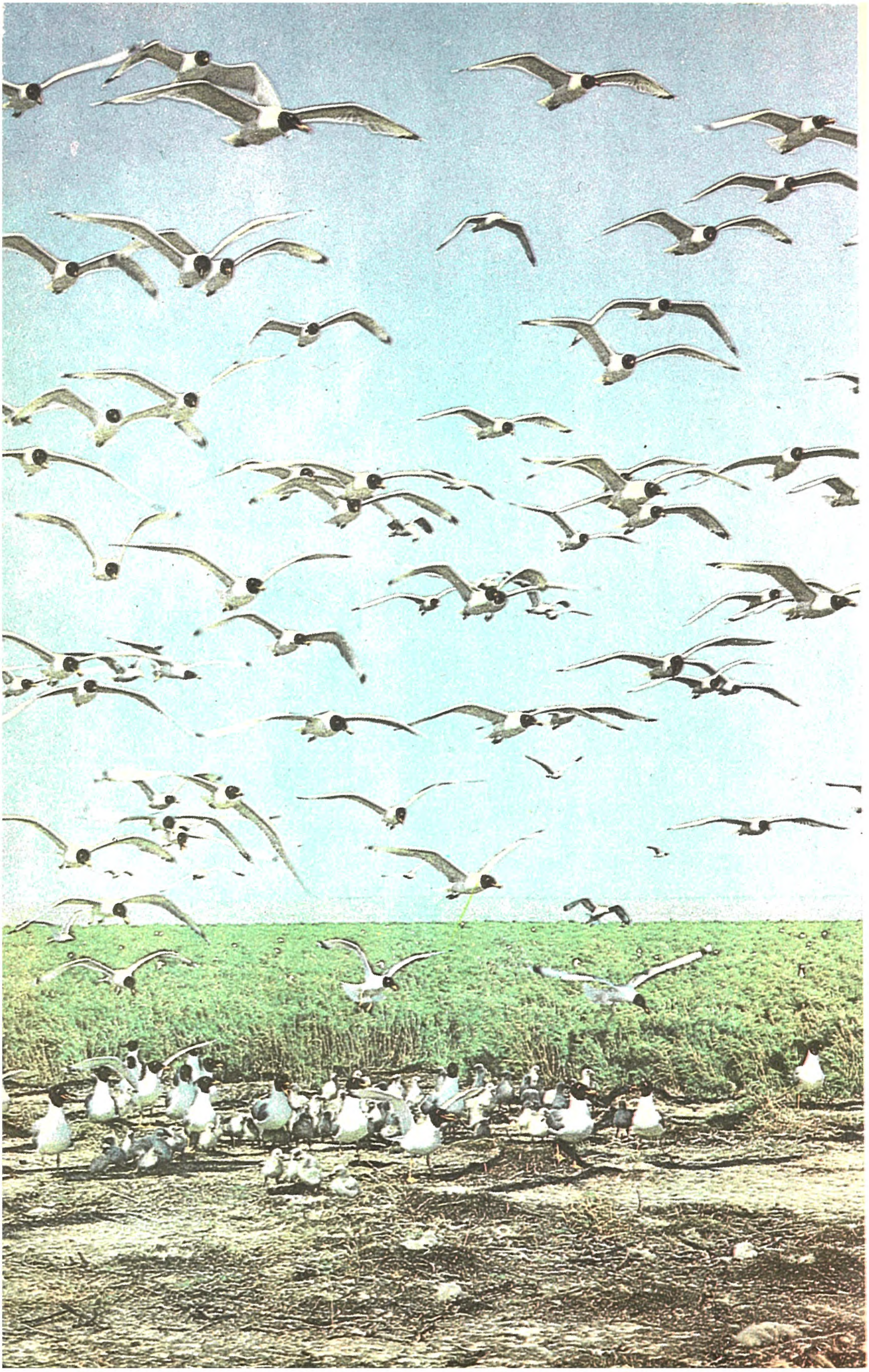

М.А. Воїнственський

ПТАХИ

КИЇВ
„РАДЯНСЬКА ШКОЛА“
1984

28 • 693 • 35
В65

Воинственский М. А. Птицы.— К.: Рад. шк., 1984.— 304 с., ил.— 2 р. 50 к. 50 000 экз.

В книге приведены основные сведения о птицах, встречающихся на территории УССР. Описано их общий вид, возрастные изменения, образ жизни, питание, гнездование, размножение, характерные особенности поведения. Освещено значение птиц в природе и жизни человека. Отмечены птицы редкие, исчезающие, занесенные в Красные книги СССР и УССР. Даются советы по изучению птиц в природе, их охране.

Предназначается для учащихся общеобразовательной школы.

Рукопис рецензували: В. Л. Булахов (Дніпропетровський держуніверситет), І. М. Слободян (Бариська СШ, Тернопільська обл).

4802020000—370
В ——————— БЗ—9—26—84
М210(04)—84

© «Радянська школа», 1984 р.

Передмова

Раціональне використання природних ресурсів — одна з найважливіших проблем сучасності. Поряд з багатствами земних надр, земельними і водними ресурсами надзвичайно важливу роль у народному господарстві нашої країни відіграють рослинний і тваринний світ.

У «Законі Союзу Радянських Соціалістичних Республік про охорону і використання тваринного світу» підкреслюється, що тваринний світ є одним з основних компонентів природного середовища, важливою складовою частиною природних багатств нашої Батьківщини. Це джерело промислової й лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей, необхідних для задоволення потреб населення і народного господарства.

У матеріалах XXVI з'їзду КПРС вказано на необхідність збалансованого збільшення чисельності диких тварин. Для цього важливо мати сучасні знання про тварин.

Однією з найбільш розповсюджених груп тварин є птахи. Завдяки здатності літати вони легко можуть долати великі простори і вільно розселюватись по всіх континентах, а тому поширені скрізь, по всій земній кулі, від льодових просторів Арктики до суворих берегів Антарктиди.

Внаслідок інтенсивного, майже безперервного споживання їжі, рухливості і повсюдного поширення ця група тварин має надзвичайно важливе значення в житті екологічних систем, а отже, і в житті людини.

Роль птахів у житті і господарській діяльності людини визначається перш за все через їхні кормові, або трофічні, зв'язки. Більшість птахів приносять людям користь, бо знищують комах, гризунів та інших ворогів рослин, чим сприяють підвищенню врожайності полів.

Багато видів мисливських птахів дають людині смачне м'ясо, жир, яйця, цінну сировину — перо, пух та ін.

Птахи мають дуже велике наукове, виховне й естетичне значення. Вони є об'єктами наукових досліджень, моделями для вивчення біологічних процесів, чудовою прикрасою лісів, полів, лук,— невід'ємною складовою частиною рідної природи.

Є серед птахів і такі, які завдають сільському господарству і навіть технічним спорудам деякої шкоди, загрожують здоров'ю людей, розповсюджують інфекційні та паразитарні хвороби. Проте шкоду від них часто перебільшують, і це стає причиною непоправних помилок. Трагічною була доля денних і нічних хижих і рибоїдних птахів, яких довгий час безжалісно знищували, вважаючи, що цим рятують свійських і мисливських диких тварин. Це призвело до значного зменшення кількості, а подекуди і до повного знищення цих важливих компонентів лісових й інших екосистем, що відіграють відповідальну роль у кругообігу речовин і здійснюють санітарні та добірні функції.

Знання птахів свого краю допоможе забезпечити охорону корисних, рідкісних, зникаючих видів, обрати шляхи найбільш розумного і раціонального використання багатств пташиного світу, розширить знання про природу.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КЛАСУ ПТАХІВ

Птахи — велика і різноманітна група теплокровних тварин, яка налічує близько 8600 сучасних видів (у СРСР понад 700, в УРСР — близько 360). У цій книжці види птахів викладено за системою американського ученого А. Уітмора, яка найчастіше вживається в сучасній вітчизняній орнітологічній літературі. За цією системою всі птахи об'єднані в окремий клас (*Aves*), що є п'ятим класом підтипу черепних, типу хордових тварин. Клас поділяється на два підкласи — давніх птахів (*Archaeornithes*) і нових, або справжніх, птахів (*Neornithes*).

Перший підклас об'єднує викопних, так званих ящеротазих, птахів, з яких відомий лише один вид (за іншими системами — два види) — археоптерикс літографіка, рештки якого знайдено в юрських сланцевих відкладах Баварії.

Другий підклас об'єднує всіх інших птахів, які за певними особливостями будови розподіляються на 33 (за іншими системами 40 або 51) ряди.

Серед класів підтипу черепних птахи найбільш близькі за рядом ознак до плазунів: мають з ними спільне походження. За сучасними уявленнями птахи походять від групи примітивних давніх плазунів, так званих еозухій, які жили на Землі в мезозойську еру (Тріас, Юра), понад 100 мільйонів років тому. Ці невеликі плазуни вели деревний спосіб життя. Здатність перелітати з гілки на гілку, з дерева на дерево розвинулась у них поступово, завдяки вмінню робити довгі стрибки, які властиві багатьом деревним тваринам (ящірка літаючий дракон — із сучасних плазунів; жаба яванський літун — із земноводних; білка-летяга, шорсткокрил — із ссавців та ін.).

Будова птахів. Характерною ознакою птахів, що відрізняє їх від інших класів хребетних, є пір'я, яке вкриває тіло птаха, за виключенням незначних ділянок його поверхні (дзьоб, нижня частина задніх кінцівок, аптерії). За своїм походженням пір'я має тісний зв'язок з лускою плазунів. За будовою воно не однакове. Великі пера — контурні, всередині мають порожній стрижень, від якого в обидва боки відходять еластичні рогові борідки і борідочки, з маленькими гачечками, за допомогою яких борідочки чіпляються одна за одну, утворюючи дуже легку, еластичну пластинку. Найбільші з покривних пер містяться на крилах (махові пера 1-го, 2-го і 3-го порядків) і на хвості (стернові). Під контурними перами ростуть пухові. Борідки у них містяться на верхівці коротенького стрижня пучком і не зчеплюються між собою. Іноді стрижня немає зовсім і борідки ростуть віялом. Пухові пера утворюють пухове покриття — пух, що має велике теплорегулююче значення. Пухові пера, що з'являються у пташенят,

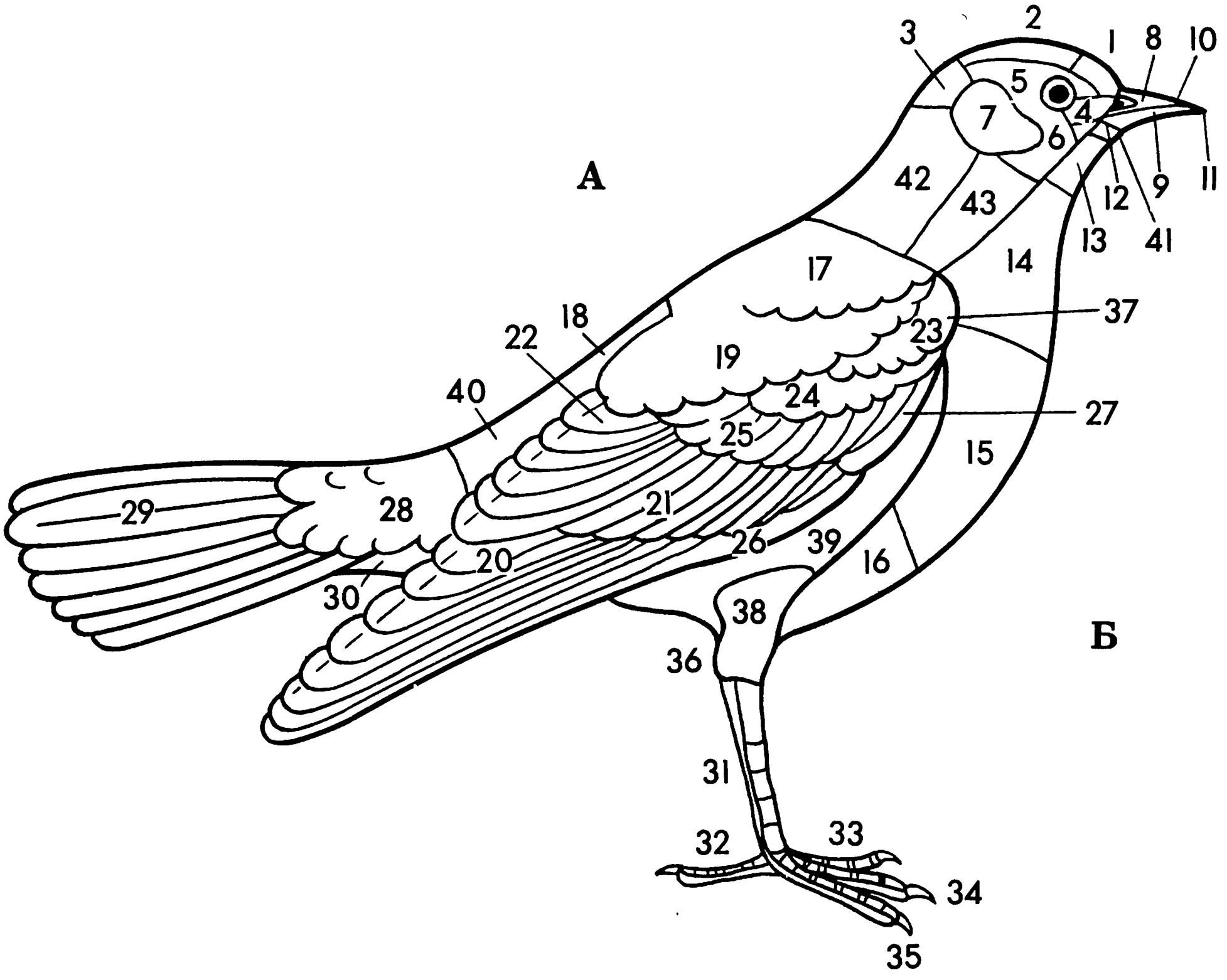

Схема зовнішньої будови птаха (за М. О. Гладковим):
А — верхня, або спинна, частина;
Б — нижня, або черевна, частина.
Частини тіла й оперення:

1 — лоб; *2* — тім'я; *3* — потилиця; *4* — вуздечка; *5* — брова; *6* — щока, *7* — покривні вуха; *8* — наддзьобок; *9* — піддзьобок; *10* — хребет наддзьобка; *11* — верхівка дзьоба; *12* — кут рота; *13* — горло; *14* — воло (нижня частина шиї); *15* — груди; *16* — черевце; *17* — передня частина спини; *18* — задня частина спини; *19* — плечові пера; *20* — махові пера 1-го порядку; *21* — махові пера 2-го порядку; *22* — задні махові пера 2-го і 3-го порядків; *23* — малі покривні пера крила; *24* — середні покривні пера крила; *25* — великі покривні пера передпліччя; *26* — крильце; *27* — покривні пера кисті, або великі верхні покривні пера кисті. Усі нижні покривні пера крила називаються підкриллям, *28* — надхвістя, утворене верхніми покривними перами крила; *29* — стернові пера; *30* — підхвістя, або нижні покривні пера хвоста; *31* — цівка; *32* — задній, або перший, палець; *33* — внутрішній, або другий, палець; *34* — середній, або третій, палець; *35* — зовнішній, або четвертий, палець; *36* — п'ятка; *37* — згин крила; *38* — гомілка; *39* — бік; *40* — поперек; *41* — підборіддя; *42* — верхня частина тіла; *43* — шия з боків.

деякий час є єдиним покриттям, що захищає їх від тепловіддачі. У деяких птахів буває ще ниткоподібне, волосоподібне та різної форми декоративне пір'я, що особливо розвинене в самців у шлюбний період.

Дзьоб зовні покритий роговим чохлом різної форми, яка залежить від способу живлення.

Нижня частина задніх кінцівок у більшості птахів вкрита лускою. На кінцях пальців — добре розвинені кігті. У деяких птахів вони дуже великі; ними він вбиває і захоплює здобич, а в разі небезпеки захищається від ворогів. Кігті служать для риття (курині), лазіння по деревах (дятли) тощо.

У деяких груп птахів (голубів, деяких хижих) біля основи дзьоба є ділянка голої шкіри, так звана восковиця.

У качок, мартинів і деяких інших птахів на першому пальці передньої кінцівки є кігтик, який іноді добре помітний, а у південноамериканських птахів гоацина і пеламедеї він навіть відіграє певну роль у житті птаха.

Шкіра в птахів суха, без залоз. Винятком є так звана куприкова

залоза, яка міститься в основі стернових пер. Її виділеннями (секретом) птах змащує пера, щоб вони не намокали. У деяких птахів, наприклад у дрохви, куприкової залози немає.

Скелет птахів має своєрідні особливості, що відрізняють його від скелетів інших хребетних тварин. Найхарактернішими особливостями, що виникли як пристосування до польоту, є полегшені кістки, всередині яких є порожнина, заповнена повітрям (пневматичні кістки); зміцнення частин скелета утворенням суцільних блоків з кількох кісток, що зрослися. Так, щелепи і череп птаха — це суцільний, легкий, але дуже міцний утвір, що надійно захищає мозок і органи чуттів від струсів і механічних пошкоджень. Окремі дрібні кісточки передньої і задньої кінцівок частково зрослися, утворивши властиві лише птахам своєрідні кістки: метакарпальні — в крилі і плесно — в задній кінцівці. Широка, плеската кістка птахів — грудина — має посередині гребінь (кіль), до якого прикріплюються дуже міцні грудні м'язи, що відіграють вирішальну роль у польоті. З грудиною зв'язані кістки плечового пояса — ключиці, які зрослися між собою, утворюючи так звану вилочку; воронячі, або коракоїдні, кістки, властиві лише птахам, і шаблевидні, спрямовані назад лопатки. Кістки тазового поясу міцно зрослися між собою і з поперековим відділом хребта, утворивши своєрідну кісткову систему — складну тазову кістку, що надійно захищає статеві органи й органи виділення.

М'язи птахів дуже розвинені, особливо м'язи тазового і плечового поясів кінцівок, м'язи самих кінцівок, шиї та щелепні м'язи. Виконуючи щохвилини велику роботу і витрачаючи багато енергії, м'язи потребують значних енергетичних надходжень, тому птахи дуже багато їдять (не тільки підростаючі пташенята, але й дорослі птахи щодоби з'їдають таку кількість їжі, яка дорівнює або навіть перевищує масу їхнього тіла).

Травна система птахів також має деякі особливості: сучасні птахи не мають зубів, функціональну роль останніх виконує частково дзьоб, частково сильні м'язи стравоходу й шлунку та дрібні камінці, що їх постійно ковтають птахи. Ці камінці виконують роль маленьких жоренець. Це так звані гастроліти. Травні ферменти, що виділяються в різних ділянках травного тракту, мають велику хімічну активність і забезпечують швидке і повне перетравлення їжі. Усе, що не може бути перетравленим (кістки, луска, хітинові панцирі комах, пір'я, шерсть, кігті тощо), викидається або з екскрементами, або у вигляді так званих погадок — кулястих або витягнутих грудочок неперетравлених решток, що їх відригують птахи. Ці рештки їжі — дуже цінний матеріал для вивчення живлення птахів і визначення їхньої ролі в природі та господарській діяльності людини.

Шлунок птахів має два відділи: залозистий і м'язовий. У залозистому відділі їжа обробляється травними соками. М'язовий шлунок має товсті, м'язисті стінки, що забезпечують швидке і сильне його скорочення. Кишковий тракт довгий, звивистий, відкривається назовні анальним отвором, перед яким є розширена ділянка — клоака. У клоаку відкриваються також отвори видільної і статевої систем. Сеча в птахів окремо не виділяється, а змішується в клоаці з кишковими виділеннями, утворюючи напіврідкі або кашоподібні екскременти.

Дихальна система птахів також має своєрідні риси пристосування до польоту. Повітря потрапляє в легені крізь ніздрі і ротовий отвір, потім — крізь трахеї, де міститься голосовий апарат — кишенєподібні складки слизової обо-

лонки (так звана «нижня гортань» на відміну від «верхньої гортані» у ссавців). У легенях частина повітря потрапляє в систему капілярів, що пронизують легеневу тканину, інша частина проходить крізь легені «транзитом» і потрапляє в спеціальні резервуари — повітряні мішки, які містяться в порожнині тіла, і порожнини пневматичних кісток. Це додаткові резервуари повітря, які дають птахові можливість літати, створюють систему подвійного дихання, тобто надходження повітря з резервних депо знову в легені під час роботи крил у польоті. Завдяки системі подвійного повітряного постачання і досконалій системі кровообігу (дуже сильне м'язове серце і судини) птахи можуть довго літати, долаючи без відпочинку сотні кілометрів, або глибоко пірнати, лишаючись довго під водою.

Високого ступеня розвитку досягла в процесі еволюції нервова система птахів, зокрема центральна нервова система і органи чуттів. Головний мозок у птахів складається з переднього мозку, який поділяють на дві півкулі, середнього мозку, мозочка та довгастого мозку. Найбільш розвинені передній мозок і мозочок, які майже повністю покривають усі інші відділи. Головний мозок птахів має значно більші розміри й масу (відносно маси їх тіла), ніж у плазунів, що забезпечує високий рівень вищої нервової діяльності. Значні розміри і складна будова мозочка пов'язані з функцією польоту, яка потребує дуже точної, безпомилкової орієнтації в просторі.

З органів чуттів у птахів найкраще розвинені органи зору. Великі, кулясті очі розміщені по боках голови, що забезпечує птахам разом з дуже рухомою шиєю майже круговий огляд. Птахи не мають подібно до ссавців стереоскопічного, об'ємного зору, але можуть чудово бачити на далеку відстань і, користуючись по черзі то одним, то другим оком, розглядати найдрібніші предмети (особливо під час пошуків їжі). Доведено, що птахи добре розрізняють кольори (звичайно, не так, як людина) і навіть кольорові відтінки, наприклад, колір і малюнок яєць, забарвлення ротової порожнини пташенят, за яким батьки горобиних пташенят безпомилково відрізняють своїх пташенят від пташенят інших видів, коли ті, випрошуючи їжу, широко розкривають рот. Досить складно побудовано у птахів і вухо. Хоча вони не мають зовнішнього вуха (вушної раковини, як у ссавців), яке виконує роль звуковловлювача, але різні складки шкіри та пір'яні утвори (вушка, видовжені пера тощо) чудово виконують ці функції. Досить згадати, як точно, безпомилково, орієнтуючись на звук, хапають сови вночі дрібних мишовидних гризунів; або, почувши спів чи закличний крик, іноді на відстані кількох сот метрів, птахи знаходять особу іншої статі; або пташенята пізнають своїх батьків.

Дуже своєрідна будова і функції органів статевої системи птахів. Парні сім'яники самців з'єднуються парними сім'япроводами з клоакою, в яку потрапляє дозріле сім'я під час спарювання. У самців деяких видів птахів клоака може вивертатися і виконувати роль копулятивного органа. Статеві залози самки на відміну від залоз самця непарні. Розвинений, як правило, лівий яєчник, який сполучається з клоакою широким яйцепроводом. Дозрілі яйця, проходячи крізь яйцепровід, запліднюються і поступово вкриваються властивими їм оболонками. Саме в яйцепроводі починає розвиватися зародок. Перед тим як яйце виходить у клоаку, воно вкривається твердою вапняковою шкаралупою, набуває (в деяких птахів) специфічного для даного виду кольору та рисунка і лише тоді потрапляє в клоаку.

Гніздування. Надзвичайно цікаві та різноманітні пристосування у птахів для виведення пташенят.

Птахи будують свої гнізда на землі, гілках і в дуплах дерев, у розколинах скель, на воді, в норах, гніздах інших птахів, під карнизами будинків тощо, використовуючи для цього найрізноманітніші матеріали й різні, іноді дуже складні, прийоми будівництва. Широко відомі надзвичайно складні й майстерно зроблені гнізда тропічних ткачиків, а у нас маленької пташки — ремеза (гніздо-рукавичка), іволги, ластівок й багатьох інших.

Коли починається сезон розмноження, птахи різко змінюють свою поведінку: вони стають надзвичайно жвавими і рухливими; самці співають (у багатоголосих горобиних) або подають характерні «шлюбні» крики, танцюють (журавлі, дрохви), прибирають різні пози, які мають певне значення для інших представників даного виду, б'ються з іншими самцями. Ці бійки іноді мають турнірний характер (турухтани), а іноді переходять у криваві сутички (деякі курині). Останнім часом учені-орнітологи — фахівці, що вивчають птахів, вивчили «мову співів» деяких співочих птахів і виявили, що ці співи є джерелом багатої і різноманітної інформації. По-перше, самець, який співає, дає сигнал іншим самцям, що ця гніздова територія належить йому, тут його гніздо, або тут сидить на яйцях його подруга, і він не пустить сюди своїх суперників. По-друге, цей спів є підбадьорюючим, збудливим і водночас заспокоюючим сигналом для самки. Він означає, що самець поруч і готовий захистити її від ворогів.

У птахів, як і в інших тварин, встановлюються дуже складні й своєрідні внутрішньовидові стосунки. Провідну роль відіграють так звані «резиденти», тобто домінуючі, найсильніші й найздоровіші особини. Вони захоплюють найкращі місця для гнізда (це добре помітно навіть не дуже досвідченому спостерігачеві на прикладі колоніальних птахів), найкращу самку, найкращі місця для полювання за здобиччю. Друге місце посідає трохи слабший самець, і далі всі вони займають місця на різних ступенях ієрархічної драбини. І як не дивно, ці стосунки в межах певного району зберігаються зі стійкою послідовністю.

Стосунки між самцями і самками дуже різні: частіше самець на весь період розмноження, а іноді на все життя чи на кілька років обирає собі одну подругу, з якою поділяє всі клопоти, пов'язані з виведенням пташенят. Таке явище називається «моногамією». Воно характерне для більшості птахів. Коли один самець вступає в шлюбні стосунки з кількома самками (наприклад, качки крижні, глухарі, тетереви), така форма стосунків називається «полігамією». Під час гніздування у самців (а іноді і в самок, наприклад у куличків-плавунців) спостерігаються дуже цікаві й своєрідні форми шлюбної поведінки. Найбільш відомі з них — токовища, властиві куриним птахам (тетереви, глухарі), «танці» (журавлі, дрохви), особливі пози та рухи, які дають змогу показати характерні особливості оперення, кольору, так звані вторинні статеві ознаки (індики, павичі, голуби). Поведінка птахів помітно змінюється в різні етапи періоду розмноження. Активні співи, крики, бійки, характерні для першого етапу, пізніше, коли в гнізді з'являються яйця або пташенята, змінюються на обережну поведінку, мета якої — замаскувати гніздо від численних ворогів. Чимало птахів під час вигодовування пташенят дуже агресивні, коли треба захистити пташенят навіть від більшого і набагато сильнішого ворога.

Перельоти і мандрівки. У несприятливий зимовий або посушливий період птахи залишають

місця гніздування і відкочовують в інші райони, де можна здобути їжу. Іноді це мандрівки на невелику відстань (синиці, повзики, дятли, сойки, горіхівки), але здебільшого це далекі, небезпечні перельоти на сотні і тисячі кілометрів і навіть на інші континенти (ластівки, чорногузи, мартини, крячки, кулики). Під час перельотів птахи проявляють надзвичайну здатність до орієнтації і знаходять шлях до місць зимівлі або гніздування, долаючи дуже великі відстані і всілякі перешкоди. Уже багато років учені вивчають здатність птахів до орієнтації й навігації, але й досі це надзвичайно цікаве явище природи з'ясоване не до кінця.

Птахи чудово орієнтуються за Сонцем, навіть у хмарну погоду, по зоряному небу (вночі), дуже добре запам'ятовують різні помітні на землі орієнтири. Вони, як вважають учені, навіть мають здатність орієнтуватися відносно магнітного поля Землі.

Збираючись у вирій, птахи довгий час накопичують жир, для чого дуже багато їдять. Цей жир — не що інше, як енергетичний резерв, своєрідне «паливо», яке «згоряє» в організмі птаха, даючи йому необхідну енергію під час перельотів. А летять вони іноді дуже далеко. Наприклад, лелека або сільська ластівка летить в екваторіальну і південну Африку, долаючи відстань у багато тисяч кілометрів. Невеликий птах — полярний крячок — який гніздиться у зоні тундр північної півкулі, щороку літає зимувати у високі південні широти, тобто тільки в один кінець летить близько десяти тисяч кілометрів. Перелітаючи гірські хребти, птахи можуть підніматися на шість і навіть сім тисяч метрів над рівнем моря. 15—20 і навіть більше годин птахи іноді летять без відпочинку, перелітають через відкрите море з одного континенту на другий.

Пристосування до різноманітних умов життя. Маючи велику екологічну пластичність, тобто здатність пристосовуватися до найрізноманітніших ландшафтних і кліматичних умов, птахи розселилися по всій земній кулі, утворивши в різних її регіонах специфічні «життєві форми».

На узбережжі морів і океанів, на великих річках і озерах знаходять собі притулок численні водоплавні птахи — пінгвіни, чистуни, гагари, альбатроси, буревісники, пелікани, мартини та багато інших. Це чудові плавці, а деякі й водолази, які можуть у пошуках їжі пірнати на велику глибину. На задніх кінцівках у них суцільні або розділені плавальні перетинки; пір'я змащується чудовою жировою змазкою; під шкірою — товстий шар жиру, що надійно захищає тіло від надмірної тепловіддачі. Форма тіла видовжена, лапи виступають далеко назад, що забезпечує швидке пересування у воді і під водою.

На річках, озерах, болотах живуть птахи іншого типу. Вони також можуть плавати і пірнати (не всі), але основне місце їхнього перебування — очеретяні, осокові хащі. Задні кінцівки у них з довгими гнучкими пальцями, що дає їм змогу ходити по лататтю, як по землі (пастушкові); на довгих ногах, як на ходулях, легко і зручно ходити по мілководних болотах і косах (чаплі, кулики, журавлі, лелеки). Деякі птахи живуть у заростях, але основний вид пересування і пошуків їжі — плавання (лебеді, гуси, качки).

У лісових птахів зовсім інші пристосувальні ознаки. Найкращі дереволази — дятли, повзики, підкоришники. Вони лазять по стовбурах і гілках дерев за допомогою міцних зігнутих кігтів, підпираючись жорсткими, твердими стерновими перами. Міцний дзьоб і довгий язик допомагає їм видовбувати і витягати з щілин кори і деревини дрібних тварин, а іноді

й видовбувати в деревині глибокі дупла для гнізда (дятли).

Лісових птахів дуже багато, особливо у вологих тропічних лісах екваторіальних країн. Серед них є комахоїдні, м'ясоїдні та зерноїдні види, що зустрічаються в лісах різного типу, де вони займають різні яруси рослинності: від крон найвищих лісових велетнів до чагарникового і трав'янистого підліску. Вони мають різну форму дзьоба (папуги, костогризи, медоноси, шишкарі, тукани), різне забарвлення, голос, різний спосіб життя. Але всі вони — птахи лісові і без лісу жити не можуть.

Серед відкритих просторів полярної тундри, степів і пустинь живуть жайворонки, куріпки, перепели, дрохви, стрепети, степові орли та ін. А у горах, на високих скелястих урвищах, водяться великі денні хижаки — орли-беркути, ягнятники-бородачі, сипи, грифи, стерв'ятники, з нічних хижаків — пугачі, які добре почуваються себе і в лісових хащах, і в пустинях Середньої Азії. Є в горах і свої види куриних птахів (гірські індики, кам'яні куріпки — кеклики), голубів, горобиних птахів і багато інших.

За способом живлення також можна розрізнити різні життєві форми птахів — травоїдні, зерноїдні, м'ясоїдні, хижі, комахоїдні, рибоїдні тощо. Усі вони мають певні специфічні пристосування до пошуків, захоплювання, обробки (роздрібнення) та перетравлювання різної їжі. Серед хижих і комахоїдних птахів є майстри швидкого польоту — серпокрильці, ластівки, соколи, які можуть розвивати під час полювання за здобиччю величезну швидкість — до 100 і більше кілометрів за годину (але тільки на короткі відрізки часу). Але є й такі, які більше користуються ногами, ніж крилами (деркач з пастушкових, перепел з куриних). Є птахи, які зовсім не літають — пінгвіни, страуси, але вони теж добре пристосовані до навколишнього середовища: пінгвіни чудово плавають і пірнають, страуси бігають так швидко, що їх не може наздогнати вершник.

Навіть короткий і далеко не повний перелік особливостей птахів дає можливість уявити, наскільки вони різноманітні (хоч анатомічна будова всіх птахів досить однорідна), всебічно пристосовані до життя в різноманітних умовах.

Значення птахів. Людина в своїй господарській діяльності використовує багатства природних екосистем і сама створює штучні або напівштучні екосистеми з метою їх збагачення і кращого пристосування до своїх потреб. Насаджені ліси і парки, поля сільськогосподарських культур, штучні водойми, фруктові сади, тваринницькі ферми, рибні й мисливські господарства — це не повний перелік штучних і напівштучних екосистем, які називаються культурними ландшафтами. Роль птахів у цих екосистемах, тобто в житті та господарській діяльності людини, надзвичайно велика. Якщо підрахувати, скільки їжі споживають птахи певного району, скажімо, території лісництва або масиву фруктових садів за день, місяць і рік, то дістанемо фантастично великі цифри. За даними відомого радянського орнітолога К. М. Благосклонова, синиця велика і гаїчка, коли їх годували в клітці гусінню непарного шовкопряда, з'їдали щодня корму, майже вдвічі більше власної маси. Ще більше їдять пташенята. Учені підрахували, що велика синиця за день приносить корму понад 350 раз, а сіра мухоловка, вівчарик жовтобровий, вівчарик-ковалик, очеретянка ставкова та деякі інші дрібні комахоїдні птахи — понад 400. За 14—16 днів, поки пташенята перебувають у гнізді, велика синиця приносить понад 2 кг різних комах, серед яких переважають шкідники. Шу-

каючи їжу, птахи ретельно «обстежують» кожну гілочку, листочок, тріщину в корі дерев, перевертають опале листя на землі, тобто знаходять комах в усіх можливих схованках, де боротьба з ними штучними методами захисту рослин, у тому числі й хімічним, майже неможлива. Та не тільки в гніздовий період птахи здійснюють свою корисну діяльність. Під час весняних і осінніх перельотів кількість птахів може збільшуватись у 10—15 раз. Отже, відповідно збільшується і кількість комах-шкідників, яких вони знищують. Птахи швидко реагують на збільшення кількості шкідників. Широко відомим прикладом швидкої реакції на розмноження комах-шкідників є масова поява рожевих шпаків у тих місцях, де розмножується сарана, або збільшення кількості сов, мишоїдів-зимняків та інших тварин, які їдять мишовидних гризунів там, де спостерігається масове розмноження сірої полівки, польової миші та інших небезпечних шкідників сільського господарства.

Запобігають масовому розмноженню комах, гризунів та інших шкідників і водяні птахи. Так, велику кількість гризунів на полях поблизу узбережжя Чорного і Азовського морів знищують сріблясті мартини. Під час масових розмножень різних комах (наприклад, саранових) на полях з'являються великі зграї і інших мартинів: звичайного, а на півдні — чорноголового. Ці мартини залітають за десятки кілометрів від моря, на поля озимини або ходять разом з граками за трактором під час оранки і збирають на ріллі комах.

Наведені приклади підтверджують важливість застосування в сільському і лісовому господарствах поряд з іншими методами захисту рослин біологічного методу, тобто використання для боротьби із шкідливими організмами їх природних ворогів. Людство має певний досвід приваблювання птахів на поля, в сади та лісові насадження для їх концентрації в місцях, де можуть масово размножуватися шкідники.

Значення птахів у житті та господарській діяльності людини не вичерпується тим, що вони допомагають у боротьбі з шкідниками. Дуже велика роль птахів у поширенні багатьох рослин і, зокрема, в процесах поширення і поновлення лісів. Поїдаючи різні плоди, ягоди й насіння, роблячи собі запаси їжі, а потім забуваючи їх іноді далеко за межами лісу, птахи сприяють розповсюдженню багатьох деревних і чагарникових рослин.

Багато видів птахів належать до мисливсько-промислових і дають цінні продукти — м'ясо, жир, яйця, пух, перо тощо. Деякі з промислових птахів були здавна одомашнені людиною і стали для неї постійним резервом харчових продуктів (гуси, качки, кури, індики, голуби та ін.). Нині, коли природні запаси мисливсько-промислових птахів стали швидко зменшуватися, люди почали штучно розмножувати найбільш цінних птахів для використання в мисливському господарстві. Створено ферми-розплідники для розмноження диких гусей, качок, фазанів, куріпок, глухарів і тетеревів.

Одомашнені й приручені не тільки мисливські птахи. Здавна користуються великою любов'ю людей співочі та декоративні птахи — павичі, лебеді, папуги, канарки та ін. Вони дуже красиві, цікаві своєю поведінкою, мелодійними піснями.

Не можна не сказати про шкоду, яку іноді вони завдають: зграями або поодинці налітають на фруктові сади, виноградники, ділянки зернових культур, витягують із землі проростлі зерна кукурудзи тощо. Деякі хижі або рибоїдні птахи можуть ловити курчат, каченят, пташенят мисливських птахів або рибу на риборозводних

ставках. Останнім часом стало відомо, що птахи можуть переносити збудників деяких інфекційних хвороб (грип і ряд хвороб, що називають орнітозами). Проте оголошувати нещадну війну всім птахам і безжалісно їх винищувати було б великою непоправною помилкою. В результаті знищення хижих птахів орлани, орли, соколи, змієїди, шуліки, канюки стали рідкісними, хоч відіграють у природі важливу і відповідальну селективну роль, регулюючи кількість масових видів комах, гризунів та інших тварин — шкідників лісового і сільського господарства. Винищувалися також баклани, чаплі, мартини за те, що вони поїдають багато риби, що нібито негативно відбивається на рибному господарстві. Людина має бути розумним і ощадливим господарем на планеті і всі свої вчинки погоджувати з наукою про природу, керуватися знаннями про тварин. Виходячи із цих знань, слід обмежувати, якщо потрібно, кількість тих чи інших птахів. Якщо найцінніші сільськогосподарські культури як слід охороняти в той короткий період, коли вони приманюють птахів, своєчасно організовувати надійну охорону риборозводних ставків і мисливських угідь, птахи ніколи не зможуть нанести великої шкоди. Щоб зменшити небезпеку зіткнення птахів з літаками або аварій на лініях електромереж, слід втілювати в життя нові перспективні засоби захисту від птахів, які не ведуть за собою їх фізичного винищення: звукові, світлові й інші бар'єри. Розроблено також заходи боротьби і профілактики проти хвороб, які переносять птахи.

ОХОРОНА ПТАХІВ

Охороняти треба не тільки рідкісних і зникаючих птахів, занесених у міжнародну Червону книгу, Червоні книги СРСР і УРСР і які живуть на території заповідників і заказників, а й усіх птахів, у тому числі й тих, які належать до мисливських, на які дозволяється полювання; «шкідливих», яких у минулому винищували.

У природі немає так званих безумовно шкідливих птахів. Пристосовуючись до умов існування, птахи можуть вступати в тимчасові суперечності з потребами людей. Зі зміною цих умов змінюється значення птахів у житті людини. Отже, вирішуючи долю тих чи інших птахів, треба враховувати всі особливості їхнього життя, переглянути всі форми взаємовідносин між ними й людьми, для того щоб в умовах сучасного науково-технічного прогресу знайти можливість зберегти світ пернатих не тільки для нинішнього, а й для майбутніх поколінь. Перша й основна умова для дійової охорони птахів — збереження в порівняно сталому стані їхніх місць гніздування і кормової бази, а це можливо лише тоді, коли зберігаються певні ландшафти — ліси, луки, болота, цілинні степові ділянки тощо. Саме для цього створено заповідники, заказники, заповідні урочища, природні парки. На Україні вже існує одинадцять заповідників і багато заказників, заповідних урочищ, пам'яток природи, де охороняються природні ландшафти та різні види рослин і тварин.

Щоб зберегти мисливсько-промислових птахів і збільшити їх кількість, територію УРСР поділено на окремі мисливські господарства, що закріплені за мисливськими колективами та відомчими організаціями. Для кожного з мисливських господарств розроблено план охорони й розведення риби, мисливських звірів і птахів з метою їх планової, раціональної експлуатації. Це впорядкування території: осушення заболочених земель, створення ставків і штучних озер, зарегулювання стоку річок, а головне —

створення надійних схованок (так званих ремізів) і більш-менш сталої кормової бази для мисливських тварин: насадження лісів, створення чагарникових масивів, вирощування різних кормових культур і багаторічних трав, засадження берегів водойм тощо.

Особливо потребують охорони степові й польові мисливські птахи (дрохва, стрепет, куріпка сіра, перепел). Для них не потрібні спеціальні насадження кормових або ремізних культур, але необхідно, щоб у сівозмінах обов'язково були масиви багаторічних кормових трав. І, головне, не можна застосовувати надзвичайно небезпечних для польових тварин методів збирання врожаю зернових і кормових культур від периферії до центра. Сучасні потужні механізми, рухаючись у такому порядку, поступово зганяють тварин до центра поля і знищують їх. Багато шкоди птахам завдає неохайне зберігання добрив і отрутохімікатів, а також обробка отрутохімікатами полів, лук, садів і лісу саме в той час, коли у птахів гніздовий період.

У мисливських господарствах регулярно підгодовують тварин, особливо в найбільш важкий для них зимовий час, ведуть боротьбу з хижаками, а також розставляють і розвішують штучні гніздівлі.

Останнім часом усе більше уваги приділяється штучному розведенню диких мисливських птахів — качок, диких сірих гусей, фазанів, перепелів, куріпок і деяких інших. Розроблено раціони годівлі цих птахів, умови їх кліткового або вольєрного розведення, ветеринарного обслуговування. У багатьох мисливських господарствах ця робота набула виробничих масштабів. Розпочалося вивчення штучного розведення таких цінних птахів, як глухарі й дрохви. У деяких країнах, у тому числі й в СРСР, почали штучно розводити рідкісних і зникаючих птахів з метою збільшення їх кількості та розселення в природних угіддях. Наші вчені спільно з ученими США успішно розводять білого журавля, або стерха. У зоопарку Асканія-Нова розводять червоних качок — огарів, білих гусок, лебедів та інших рідкісних і декоративних птахів.

Зазначаємо, що всі птахи заслуговують ретельної охорони всіма доступними засобами. У зимовий час для них слід організовувати підгодівлю, висипаючи в спеціальні годівниці різні харчові відходи і відходи зерна (просо, коноплі, соняшникове і гарбузове насіння тощо). Це слід робити в усіх зелених зонах населених пунктів, фруктових садах, у тих місцях, куди ми хочемо привабити птахів. Багаторічними спостереженнями встановлено, що великі синиці, яких годували взимку, залишаються на гніздування поблизу місць підгодівлі і виводять там пташенят. Сади і всі деревні насадження в цих місцях майже не пошкоджуються комахами-шкідниками. Крім зимової підгодівлі, дуже важливо створити птахам сприятливі умови для гніздування. Для цього насаджують густі кущі, які птахи використовують як укриття або як місце для гнізда. Найкращі рослини для засадження — фруктові дерева і кущі: вишня, яблуня, груша, шипшина, терен, жовта і біла акація. Для захисних (полезахисних, пришляхових) насаджень найкраще використовувати ялину, бузину, бирючину, жимолость, аличу та ін. Вони дають птахам не тільки притулок, а й їжу. Дуже важливо проводити постійні санітарні заходи (розчистку, вибірні рубки, зрізування гілок тощо). Розчистку слід робити тільки восени, а не під час гніздування. Розчищати ділянки лісу бажано в шаховому порядку, не проводячи відразу повного розрідження, щоб птахи кожного року використовували сусідні ділянки, де збереглися зарості

підліску й кущів. Отже, якщо продумано організувати догляд за насадженнями, можна без шкоди для дерев створити птахам оптимальні умови для гніздування.

Бажано приваблювати й тих птахів, які не гніздяться в даному районі, а бувають під час перельоту (перелітні зграї дроздів, вівчариків, кропив'янок). Для цього, крім підгодівлі, розсаджують ягідні кущі і дерева: бузину, терен, глід, горобину та ін. Ці рослини приваблюють перелітних птахів, затримують їх на кілька днів, а за цей час птахи знищують комах-шкідників.

Один з важливих методів приваблювання й охорони птахів — розвішування різних штучних гніздівель. Учні шкіл можуть зробити великий внесок у цю корисну справу.

Неабияку небезпеку для сільського господарства становлять гризуни. Одним з найефективніших є біологічний метод боротьби з ними, який полягає у використанні природних ворогів. Найкращими винищувачами гризунів є денні й нічні хижі птахи. У лісостеповій смузі Української РСР, де ховрахи місцями завдають значної шкоди, орел-могильник і сокіл-балобан живляться майже виключно цими гризунами, знищуючи щодня до 8—10 штук кожний. У період гніздування ці птахи годують ховрахами своїх пташенят. У степовій смузі майже виключно ховрахами живиться степовий орел, сарич курганник. Інші великі хижі птахи — кілька видів лунів (крім очеретяного), чорний і рудий шуліки, звичайний сарич, або канюк, зимуючий у нас мишоїд-зимняк, дрібні види орлів — підорлик і орел-карлик знищують багато дрібних гризунів — мишей, полівок.

З нічних хижаків дрібними ссавцями живляться сіра, болотяна і вухата сови, сипуха та почасти хатній сич. Сіра сова за добу знищує до двох десятків дрібних гризунів. Загальна кількість гризунів, що їх знищують хижі птахи на всій території України протягом року, досить значна. Отже, потрібно робити все для того, щоб максимально збільшити кількість цих корисних птахів. Справа ускладнюється тим, що хижі птахи взагалі нечисленні і гніздяться переважно в старих лісах, де є високі дерева. Лише степові хижаки — степовий орел, сарич курганник, степовий, польовий і луговий луні та болотяна сова будують гнізда на землі. Штучні гніздівлі, які допомагають приваблювати дрібних комахоїдних птахів, особливо дуплогніздників, для денних хижих птахів не дають ефекту, бо всі вони роблять відкриті гнізда на деревах або на землі. Лише сови, які гніздяться в дуплах дерев або щілинах будинків (сіра сова, сипуха, хатній сич), можуть скористатися великими штучними гніздівлями, розвішаними у відповідних місцях (для сірої сови в лісі або парку на дереві, для сипухи і хатнього сича — на стінах високих будинків). Щодо інших хижих птахів, то основним заходом для збільшення їх кількості є посилена охорона, особливо в гніздовий період. У лісництвах і парках, де вирубуються старі насадження, варто залишати невеликі ділянки старих високостовбурних дерев, особливо на узліссі. У таких місцях хижі птахи охоче будують свої гнізда. Із цією самою метою слід залишати і дерева з великими дуплами (липи, осокори, дуби), де можуть гніздитися сови, а також корисні комахоїдні птахи — сиворакші, одуди, боривітри, галки та ін.

Любов до птахів є причиною того, що люди намагаються тримати їх і вдома. Проте тримати в клітках слід тільки тих птахів, яких здавна розводять із цією метою — папуг, голубів, канарок, тропічних ткачикових та ін. Виловлювати в природі співочих птахів — чижів, щиглів, снігурів,

коноплянок — означає збіднювати природні біоценози. Більшість диких птахів, які потрапляють у клітки любителів, приречені на загибель. Тому серед заходів з охорони птахів одним з найважливіших є роз'яснювальна робота серед населення. Осередком такої роботи має бути школа.

Тільки тоді, коли кожний учень, студент, фахівець кожної галузі народного господарства озброїться знаннями про значення і користь птахів, можна буде добитися того, щоб усюди в природі жили птахи, проводили свою корисну роботу, милували нас своїми яскравими фарбами, веселою метушнею і мелодійними співами.

ЯК ВИВЧАТИ ПТАХІВ

Загальні поради. Перед тим як вивчати птахів району, де провадитимуться дослідження, слід ознайомитись із загальними відомостями про птахів — їх будовою і розвитком, з розподілом класу птахів на ряди і родини, способом життя, а головне — навчитися визначати птахів.

Птахів у нашій країні дуже багато. У кожному більш-менш великому районі середньої смуги Української РСР їх не менше, ніж 200—300 окремих видів. Зрозуміло, що, не знаючи назв цих птахів і не вміючи самостійно їх визначати, не можна проводити будь-яку роботу з їх вивчення. Практичні поради, як визначати птахів, і таблиці для визначення є в спеціальній літературі. Потрібно придбати визначник птахів і навчитися ним користуватися. Птахів можна визначати, тримаючи їх у руках і розглядаючи особливості зовнішнього вигляду. Значно важче навчитися визначати їх на певній відстані, в природній обстановці, коли птах не сидить на місці. Треба мати велике терпіння і спостережливість, щоб уміти визначати птахів у природі. Потрібно добре знати їхні голоси, звички, місця, де вони живляться або мостять гнізда. Ці знання набувають у процесі багаторічної систематичної роботи в природі, а книжка тут може відіграти лише допоміжну роль. Проте це зовсім не означає, що людина, яка ще не знає всіх птахів своєї місцевості, не може вести спостереження і повинна витратити кілька років на попереднє ознайомлення з місцевою орнітофауною. З перших днів роботи дослідник навчиться розпізнавати найхарактерніших птахів, і з кожним днем кількість відомих йому птахів зростатиме.

Попереднє ознайомлення з районом досліджень. Незважаючи на здатність легко пересуватися на велику відстань, птахи в період гніздування тісно зв'язані з певними ландшафтами: в лісі ми знаходимо своєрідний лісовий комплекс птахів, на лузі — інший, у полі — ще інший. Більше того, в лісі, наприклад, можна також виявити чималу відмінність у складі птахів залежно від наявності певних порід, віку дерев, характеру підліску тощо. Така «прив'язаність» окремих видів птахів до певних умов середовища примушує дослідника-орнітолога насамперед старанно вивчити район майбутніх досліджень. Для цього потрібно скласти карту або план району, позначивши всі характерні, навіть найдрібніші, особливості ландшафту: де є ліси і який вони мають характер, яку займають площу, як зволожуються, з чим межують; де розміщені ділянки заливних або сухих трав'янистих лук, які є в районі природні та штучні водойми, які протікають річки тощо. Така карта допоможе проводити планомірні дослідження і дасть можливість охопити спостереженнями всі ті місця, де можна зустріти новий вид птаха.

Виявлення видового складу місцевої орнітофауни. Вивчивши свій район, можна розпочати другий етап роботи — виявлення видового складу місцевих птахів. Регу-

лярно відвідуючи різні ділянки району досліджень, слід скласти список усіх помічених під час екскурсії птахів. Екскурсії слід проводити протягом цілого року, щоб відмітити не тільки птахів, які регулярно гніздяться в даному районі, а й тих, що бувають тут лише під час весняного або осіннього перельоту, зимують чи випадково залітають. Наприклад, узимку в середній смузі Української РСР з півночі з'являються снігурі, чечітки, омелюхи, снігові подорожники, рогаті жайворонки, мишоїди-зимняки, тобто ті птахи, яких не буває тут навесні і влітку. Найкраще ходити на екскурсії в ранкові години, коли птахи найбільш активні і їх легко помітити. Птахів у списку слід розподіляти по ландшафтних ділянках (ліс, поле, лука), де вони найчастіше зустрічаються.

Список птахів певного району складають за такою схемою: назва птаха (українська і латинська); птах осілий, кочовий, перелітний або пролітний; де (за ландшафтною характеристикою) тримається в гніздовий період або під час перельоту; як часто трапляється птах у районі досліджень (численний, звичайний, нечисленний, рідкісний, дуже рідкісний). Склавши список птахів, можна вибрати першочергові об'єкти для вивчення. Це мають бути ті види птахів, які за літературними даними і на основі власних спостережень вважаються найкориснішими в народному господарстві району або рідкісними, яких слід особливо охороняти. Докладне вивчення цих видів дасть можливість визначити їх роль у природі й народному господарстві. Залежно від специфіки району об'єктами досліджень можуть бути різні види птахів. Наприклад, у південних приморських і степових районах Української РСР великої шкоди посівам зернових завдають прямокрилі і твердокрилі комахи, а з гризунів — миші, полівки, ховрахи. Гризунів знищують денні хижаки й сови, а комах у великій кількості поїдають шпаки, деякі види мартинів (наприклад, середземноморський мартин), крячки та інші птахи. Отже, в приморських степових районах саме ці види птахів варто вивчати в першу чергу, щоб створити їм найбільш сприятливі умови для життя та розмноження. У районі Полісся, де жуки, гусінь завдають шкоди лісовим ділянкам, слід насамперед вивчати комахоїдних птахів, яких можна використати для боротьби зі шкідниками лісу (дятлів, синиць, повзиків та ін.). Об'єктом вивчення можуть бути і мисливсько-промислові птахи.

Намітивши для дослідження групу птахів, потрібно вивчити всі, навіть найдрібніші, особливості їх життя і розвитку. У житті птахів є кілька важливих періодів: весняний приліт (якщо птах перелітний), період розмноження, осінній відліт і зимівля. В усі ці періоди птах повинен знаходити собі (а влітку і своїм пташенятам) їжу і оберігати себе і пташенят від різних ворогів. Залежно від пори року спостереження можна починати з осіннього відльоту або з періоду вигодовування пташенят. Для зручності пропонуємо розпочати спостереження за птахами, коли вони прилітають на місця, де розмножуватимуться.

Спостереження за весняним прильотом. Деякі птахи (кулики, мартини, більшість дрібних співочих птахів) відлітають на зимівлю на південь, інші (дятли, воронові, деякі хижаки і співочі) залишаються зимувати в тій місцевості, де жили влітку або кочують на невелику відстань, розшукуючи їжу. На початку весни всі вони з'являються в місцях гніздування задовго до початку розмноження, причому в певній для кожного виду птахів послідовності. Птахи привертають увагу жвавою поведінкою, характерною для всіх птахів весняної пори.

Першими гніздовий район займають ті птахи, в яких раніше настає період розмноження. У середній смузі Української РСР першим починає розмножуватись крук, який зимує в наших місцях. Уже в першій половині лютого, а в деякі роки і раніше, можна спостерігати «весняні ігри» цього птаха. Трохи пізніше починають розмножуватися ворони, граки і найбільші хижі птахи, як, наприклад, орлан білохвостий. З дрібних горобиних дуже рано (на початку квітня) починають розмножуватися повзики і синиці, які зимують поблизу від місць гніздування.

З перелітних птахів дуже рано (в кінці березня — на початку квітня) з'являються дикі гуси, різні качки, деякі кулики, наприклад чайки і травники. З дрібних горобиних рано прилітають жайворонки польові, плиски, щеврики, шпаки, дрозди. Деякі з них кочують далі, на північ, тільки ненадовго зупиняючись у нас, а деякі займають торішні райони гніздування. У березні, квітні та першій половині травня в наших місцях іде інтенсивний весняний переліт, під час якого одні види птахів поступово змінюють інших. Залежно від того, де ми спостерігатимемо, траплятимуться різні види лісових, лучних, водоплавних птахів, причому навесні кількість видів буде значно більша, ніж улітку.

Спостереження за перельотом птахів слід проводити систематично, охоплюючи по можливості всі угіддя району. Слід записувати дати початку найбільш інтенсивного перельоту і його закінчення, місця, де концентруються ті чи інші птахи, чим вони живляться, як реагують на зміни погоди; на якій висоті і в яку пору доби летять.

Спостереження за розмноженням птахів. Після закінчення весняного перельоту у птахів починається період розмноження. Найпершими у нас починають размножуватися круки, орлан білохвостий, сіра сова, найпізніше деякі дрібні співочі птахи (кропив'янки, сорокопуди, очеретянки, вівчарики). Отже, період розмноження птахів триває всю весну, в деяких видів, які розмножуються два рази на рік, навіть і в літні місяці.

Спостереження за розмноженням птахів слід починати з моменту появи їх на місцях гніздування і проводити систематично до вильоту молоді з гнізда.

Перший етап періоду розмноження починається з того, що птахи займають гніздові території. Великі хижі птахи (орли, соколи) селяться на ділянках іноді в кілька квадратних кілометрів, дрібні співочі птахи (кропив'янки, очеретянки) — на ділянках кілька десятків, а іноді навіть менше десяти квадратних метрів. Птахи, які гніздяться колоніями (мартини, крячки), мостять гнізда нерідко на відстані одного метра і ближче одне від одного.

Птахи дуже енергійно захищають свою гніздову ділянку від інших тварин, навіть особин свого виду, нерідко вступаючи з ними в жорстокі бійки. У цей період часто можна бачити самця, який кожного дня сидить десь на високому місці поблизу від гнізда. Це особливо характерно для хижих і деяких співочих птахів. Інші птахи можуть триматися біля гніздової ділянки прихованіше, але завжди їх можна побачити або почути. У дрібних співочих птахів самець з ранку до вечора тримається біля гніздової ділянки, виспівуючи пісню.

Кожний птах обирає для гнізда місце, що відповідає його екологічним особливостям, які склалися в процесі історичного розвитку виду. Такий «консерватизм» у виборі місця з біологічного погляду корисний для існування виду, бо забезпечує виводок кормовою базою і певним захистом. Спостереженнями встановлено, що навіть ті птахи, які на зиму відлі-

тають далеко на південь, наступного року прилітають на те саме місце, де виводили пташенят, і нерідко селяться в торішньому гнізді, для чого відбудовують його або ремонтують. Повернення до старих гнізд характерне для лелек, чапель, великих денних хижаків (орлів, соколів, шулік), воронових птахів (круків, граків, ворон, галок) та деяких інших. Так роблять старі птахи; молоді, як правило, залітають в інші місця. Вибір місця для гнізда, спосіб його будування, будівельні матеріали, зовнішній вигляд у окремих пар того самого виду птахів настільки подібні між собою, що все це, безумовно, свідчить про спадковість інстинкту вибору місця для гнізда і гніздобудування.

Гнізда птахів бувають різноманітної будови. Деякі птахи роблять прості гнізда у вигляді маленької ямки на землі, або навіть без ямки, відкладають яйця просто на землю. Складніші гнізда вимощують травою, листям, мохом, шерстю або пухом. Птахи роблять їх з гілочок, стебел трав та інших подібних матеріалів. У деяких птахів гнізда являють собою досить складну будову, робота над ними забирає кілька тижнів.

З наших птахів найпростіші гнізда робить більшість куликів, крячки, курині птахи, дрімлюга. Складні гнізда, з підстилкою роблять різні качки, деякі мартини. Плавучі гнізда з водяної рослинності будують чорні крячки і норці. Більшість птахів, життя яких пов'язане з деревною рослинністю, робить гнізда з гілок, стебел, трав, кори, листя, моху та інших будівельних матеріалів, іноді прикрашаючи і маскуючи їх зовні та вимощуючи всередині м'якою підстилкою. Деякі гнізда зроблено дуже майстерно. Найскладніші гнізда будують зяблики, щиглики, зеленяки, іволги, очеретянки і особливо ремези. Деякі птахи будують гнізда в закритих приміщеннях — щілинах будівель, норах, дуплах дерев тощо. Такі гнізда бувають або дуже простої будови, коли яйця відкладають на дно гнізда без підстилки (голуб-синяк) або можуть бути старанно вимощені шерстю, пухом, травою, листям, мохом та іншими матеріалами (гнізда синиць, повзиків, підкоришників, шпаків). Ластівки будують гнізда з глини, змочуючи її слиною і зліплюючи у вигляді неглибокого кошика (сільська ластівка) або півкулі з маленьким отвором (міська ластівка). Отже, в гніздобудуванні птахів слід звертати увагу на те, де саме розміщене гніздо, з чого воно, хто з птахів (самець чи самка, чи обоє разом) його будують, як довго триває процес будування, коли (дата) розпочинається і коли закінчується будування. Враховуючи все це, можна штучно, з метою приваблювання птахів, створити їм сприятливі умови для гніздування.

Закінчивши будувати гніздо, птахи починають відкладати яйця, кількість яких у кладці буває різна. Найбільше яєць відкладають курині птахи — куріпки, перепілки (20 і більше), з дрібних горобиних — синиці, особливо велика синиця і голуба (15). Найменше відкладають голуби (2), дрімлюга (2), крячки і мартини (3), великі денні хижі птахи — орли, орлани (1—2). Переважна більшість дрібних комахоїдних птахів відкладає 4—7 яєць. Якщо в птаха буває дві кладки за сезон (синиці, шпаки, горобці), то в другій кладці яєць завжди менше, ніж у першій.

Спостереження за відкладанням яєць і виявлення їх кількості допомагає обчислити можливе збільшення кількості птахів у районі досліджень. Цікаво також простежити за тим, коли саме птах починає насиджувати яйця. Деякі починають відразу після відкладання одного-двох яєць або половини кладки (дрібні горобині), інші насиджують лише після

того, як закінчено всю кладку (качки).

Під час насиджування у більшості птахів розвивається на нижньому боці тіла так звана «насідна пляма» — гола ділянка шкіри, на якій випадає пір'я, а шкіра змінюється. Сідаючи на яйця і доторкуючись до них голою шкірою, птах підтримує в гнізді сталу, досить високу температуру, трохи вищу від температури тіла. Під час насиджування, особливо в перші дні, деякі птахи щодня злітають з гнізда живитися. У цей час яйця охолоджуються, але, як показали досліди, це не тільки не шкодить зародкові, а навпаки, підвищує його життєздатність. При штучній інкубації яйця теж час від часу охолоджують і тим самим досягають більшого процента вилуплення пташенят. Вивчення процесу насиджування птахів у природних умовах допомагає в штучних умовах досягти більшої життєздатності зародків, що має в птахівництві першорядне значення. У одних видів яйця насиджують тільки самець або самка, у інших (у багатьох дрібних горобиних) — самець і самка по черзі; для багатьох птахів це питання ще не з'ясовано. Розв'язання його допоможе встановити, чи зможе птах у разі загибелі своєї пари (що буває дуже часто) насиджувати яйця один.

Проводячи спостереження в період насиджування, треба також виявити, як саме птах живиться в цей час: літає сам на годівлю чи його годує другий; якщо годує, то чим саме і як часто. Це також може допомогти в разі потреби штучно створити для насиджуючого птаха сприятливі умови.

Через деякий час, визначений для кожного виду, починається вилуплення пташенят. Це найвідповідальніший період у житті птахів. У цей час вони залишають гнізда лише в разі сильної небезпеки. У більшості дрібних птахів пташенята виходять з яєць майже одночасно, з невеликими інтервалами (в кілька годин). У великих хижих птахів цей період розтягується, бо яйця вони відкладають з досить великими проміжками часу, і останнє яйце закінчує свій розвиток значно пізніше, ніж перше. Тому часто пташенята в гнізді помітно різняться розмірами і розвитком.

За розвитком пташенят птахів розподіляють на виводкових і нагніздних. З появою в гнізді пташенят дорослі птахи (особливо нагніздні) втрачають багато часу і енергії для того, щоб їх нагодувати. У виводкових птахів, до яких належать усі курині, гусині, пастушкові, мартини, крячки, кулики та деякі інші, пташенята, вилупившись з яйця, можуть відразу більш-менш самостійно існувати. Вони вилуплюються, вкриті пухом, з розвиненими очима, можуть бігати, плавати (у водоплавних) і самостійно живитися. Гніздо залишають через кілька годин після вилуплення, а потім самець або самка веде виводок у якесь безпечне місце — хащу з кущів чи трав, у болотяні зарості тощо. Виводок батьки водять за собою, поки пташенята виростуть, допомагаючи їм розшукувати їжу і захищаючи їх від хижаків.

У нагніздних птахів, до яких належать горобині, денні і нічні хижаки, чаплі, лелеки, сиворакші та деякі інші, пташенята народжуються зовсім безпорадними, майже голими, сліпими і потребують від батьків старанного догляду, довгий час перебуваючи в гнізді. У перші дні життя пташенята надзвичайно багато їдять і швидко ростуть. У перші дні вони збільшують свою масу за добу на 20—30 і навіть 50 і більше процентів. Саме в цей час можна встановити, яку користь приносить той чи інший птах господарству. Цікаво простежити, чим птах годує пташенят, як часто приносить їм їжу, як розподіляє її між пташенятами.

Слід зазначити, що всі спостереження над птахами біля гнізда, незалежно від того, лежать там яйця чи вилупилися вже пташенята, слід проводити дуже обережно і тоді, коли «батьків» немає. Ні в якому разі не можна зганяти птахів, бо інакше вони можуть залишити гніздо і внаслідок такої необережності загине цілий виводок. Спостерігаючи за гніздом або фотографуючи його, треба завжди пам'ятати, що слідом за вами може з'явитися лисиця, тхір, ворона або інший хижак і, користуючись відсутністю наляканих вами батьків, знищити виводок. Ніколи не можна ламати гілок біля гнізда, пригинати траву, рвати листя, тобто порушувати маскування, що його так майстерно роблять птахи, будуючи гнізда. Слід вибирати таке місце для спостереження, з якого добре помітно гніздо, але треба замаскуватися і не робити різких рухів. Якщо є можливість, користуватися біноклем. Найзручніший призматичний шестикратний бінокль.

Крім спостережень, можна проводити експериментальні дослідження.

Коли птахи починають будувати гнізда, можна поблизу розкидати вовну, пофарбовану вату, паклю тощо і простежити, чи використає їх птах для будування гнізда. Перед прильотом птахів дуже цікаво розмістити в різних місцях штучні гніздівлі, зроблені з різних матеріалів, і розвісити їх на різній висоті. Вибір птахами певного типу гніздівель допоможе надалі приваблювати їх з більшою ефективністю. З цією самою метою можна зв'язувати гілки дерев і кущів, щоб створити «розгалуження» для гнізд.

Дуже цікаво спостерігати поведінку пташенят у гнізді: хто з них найактивніший, як ставиться до своїх «братів» і «сестер», як поводять себе, коли прилітають батьки з кормом.

Під час спостережень бажано фотографувати найбільш важливі і цікаві моменти із життя птахів. Такі фотодокументи мають велику наукову цінність.

Спостереження за осіннім відльотом. Після закінчення гніздового періоду деякі перелітні птахи відразу починають готуватися до відльоту на південь, а деякі ще довго залишаються у нас, кочуючи зграйками чи поодиноко в місцях, де є достатня кількість їжі.

Незабаром після закінчення гніздування відлітають на південь лелеки, серпокрильці, зозулі, одуди; з дрібних горобиних — солов'ї, кропив'янки та ін. Довго залишаються в нас чаплі, норці, деякі види качок, шпаки, дрозди, а дятли, синиці, повзики та воронові залишаються на зиму. Восени більшість птахів тримається зграйками з одного або кількох виводків. У цей час можна спостерігати за живленням птахів, поступовим відльотом на південь. Якщо навесні було легко помітити птаха, який щойно прилетів на місце гніздування, то восени простежити за його відльотом значно складніше. Навесні більшість птахів забарвлена яскраво і виявляє свою присутність характерним співом або криками. Восени більшість птахів після линяння втрачає яскравість оперення, дорослі птахи за забарвленням стають більш схожі на молодих. Тримаються птахи більш приховано, мовчать, що ускладнює спостереження.

Але й восени, знаючи, якою їжею живиться той або інший птах і де саме він найчастіше зустрічається, можна проводити спостереження і точно встановити час відльоту на зимівлю. Для цього під час кожної екскурсії слід записувати, які птахи траплялись і в якій кількості. Через деякий час, переглядаючи записи, можна встановити, коли саме кількість птахів даного виду помітно зменшилась і коли їх спостерігали останній раз.

Наприкінці літа і восени можна спостерігати також процес линяння птахів, який починається в кінці гніздового періоду і закінчується пізно восени, часто навіть на місцях зимівлі. Линяння птахів пов'язане з фізіологічними процесами, що відбуваються в їхньому організмі після закінчення розмноження. У цей період птахи стають слабішими, іноді частково (а деякі майже повністю) втрачають здатність літати. Під час линяння замінюється оперення, тому птахи частково або повністю змінюють своє забарвлення.

Цікаво встановити для кожного виду птахів початок і кінець періоду линяння, послідовність заміни оперення, загальну інтенсивність процесу. За допомогою спостережень можна встановити зміну забарвлення або заміну великих контурних пер, які птах губить часто навіть під час польоту. У цей час можна побачити птахів з розтріпаним хвостом і крилами, в яких не вистачає багатьох пер.

Спостереження за живленням птахів. Вивчаючи птахів, особливу увагу слід приділити спостереженням за їх живленням, щоб визначити, яку роль у природі вони відіграють в різні пори року, а також визначити, корисний це птах або шкідливий для даної місцевості. Наприклад, грак навесні, під час оранки, вибирає із землі найшкідливіших комах — хрущів, довгоносиків та інших жуків, клопів-черепашок тощо. Велику кількість шкідливих комах знищує він і пізніше, під час вигодовування пташенят. Але водночас він може вибирати щойно посіяні чи вже проростілі зерна кукурудзи, ячменю, вівса, завдаючи помітної шкоди посівам. Сіра ворона також знищує влітку безліч комах-шкідників, дрібних шкідливих гризунів, поїдає різне падло, здійснюючи тим самим велику «санітарну» роботу. Але вона може поїдати яйця мисливських і дрібних співочих птахів. Горобці, хатній і польовий, дуже поширені в нашій країні і досить численні скрізь. Під час дозрівання зернових, ягідних культур горобці нерідко великими зграями налітають на поля, городи і сади, завдаючи збитків урожаю. Але під час вигодовування пташенят, що буває в нашій місцевості двічі або навіть тричі на рік, горобці знищують велику кількість комах, шкідників саду й городу, і цим самим збільшують урожай садових і городніх культур.

Учні можуть вивчати живлення птахів. Найкращі наслідки дає метод аналізу погадок. Погадки викидають денні хижі птахи, сови, мартини, чорногузи, чаплі, круки, граки, ворони та деякі інші види. Найчастіше погадки можна знайти під гніздами або там, де птахи відпочивають. У хижих птахів є улюблені місця, де вони сидять і скидають погадки: високі дерева із сухою верхівкою, стовпи, геодезичні споруди, скелі тощо. Погадки сов можна знайти у великій кількості біля дуплистих дерев, у покинутих будівлях. У погадках буває шерсть, пір'я, кістки, панцирі комах, уламки черепашок та інші рештки, за якими можна визначити склад їжі.

Їжу птахів, які живляться зграями, можна визначити в місцях їх скупчення. На місці, де вони щойно були, можна знайти розкльовані рослини, витягнених із землі комах. та інші рештки їжі. Але при цьому не можна робити висновків про значення птахів на основі поодиноких, короткочасних спостережень. Тільки послідовні спостереження протягом цілого року, а ще краще кількох років, можуть дати достатній матеріал для висновків про користь чи шкоду птаха в певному районі.

Виявлення ворогів птахів. Дуже важливо встановити, які тварини з місцевої фауни — небезпечні вороги того чи іншого птаха, і вести з ними боротьбу. Так, дуже небезпечний ворог птахів, які гні-

здяться біля води, в очеретах і на луках, є лунь очеретяний (болотяний). Він випиває яйця, їсть маленьких пташенят, нападає й на дорослих птахів.

У лісах вороги мисливських птахів — яструб великий і яструб малий, які нападають на дрібних комахоїдних птахів і руйнують їхні гнізда. Але кількість цих хижих птахів дуже низька і шкода від них невелика. Вони швидше корисні, ніж шкідливі, бо поїдають слабих, хворих, старих птахів, не здатних уже до розмноження. Великої шкоди птахам завдають тхори, лисиці, єнотовидні собаки тощо, зі свійських тварин — бродячі коти і собаки.

Дуже небезпечними ворогами птахів є зовнішні й внутрішні паразити. Якщо є факти масової загибелі птахів у певному районі, слід обов'язково зібрати кілька їхніх трупів і передати для бактеріологічного аналізу відповідним установам. Проте такі факти спостерігаються досить рідко. Частіше птахам шкодять різні паразити, які знижують рівень їх життєздатності.

На шкірі й оперенні птахів часто можна побачити дрібних кліщів і пухоїдів. Ці паразити, розмножуючись у великій кількості, дуже непокоять птахів, заважають нормально рости і розвиватись, ослаблюють їхній організм. З ними можна вести боротьбу за допомогою дезинфекції штучних гніздівель і дупел, де були гнізда, а також знищувати старі заражені гнізда.

Щоб з'ясувати, якими саме паразитами заражений птах, їх треба зібрати в гнізді, на пташенятах, на тілі зловленого чи вбитого птаха, зафіксувати в 60—70-процентному спирті і надіслати для визначення в науково-дослідну установу.

Як вивчати переліт птахів. Більшість наших зимуючих птахів належить до групи напівосілих, або кочових. Це — дятли, більшість синиць, повзики, підкоришники, корольки, сойки та ін. Шукаючи їжу, птахи перелітають на кілька десятків і навіть сотень кілометрів, але не в певному напрямі, а повсюди, де є кормові місця. Перелітними птахами є більшість дрібних комахоїдних птахів, деякі хижаки (шуліки, канюки), чаплі, лелеки, гуси, качки та багато інших. На зиму вони відлітають далеко за межі своєї гніздової території, зимуючи кожного року на тих самих місцях, так званих зимівлях.

Деякі птахи займають проміжне становище між перелітними і кочовими. Так, грак є кочовим у південній частині області свого поширення і перелітним у північній. Так само поводять себе і інші птахи, поширені в різних широтах. Отже, кочування і перельоти птахів можна розглядати як сторони одного і того самого явища, тільки виражені більш чи менш яскраво. Проте для перельотів характерні більш постійні шляхи, ніж для кочувань. Вони здебільшого повторюють шляхи колишнього розселення птахів.

Регулярні весняні і осінні міграції птахів — надзвичайно цікаве явище, яке потребує детального вивчення. Найефективніший метод вивчення перельотів — кільцювання, тобто мічення птахів кільцями.

Кільця можна дістати в Москві у Центральному бюро кільцювання або в деяких місцевих наукових установах. Там же можна дістати і детальну інструкцію, як кільцювати птахів.

Пташенят найкраще кільцювати в гнізді, незадовго до їх відльоту, але з цією метою можна також ловити і дорослих птахів, користуючись різними живоловками. При цьому треба записувати, де, коли і якого птаха окільцьовано, і відсилати цей запис у бюро кільцювання. Якщо знайдено птаха з кільцем, потрібно відразу сповістити найближчу наукову установу, де вивчають птахів, або кафедру

зоології місцевого університету або педагогічного інституту і передати кільце. Стандартні кільця випускають певні наукові установи (у СРСР центр кільцювання — АН СРСР у Москві). Аматори-голуб'ятники кільцюють свійських голубів нестандартними кільцями. Їх слід передавати місцевим голуб'ятникам.

Крім кільцювання існують і інші методи мічення: птахів фарбують різними фарбами, одягають на них кольорові нашийники, підрізають пір'я тощо.

Перельоти птахів можна вивчати також за допомогою спостережень навесні і восени. При цьому слід записувати, якого птаха спостерігали, як змінювалася картина перельоту протягом доби, в якій кількості і якими групами, зграями (чи поодиноко) летіли птахи, на якій висоті, в якому напрямі. Як впливали на хід перельоту різні метеорологічні фактори (вітер, дощ, сніг, зміна барометричного тиску, температура тощо).

Фенологічні спостереження. Вивчаючи птахів, кожний дослідник протягом року спостерігає зміни в природі і занотовує їх. На основі багаторічних фенологічних спостережень можна скласти для даної місцевості календар природи, який має чимале наукове значення.

Записувати фенологічні спостереження зручніше на окремих картках, в яких зазначити, що саме, коли і в якому місці спостерігалось.

Результати спостережень над птахами найкраще записувати так:

назва птаха;

до якої категорії належить (осілий, кочовий, перелітний, пролітний);

дати весняного прильоту або прольоту (перша поява, найбільш інтенсивний приліт, закінчення прильоту або прольоту);

де птах тримається під час прильоту, як летить (поодинці чи зграями), в які години доби;

коли займає гніздову територію. Орієнтовна кількість птахів у районі досліджень;

який птах (самець чи самка) з'являється першим на гніздовій території;

характеристика (ландшафти) гніздової території;

характеристика поведінки птахів (пісні, токові ігри, бійки тощо) під час зайняття гніздової території і будування гнізда;

характеристика місця, де будується гніздо;

коли і як будується гніздо, коли починається будування, з якого матеріалу, як довго, хто будує (самець, самка чи обидва птахи разом);

коли з'являється перше яйце, вся кладка. Скільки яєць у кладці, їх забарвлення;

коли починається насиджування. Хто з птахів насиджує (самець, самка чи обоє птахів по черзі), як проходить насиджування (в які години птахи сидять, коли залишають яйця і на який час);

коли з'являються пташенята;

як батьки годують пташенят під час гніздового періоду (чим, як часто приносять їжу, як очищають гнізда від покидьків);

як поводять себе пташенята в гнізді протягом усього гніздового періоду;

коли вилітають пташенята з гнізда і як це відбувається (зразу чи поступово);

де тримається виводок молодих птахів після вильоту з гнізда;

якщо є друга кладка, то в якому гнізді, скільки в ній яєць, коли починається і закінчується відкладання яєць, коли з'являються пташенята другого виводку, чим їх годують батьки;

чим живляться птахи в різні пори року (на основі спостережень, аналізу шлунків, погадок, екскрементів, визначення решток їжі, знайдених на місці живлення птаха тощо);

коли починається осінній відліт чи переліт птахів. Коли відбу-

вається найінтенсивніше і коли закінчується;

де тримаються птахи під час осіннього перельоту. Як летять — зграями чи поодинці, в які години доби;

якщо птахи бувають у зимовий період, то як себе поводять залежно від погоди; де тримаються, зграями чи поодинці, чим живляться. Якщо зграї мішані, то з яких птахів вони складаються;

які вороги у даного виду птахів (хижі звірі, птахи, зовнішні й внутрішні паразити, хвороби, стихійні лиха).

Якщо досліджують можливості щодо приваблювання птахів, то записи слід вести за таким планом:

якій їжі під час зимової підгодівлі птах надає перевагу; чи залишаються птахи, яких годували взимку, на гніздування в тому самому районі чи відлітають (визначити кільцюванням або іншими засобами мічення);

чи заселяє птах штучні гніздівлі; якщо так, то який тип і яких розмірів гніздівлі займає більш охоче;

які заходи щодо охорони певного виду птаха найефективніші;

які досліди і спеціальні спостереження чи експерименти проводилися з даним видом птахів.

Наслідки багаторічних фенологічних спостережень є дуже цінним науковим матеріалом. Він допоможе вивчити птахів певного району. Такі спостереження радимо проводити всім, хто цікавиться життям птахів.

СИСТЕМАТИЧНИЙ ОГЛЯД ПТАХІВ ФАУНИ УРСР

РЯД ГАГАРИ
ОТРЯД ГАГАРЫ
GAVIIFORMES

Водоплавні птахи, чудово пристосовані до водного способу життя. Тіло видовженої, веретеноподібної, обтічної форми. Шия довга, голова порівняно маленька, з гострим, міцним дзьобом. Лапи виступають далеко назад. Плесно сплющене з боків. Три пальці з'єднані суцільною плавальною перетинкою. Хвіст короткий, слабо розвинений. Оперення щільне, добре змащується жиром і надійно зберігає тепло. Політ швидкий, але прямолінійний, не маневровий. Розміри чималі. Більшу частину життя проводять на воді. На сушу виходять дуже рідко (коли сідають на гніздо), бо можуть пересуватися, лише плазуючи на череві й відштовхуючись лапами. Голос — хрипке «каркання», подібне до звуків «га-гага-рра», за що птахи дістали свою російську й українську назви. Забарвлення однакове у самців і самок: зверху темне, знизу світле.

Усі представники ряду — мешканці зони тундр і північних районів лісової зони Євразії і Північної Америки. Птахи перелітні. Зимують на внутрішніх водоймах, що не замерзають, і біля морських узбереж країн південної і полярної зон Євразії і Північної Америки. Гнізда роблять біля самої води, іноді навіть на мілководних ділянках по берегах озер; це купка рослинних решток або невелика ямка, вимощена стеблами відмерлих рослин, іноді без підстилки. У кладці 2, рідше 3 строкатих яйця. Пташенята народжуються вкритими темним пухом. Через кілька годин вони вже можуть плавати і пірнати, ховаючись від небезпеки.

Належать до мисливських птахів, але м'ясо має низькі смакові якості, воно жорстке, темного кольору і має специфічний рибний присмак. Іноді використовується шкурка черевця, грудей і шиї (так зване «пташине хутро») для виготовлення жіночих капелюшків, комірців і різних прикрас. Можуть завдавати певної шкоди рибному господарству, на риборозводних водоймах, поїдаючи мальків, проте ця шкода невелика, бо живляться птахи переважно малоцінною, «смітною» рибою. Розповсюджують деяких паразитів риб (гельмінтів).

Ряд має одну родину з одним родом, до якого належать 3 види. Усі вони зустрічаються на території УРСР під час перельотів і на зимівлі.

ГАГАРА ЧОРНОВОЛА
ГАГАРА ЧЕРНОЗОБАЯ
GAVIA ARCTICA (L.)

Завбільшки з велику свійську качку. Маса 1800—3300 г. Самки менші за самців. Забарвлення дорослих птахів у весняному опереннні однакове в самців і самок: верх голови і шиї сірий, спина, крила і хвіст зверху чорні. На спині, плечових і покривних перах крила — білі плями. Горло і шия спереду чорні з червоно-пурпуровим або синім блиском. Упоперек горла і по боках шиї поздовжні білі плями. Решта оперення низу тіла біла, по боках вола чорні поздовжні смужки. Забарвлення молодих птахів і дорослих у зимовому опереннні зверху темно-буре, без білих плям, горло і шия спереду білі. Дзьоб чорний, ноги бурі.

Зустрічаються птахи на всій території України, але тільки під час весняних (менше) і осінніх (більше) міграцій. У невеликій кількості зимують біля узбереж Чорного і Азовського морів, а в теплі зими на незамерзаючих ділянках у пониззях Дністра, Прута, Серету, Тиси. Невелика кількість бродячих особин трапляється і влітку на затоках Чорного моря. Під час перельотів тримаються великих річок, водосховищ, озер, де зустрічаються до самого льодоставу восени і з'являються напровесні, як тільки зійде лід.

Чудово плавають і пірнають, довго тримаються під водою, можуть пропливти під водою досить велику відстань. Живляться переважно дрібною рибою (пічкурями, плітками, верховодкою), личинками водяних комах, молюсками та іншими безхребетними, яких добувають у товщі води і на дні водойм. Дуже обережні, в разі найменшої небезпеки блискавично занурюються у воду.

У кладці 1—3, найчастіше 2, чималих бурих, з жовтими плямами яєць. Насиджують близько 25 днів. Пташенята стають дорослими в серпні — першій половині вересня. Осінній переліт у жовтні — листопаді.

Чорновола гагара вважається мисливським птахом і часто стає об'єктом полювання, проте здобути птаха нелегко саме тому, що він дуже швидко пірнає, ще до того, як мисливець встигне натиснути на спусковий гачок рушниці.

ГАГАРА ЧЕРВОНОВОЛА
ГАГАРА КРАСНОЗОБАЯ
GAVIA STELLATA (PONTOPP.)

Маса самців 1400—2460, самок — 1250—2255 г. У весняному опереннні дорослі птахи мають попелясто-сіре забарвлення голови і шиї. На шиї спереду — велика трикутна каштаново-червона пляма, через що птахи дістали свою назву. Спина, крила й хвіст темно-бурі. Низ тіла білий, з темними плямками на волі. Дзьоб і ноги бурі. Дорослі птахи в зимовому опереннні і молоді птахи мають брудно-білі спереду горло й шию, на якій немає каштаново-червоної плями. Забарвлення верхньої частини тіла темно-буре з дрібними білими плямами або рисками.

На Україні червоноволі гагари також лише пролітні, почасти зимуючі птахи. Гніздяться в тундрі, лісотундрі і частково в північній частині тайгової зони Євразії та Північної Америки. Гнізда будують з відмираючих стебел водяних рослин на воді або біля берега. Іноді це просто ямка на землі. Повна кладка з 1—2, рідко 3 темно-зелених, з бурими плямами яєць. Насиджують близько 25 днів. Пташенята з перших днів добре плавають і пірнають, ховаючись від небезпеки. Живляться переважно дрібною рибою і част-

ково водяними безхребетними. На осінньому прольоті у нас досить звичайні, хоч і нечисленні птахи, їх можна спостерігати на великих річках, озерах і морському узбережжі. На весняному зустрічаються значно рідше, ніж восени. До мисливських птахів можна віднести умовно. Потребують охорони.

ГАГАРА ПОЛЯРНА
ГАГАРА ПОЛЯРНАЯ
GAVIA IMMER (BRÜNN.)

Найбільші серед гагар птахи. Маса їх від 2000 до 4700 г. У весняному оперенні самець і самка мають чорне блискуче забарвлення верхньої частини тіла, поцятковане білими плямами. Низ тіла, крім шиї й горла, білий. Молоді птахи й дорослі в зимовому оперенні зверху бурі, з білими плямами. Пташенята вкриті темним сіро-бурим пухом.

Гніздяться в зоні тундр і лісотундр Євразії і Північної Америки, зимують біля узбережжя Скандінавських країн, Західної Європи, Північної Америки. Оселяються на узбережжях тундрових озер. Гніздо із стебел трав. У кладці 1—2 бурих, з темними плямами яйця. Живляться дрібною рибою, рідше — водяними безхребетними. Пташенята стають дорослими в кінці серпня — на початку вересня, після чого ведуть мандрівний спосіб життя. В УРСР — це рідкісні залітні птахи, яких потрібно охороняти.

РЯД НОРЦІ
ОТРЯД ПОГАНКИ
PODICIPEDIFORMES

Водоплавні птахи, добре пристосовані до життя на водоймах, заростих водяною рослинністю. Тіло вкрите густим, щільним оперенням. Лапи виступають далеко назад, мають плавальні перетинки, але на відміну від гагар та інших водоплавних птахів перетинки облямовують кожний з пальців окремо. Дзьоб гострий, не дуже довгий, крила вузькі, за допомогою лап пересуватися на суходолі майже не можуть. Птахи малих і середніх розмірів. Маса від 125 до 1000 г. Забарвлення самців і самок однакове, але є сезонні зміни в оперенні верхньої частини тіла. Голос — хрипке каркання і гарчання. Птахи перелітні, поширені на внутрішніх стоячих і слабопроточних водоймах майже всіх країн світу, крім Антарктики і високих широт Арктики. Гнізда із стебел рослин, плавучі, на воді або на березі, біля самої води. Яйця (3—8) брудно-жовтуваті або зеленувато-білого кольору, лежать на вологій підстилці або навіть частково у воді, від чого набувають брудно-іржавого відтінку. Насиджують обидва птахи 21—25 днів. Пташенята народжуються вкриті темним пухом і через кілька годин вже добре плавають і пірнають. Живляться водяними безхребетними (молюсками, ракоподібними, комахами тощо) і дрібною, переважно малоцінною, рибою, отже, шкоди рибному господарству майже не завдають. Знищуючи деяких шкідливих водяних комах і смітну рибу, приносять користь. Проте розповсюджують деяких паразитів (гельмінтів), які спричинюють захворювання у риб.

Вважаються мисливськими птахами, але м'ясо з неприємним рибним присмаком. Шкурки з черевця і грудей так само, як і у гагар, використовують як хутро.

Ряд має лише одну родину з 4 родами і 18—20 видами. Поширені на водоймах майже всіх частин світу, крім високих широт Арктики і Антарктики. Викопні рештки відомі, починаючи з нижнього міоцену Північної Америки.

У СРСР і УРСР — один рід з 5 видами.

НОРЕЦЬ ВЕЛИКИЙ
ПОГАНКА БОЛЬШАЯ, ЧОМГА
PODICEPS CRISTATUS (L.)

Птахи середнього розміру, довжина тіла до 610 мм. Маса — до 1200 г. Самки менші за самців, але за забарвленням від них не відрізняються. У весняному опереннні дорослі птахи мають зверху бурувато-чорне забарвлення з більш світлими облямівками пер. Воло, груди, черево, низ крила білі. Видовжені пера навколо передньої частини шиї і на потилиці утворюють «комірець» і «ріжки» — парний «чубчик» по боках голови. Верх голови, «чубчик» і край «комірця» чорні. Більша частина «комірця» іржаво-руда. У зимовому опереннні кольоровий «комірець» зникає і шия спереду набуває білого кольору. У пташенят у пуховому опереннні забарвлення смугасте, чорно-біле. Пізніше, в гніздовому опереннні, вони зверху буруваті зі світлими смугами, знизу білі з буруватим відтінком.

Поширені в Європі, Азії, Північній Африці. В УРСР гніздяться всюди, де є зарості водяної рослинності на прісноводних водоймах. Особливо їх багато в плавнях, у пониззях великих річок: Дунаю, Дністра, Дніпра. Весняний проліт у березні — квітні, осінній у жовтні — листопаді. Деякі птахи зимують на незамерзаючих водоймах півдня республіки. Під час перельотів тримаються, як і гагари, річок, озер, водосховищ. Від інших норців відрізняються парним чубчиком — ріжками, більшими розмірами, контрастним двоколірним забарвленням, рудим «комірцем» навколо шиї. Коли плавають,

Норець великий.

сидять дуже глибоко у воді, так що над поверхнею видно тільки голову і верхню частину шиї. Голос хрипкий, у шлюбний період гучне «крруа». Дуже добре плавають і пірнають. Живляться переважно дрібною рибою, а також земноводними, комахами, ракоподібними, молюсками, зеленими частинами рослин.

Гніздяться в травні — червні. Гнізда плавучі — купи рослинних стебел на воді серед водяної рослинності. Яйця (3—4) білі, але внаслідок довгого перебування в сирому, навіть мокрому лотку гнізда вони набувають рудуватого або навіть буруватого забарвлення. Під час шлюбного періоду характерні дуже своєрідні особливості поведінки — кумедний шлюбний «танок», у якому беруть участь обидва птахи. Насиджують і самець, і самка по черзі, протягом чотирьох тижнів. Налякані птахи, кидаючи гніздо з яйцями, встигають накрити лоток гніздовим матеріалом, так що яйця стають зовсім непомітними. Пташенята з першого дня добре плавають і можуть самостійно їсти. У разі небезпеки підпливають до дорослого птаха, який бере їх під крило і разом з ними пірнає. Гніздовий період продовжується близько трьох місяців.

Малоцінні мисливські птахи.

НОРЕЦЬ СІРОЩОКИЙ
ПОГАНКА СЕРОЩЕКАЯ
PODICEPS GRISEIGENA (BODD.)

Довжина тіла до 450 мм, маса до 650 г. Дорослі птахи у весняному оперенні зверху чорні з металевим блиском. На потилиці невеликий «чубчик». Горло, низ і боки голови сірі. Низ і боки шиї іржаво-червоного кольору, що на волі переходить у золотисто-бурий. Груди і черевце блискучо-білі, на крилі біла смуга. У зимовому оперенні «чубчика» на голові не мають, нижня частина тіла біла до підборіддя. Молоді птахи схожі на старих у зимовому оперенні, але на шиї і на боках голови бурі й білі смуги. Пухові пташенята зверху чорно-бурі, знизу сіруватo-білі.

Поширені в Європі, Північній Америці, Східній Азії. В УРСР гніздяться майже на всій території по озерах, ставках, лиманах, де є зарості водяної рослинності. Зимують біля узбереж Чорного і Азовського морів і далі на південь, у країнах Середземномор'я. Прилітають на Україну в березні — квітні, відлітають у жовтні — листопаді.

Характерна ознака — розміри: птахи менші, ніж великі норці й більші за всіх інших представників ряду. У шлюбному оперенні верх голови і «чубчик» чорні, забарвлення боків голови сіре, за що дістали свою назву. Голос — коротеньке «кек-кек», весною під час гніздування гучне іржання, що переходить у буркотіння. Тримаються тихих заводей, заростих очеретом, рогозом і плаваючою рослинністю. Живляться дрібною рибою, жабами, пуголовками, водяними комахами й іншими дрібними водяними тваринами. Восени і взимку їдять ще насіння й зелені частини водяних рослин.

Гніздовий період починається на півдні УРСР в кінці квітня — на початку травня. Гнізда — купи рослинних решток на воді. Так само, як і великі норці, кидаючи гніздо, прикривають яйця гніздовим матеріалом, так що воно здається порожнім. Яйця (4—5, до 6-ти) брудно-білі, із зеленуватим відтінком лежать на мокрому дні гнізда і набувають іржаво-буруватого кольору. Насиджують обидва птахи 23—25 днів. Молодь стає дорослою в середині — кінці серпня, хоч іноді зовсім маленьких пташенят можна зустріти на початку сезону полювання, в першій декаді серпня.

НОРЕЦЬ ЧЕРВОНОШИЇЙ
ПОГАНКА КРАСНОШЕЙНАЯ, ИЛИ РОГАТАЯ
PODICEPS AURITUS (L.)

Довжина тіла до 360 мм, маса до 500 г. Забарвлення дорослих птахів однакове, але самець трохи більший за самку. Голова, комір і вся верхня частина тіла чорні. Від дзьоба до ока — руда смужка, яка за оком має вохристий колір і проходить на потилицю. Нижня частина шиї, боки грудей і тулуба руді. Груди й черево білі. Махові пера 1-го порядку темно-бурі, на перах 2-го порядку білі плями, що утворюють на крилі білу смужку. У зимовому опереннні низ тіла білий, верх — сірувато-чорний, немає вушних пучків і нашийника. У молодих птахів низ білий, верх чорний. По боках голови невиразні білі й чорні смужки і плями.

Поширені в помірній смузі Європи, Азії та Північної Америки. Зимують на Британських островах, на Середземному, Чорному і Каспійському морях, в Азії в СРСР на озері Іссик-Куль, у Китаї, Кореї, Японії. На Україні цей вид не гніздиться, буває в незначній кількості тільки на прольоті (квітень, травень — вересень, жовтень, листопад) і на зимівлі (біля узбереж Чорного і Азовського морів). Під час весняного і осіннього перельотів тримаються великих річок і малих озер.

У природі відрізняються від інших норців невеликими розмірами, характерними рудими «вухами» (пучками пір'я) і нашийником (у шлюбний період). Восени, коли зникає шлюбне оперення, дуже подібні до чорношиїх норців. Політ швидкий, по прямій лінії. Голос — уривчасте «ек» або «кек». У шлюбний період подовжене низьке гурчання (трель).

Норець червоношиїй.

Живляться переважно водяними безхребетними (комахами, ракоподібними, молюсками), в незначній кількості дрібною рибою. Полюють переважно під водою. Чудово плавають і пірнають. Гніздa, як інші норці, роблять плавучі, на мілководді, серед густої водяної рослинності, з відмерлих стебел водяних рослин. Кладка з 3—6 жовтувато-білих яєць, у європейській частині СРСР у травні — червні. Пташенята вилуплюються в кінці червня і швидко ростуть, уже в серпні стають розміром з дорослих птахів.

Малоцінні мисливські птахи.

НОРЕЦЬ ЧОРНОШИЇЙ
ПОГАНКА ЧЕРНОШЕЙНАЯ, ИЛИ УШАСТАЯ
PODICEPS NIGRICOLLIS (L. BREHM)

Довжина тіла до 340 мм, маса 400 г. Самці і самки забарвлені однаково, але самки більші. У весняному, шлюбному вбранні верхня частина тіла, шия, горло й воло чорні. Груди і черево білі, з шовковистим блиском. Боки тіла і гомілка руді. На крилах білі смужки. По боках голови видовжені пучки рудих пер. У зимовому опереннi вушних пучків і чубчика на потилиці немає. Верх тіла бурувато-чорний, низ білий, із задньої частини попелястий, боки темно-сірі. Молоді птахи схожі на дорослих у зимовому вбранні, але воло в них димчастого відтінку, по боках голови невиразна темна смугастість.

Поширені в південних районах СРСР, Західній Європі, Північній і Південній Африці. В УРСР звичайні, але нечисленні гніздові птахи стоячих заростих водойм по всій території республіки. Прилітають у квітні — травні, відлітають у вересні — листопаді. У незначній кількості зимують біля узбереж Чорного і Азовського морів, на лиманах і в пониззі великих річок, якщо річки не замерзають.

Відрізняються від інших малих норців чорним забарвленням верху голови. По боках голови, біля ока видовжені пучки пер золотисто-коричневого кольору. Дзьоб трохи загнутий угору. Голос — щось подібне до «піпп» чи «уіпп». У шлюбний період ці звуки зливаються в своєрідну трель, яку можна передати як «піте-піте-піте». Обережні й лякливі. Живляться водяними безхребетними (комахами, рачками, молюсками), рідше дрібною рибою, яку здобувають під водою. Гніздяться в травні — червні невеликими колоніями. Гнізда, як і в інших норців, плавучі, із стебел водяних рослин. Повна кладка з 4 (іноді до 6) білувато-зеленуватих яєць, які під кінець насиджування стають темно-коричневого, майже брудно-чорного кольору. Насиджують обидва птахи протягом трьох тижнів (20—21 день). Пташенята стають дорослими в першій половині серпня. Линяють у липні — серпні, вдруге частково в березні — квітні.

Малоцінна дичина, яку зрідка добувають мисливці.

НОРЕЦЬ МАЛИЙ
ПОГАНКА МАЛАЯ
PODICEPS RUFICOLLIS (PALL.)

Найменший серед норців: довжина тіла до 280 мм, маса до 250 г. Забарвлення дорослих птахів у весняному вбранні зверху чорно-буре. Низ шиї, боки голови і шиї темно-руді, решта нижньої частини тіла біла з буруватим відтінком. У зимовому опереннi верх тіла темно-бурий, низ білий. Боки голови і шия спереду мають брудно-вохристий наліт. Молоді птахи схожі на дорослих у зимовому опереннi.

Поширені в Південній і Середній Європі, Північній і Південній

Норець чорношиїй.

Африці, Передній, Середній і Південно-Східній Азії, Індонезії, Австралії. На Україні зустрічаються лише місцями, найчастіше в Західному Поліссі. Характерні місця перебування — зарості очерету, стоячі прісні водойми. Зимують на незамерзаючих водоймах.

Відрізняються від інших норців помітно меншим розміром, відсутністю «чубчика», «вушок», яскравим забарвленням голови. Голос — коротке «уіт», яке у шлюбний період переходить у більш довгу трель.

Живляться, як і інші норці, переважно дрібними водяними безхребетними, рідше — дрібною рибою і рослинною їжею. На місцях гніздування з'являються в квітні. Гнізда плавучі. Повна кладка з 4—5, рідше 6 брудно-білих яєць,— у травні. Насиджують обидва птахи 19—20 днів. Дорослі молоді птахи трапляються з кінця липня і в серпні.

Цікаві малочисленні птахи. Потребують охорони.

РЯД ТРУБКОНОСІ
ОТРЯД ТРУБКОНОСЫЕ
PROCELLARIIFORMES

Морські птахи різних розмірів. Маса від 30 г до 8 кг. Названі так за своєрідну будову ніздрів, які мають форму трубочки і лежать на поверхні дзьоба. Ноги мають плавальну перетинку, що охоплює три передніх пальці. Здебільшого заднього пальця немає, а якщо є, то недорозвинений. Чудові літуни і плавці, можуть триматися у відкритому морі протягом місяців. Гнізда роблять на поверхні землі, в щілинах і тріщинах скель. У кладці одне яйце білого кольору.

Птахи нагніздні. Живляться

морськими безхребетними тваринами і рибою. Поширені по всіх морях світу. Ряд має 24 роди з 94 видами. У фауні СРСР 18 видів, в УРСР — один, малий буревісник.

БУРЕВІСНИК МАЛИЙ
БУРЕВЕСТНИК МАЛЫЙ
PUFFINUS PUFFINUS (BRÜNN.)

Птахи невеликі, маса до 600 г. Статевого диформізму в забарвленні немає. Самці трохи більші за самок. Верхня частина тіла, махові, стернові пера і низ хвоста темно-бурі. Решта оперення біле. Молоді птахи забарвлені так як дорослі.

Гніздяться на островах північної частини Атлантичного океану і Середземного моря. Зимують у прибережних районах Атлантичного океану. В УРСР зустрічаються під час мандрівок (і на зимівлі) на Чорному, рідше на Азовському, морях протягом майже цілого року, але не гніздяться.

У природі визначаються за характерним зовнішнім виглядом і особливостями поведінки. Тримаються зграями іноді до 100 і більше особин. Літають низько над водою, добре плавають і пірнають, полюючи за рибою та дрібними морськими безхребетними. У гніздовий період, крім тварин, поїдають також і водорості. Гніздяться колоніями. Гнізда в розколинах скель, під камінням, у норах. Відкладають одне біле яйце, яке насиджують близько двох місяців. Дорослі молоді птахи, починаючи з липня — серпня, тримаються біля Кримського узбережжя.

Практичне значення буревісників невелике. На Україні на них майже не полюють. На островах, де вони гніздяться, місцеве населення вживає в їжу їхнє м'ясо, жир, яйця. Можуть завдавати незначної шкоди, поїдаючи промислову рибу.

РЯД ВЕСЛОНОГІ, АБО ПЕЛІКАНОПОДІБНІ
ОТРЯД ВЕСЛОНОГИЕ, ИЛИ ПЕЛИКАНООБРАЗНЫЕ
PELECANIFORMES

Птахи великих і середніх розмірів, пристосовані до водного способу життя. Усі чотири пальці задніх кінцівок з'єднані суцільною плавальною перетинкою. Оперення густе, щільне, добре розвинені куприкові залози, завдяки чому пір'я добре змащене і не намокає. У будові дзьоба, черепа і всього скелета в цілому багато ознак, характерних лише для представників цього своєрідного ряду. Веслоногі добре плавають, а деякі й пірнають. Мають спеціальне пристосування — еластичний стравохід, який може значно розтягуватися, навіть шкіряний мішок (пелікани), куди вміщується велика кількість риби. Живляться ви-ключно рибою і дуже вправно її ловлять. Люди здавна використовували цю здатність птахів, приручаючи бакланів й пеліканів і привчаючи їх ловити рибу для себе.

Птахи нагніздні. Пташенята вилуплюються з яєць голими, сліпими і зовсім безпорадними. Гнізда різної будови. Більшість представників ряду — колоніальні птахи. Ряд включає 5 підрядів (два з них викопні), 12 родин (6 викопних), близько 50 видів. У СРСР 11, на Україні 5 видів.

ПЕЛІКАН КУЧЕРЯВИЙ
ПЕЛИКАН КУДРЯВЫЙ
PELECANUS CRISPUS BRUCH.

Великі птахи, більші за свійську гуску. Довжина тіла до 1,8 м, розмах крил до 2 м. Маса до 12 кг.

Загальний колір оперення брудновато-білий, спина і плечі світло-сірі, великі махові пера бурувато-чорні з темними стрижнями. У весняному опереннi на шиї і потилиці є «чубчик» з довгого кучерявого пір'я. Самці трохи більші, ніж самки. Забарвлення самців і самок однакове. Молоді птахи брудно-білі з буруватим і сірим відтінками. Дзьоб довгий, з великим шкіряним мішком.

Поширені спорадично (місцями) в Південно-Східній Європі, в Передній і Середній Азії. Птахи перелітні. На зимівлю відлітають на узбережжя Середземного моря і Персидської затоки, на північ Індії і в Південно-Східний Китай. На Україні бувають найчастіше в дельті Дунаю, рідше залітають у пониззя Дністра, але нині в республіці не гніздяться. Найближчі місця гніздування — плавні західної частини дельти Дунаю на території Румунії.

Гнізда роблять на зарослих мілководдях. Полюють на рибу у заводях, плавнях і на мілководних прибережних ділянках моря і лиманів. Птахи колоніальні. Гніздяться великими колоніями, до кількох сот пар. На полювання також вилітають великими зграями. У природі визначити їх легко за великими розмірами, світлим забарвленням, характерною поставою тулуба і шкіряним мішком під дзьобом. Плавають чудово. Літають, рідко змахуючи крилами, або ширяють у повітрі, описуючи широкі кола. Дуже характерне і своєрідне враження справляє велика зграя пеліканів, які кружляють у повітрі, повільно набираючи висоту. Живляться виключно рибою, яку здобувають, заганяючи її на мілководдя. Під час полю-

Пелікани кучеряві на гнізді.

вання птахи не пірнають, а тільки занурюють у воду шию і голову.

На місця гніздування прилітають у кінці березня, коли їх можна спостерігати і в плавнях пониззя Дунаю і Дністра. На початку гніздового періоду можна спостерігати цікаві своєрідні шлюбні ігри. Гніздяться колоніями. Гнізда у вигляді великих куп із стебел очерету та інших водяних рослин будують на мілководдях серед заростей очерету. Повна кладка, що буває в дельті Дунаю в травні, з 2, рідше 3—4 великих бруднувато-білих яєць. Насиджує переважно самка, 39—40 днів. Пташенята народжуються голими, сліпими і залишаються в гнізді близько двох місяців. Повний цикл розвитку пташенят — 75 днів.

У плавнях Дунаю мандруючі табунці пеліканів можна спостерігати до кінця вересня, а іноді й до середини жовтня.

ПЕЛІКАН РОЖЕВИЙ
ПЕЛИКАН РОЗОВЫЙ
PELECANUS
ONOCROTALUS L.

Від пелікана кучерявого відрізняється ніжним білувато-рожевим забарвленням і відсутністю кучерявого пір'я на шиї і потилиці. Поширений місцями, як і попередній вид, на півдні Європи, в Передній, Середній та Північній Азії. В УРСР залітає в плавні пониззя Дунаю і зрідка в плавні Дністра з гніздових колоній румунської частини дельти Дунаю.

За способом життя, поведінкою, живленням та особливостями розмноження пелікан рожевий дуже подібний до попереднього виду. Поїдаючи дуже багато риби, в тому числі і промислової, може завдавати деякої шкоди рибному господарству. Але в нашій республіці цих птахів небагато, причому кількість їх швидко зменшується. Зараз обидва види пеліканів як рідкісні зникаючі птахи занесено до Червоних книг СРСР і УРСР.

БАКЛАН ВЕЛИКИЙ
БАКЛАН БОЛЬШОЙ
PHALACROCORAX
CARBO (L.)

Середнього розміру, довжина тіла до 920 мм. Маса до 2600 г. Самці більші за самок, забарвленням не різняться. Загальний колір оперення чорний із зеленим блиском, на спині і крилах зверху — бурі плями. По боках голови голі ділянки шкіри, облямовані невеликими білими перами. У весняному опереннні на шиї й голові багато вузеньких білих пер; на стегнах білі плями. Молоді птахи зверху темно-бурі, знизу бурувато-білі.

Поширені в Європі, Азії, Північній Америці, Північній Африці, Австралії, Новій Зеландії. Зимують біля узбережжя морів помірного і тропічного поясів. На Україні поширені в південній частині, переважно в плавнях пониззя великих річок (Дунай, Дністер, Дніпро) і на деяких прибережних островах (Лебедячі острови) біля західного узбережжя Криму, але іноді гніздяться і в межах Лісостепу. Утворюють великі гніздові колонії.

У природі визначити їх легко. Літають невеликими табунцями. Силует птаха, що летить, трохи нагадує силует дикої гуски у польоті, але має і деякі відміни. Часто сидять на сухих деревах, пеньках, стовпах серед води, сушать оперення. Сидять майже вертикально. Перед тим як злітати, спускаються до поверхні води, чиркають хвостом по воді і тоді вже піднімаються в повітря. По-

Пелікани рожеві.

люють на рибу табунами, зчиняючи великий галас і заганяючи її на мілководдя. Іноді полюють разом з пеліканами. Голос — хрипке «каркання». Добре плавають і пірнають. Живляться переважно рибою і водяними безхребетними (молюсками, ракоподібними), завдаючи іноді деякої шкоди промисловому рибництву.

Гнізда — чималі споруди із сухих гілок, стебел чагарника тощо на деревах (по кілька гнізд на одному дереві) або просто на піску, дрібних острівцях (Лебедячі острови). У Приазов'ї гніздяться в заростях чагарника. Повна кладка на півдні України в травні, з 4—5 блакитних яєць, шкаралупа яких міцна й товста. Насиджують обидва птахи 28 днів. Пташенята вилуплюються голі й сліпі. Пізніше вони вкриваються чорно-бурим пухом, а в кінці гніздового періоду одягають перше «доросле» вбрання. На місцях гніздування бувають близько 6—7 місяців (з березня до жовтня — листопада).

Поїдаючи велику кількість риби, в тому числі й промислової, завдають місцями відчутної шкоди рибному господарству. Поблизу риборозплідників і в місцях промислового рибальства кількість цих птахів слід регулювати. М'ясо бакланів має низькі смакові якості.

БАКЛАН ДОВГОНОСИЙ
БАКЛАН ДЛИННОНОСЫЙ, ИЛИ ХОХЛАТЫЙ
PHALACROCORAX ARISTOTELIS (L.)

Довжина 720 мм, маса до 2 кг. Самці більші за самок, але забарвлення обох статей однакове, чорне з блиском, як у великого баклана. У шлюбному оперенні мають добре помітний «чуб» на голові, у зимовому «чуба» немає. Молоді птахи

зверху чорні, знизу брудно-білі з бурими плямами.

Поширені на узбережжі Кольського півострова, узбережжях Атлантичного океану, Середземного і Чорного морів. На Україні гніздяться лише на узбережжі мису Тарханкут (західний Крим) і Південного берега Криму, де утворюють на скелях досить великі колонії. Іноді під час мандрівок залітають на Азовське море.

У природі цих птахів легко пізнати за чорним опереннням і чубчиком на голові. Як і попередній вид, ведуть зграйний спосіб життя. Птахи мовчазні, зрідка видають короткі хрипкі звуки. Живляться переважно рибою і морськими безхребетними. Гнізда будують у щілинах, печерах, на виступах скель, іноді над самою водою, із стебел трав і водяних рослин. Нерідко «прикрашають» гнізда ганчірками і шматками паперу. Повна кладка найчастіше з 3 (рідко до 6) світло-блакитних яєць, у Криму в квітні — травні. Насиджують обидва птахи 30—32 дні. У червні з'являються пташенята, які залишаються в гніздах 60 днів. Після вильоту з гнізда молоді птахи разом зі старшими ведуть мандрівний спосіб життя.

Великого господарського значення не мають. Можуть завдавати незначної шкоди рибному господарству, поїдаючи рибу. Кількість довгоносих бакланів в УРСР невелика. Потребують охорони.

БАКЛАН МАЛИЙ
БАКЛАН МАЛЫЙ
PHALACROCORAX PYGMAEUS (PALL.)

Птах значно менший, ніж попередні види. Довжина тіла до 600 мм, маса до 900 г. Загальний колір оперення чорний з металевим блиском, за виключенням бурої голови і шиї. Улітку серед темного оперення шиї і тулуба можна побачити окремі білі пера. У молодих птахів верх тіла бурий, майже без блиску, низ білуватий.

Птахи поширені в Південній Європі, Північній Африці, Західній і Середній Азії. Зимують у пониззях річок і біля узбережжя Середземного, Чорного, Каспійського і Аральського морів. В УРСР гніздяться в невеликій кількості в плавнях дельти Дунаю і Дністра. Характерні місця перебування в гніздовий період — зарості очерету та іншої водяної рослинності по берегах і на мілководді прісноводних водойм у пониззях річок, під час мандрівок і на зимівлі — мілководні незамерзаючі прибережні ділянки моря, лимани. На Україні на місцях гніздування з'являються в березні, відлітають у жовтні — листопаді.

Від інших бакланів відрізняються значно меншими розмірами. Тримаються частіше поодинці або поодинокими парами. Навіть під час мандрівок не тримаються зграями, як великий і середній баклани. Чудово плавають і пірнають. Голос подають дуже рідко, (хрипле каркання).

Живляться майже виключно дрібною рибою. Гнізда роблять найчастіше на деревах чи кущах, рідше в заростях очерету, по берегах прісноводних водойм з уламків гілок, стебел очерету. Усередині вимощують листям та іншим рослинним м'яким матеріалом. Повна кладка з 4—6 білувато-блакитних яєць в УРСР на початку і в середині травня. Насиджують обидва птахи, близько місяця. Пташенята з'являються в кінці травня — в червні. У гнізді залишаються до серпня.

Пташенята баклана великого.

РЯД ГОЛІНАСТІ
ОТРЯД ГОЛЕНАСТЫЕ, ИЛИ АИСТООБРАЗНЫЕ
CICONIIFORMES

Птахи різних розмірів. Маса від 100 до 6000 г. Шия довга, в більшості видів з гострим міцним дзьобом, довгі ноги. Нижня частина гомілки гола. Крила довгі й широкі, хвіст короткий, прямий або заокруглений. Статевий диморфізм відсутній або виявлений дуже слабо.

Птахи живуть біля води. Поширені переважно в країнах тропічної, субтропічної і помірної смуг. Живляться рибою та іншими дрібними тваринами. Птахи перелітні. Деякі гніздяться змішаними чималими колоніями. Гнізда на деревах, на землі, заломах очерету тощо.

Викопні рештки відомі, починаючи з еоцену. У сучасній фауні 118 видів, об'єднаних у 49 родів. У фауні СРСР — 23, у фауні УРСР — 13 видів.

ЧАПЛЯ СІРА
ЦАПЛЯ СЕРАЯ
ARDEA CINEREA L.

Розміром з велику качку. Довжина крила до 490 мм, маса до 1700 г. Забарвлення верхнього боку тіла сіре, голова зверху біла, на потилиці чорний чуб і чорні смуги по боках голови. Нижня частина тіла біла, на боках чорні плями. Махові пера чорно-бурі, дзьоб і ноги бурі. Самець і самка мають однакове забарвлення. Молоді птахи зверху сірі, знизу білі з подовженими темними плямами.

Поширені майже по всій Європі і Азії, крім південних районів, і в північній частині Африки. Птахи перелітні, зимують у Південній Європі, в Африці та Південній Азії. В УРСР поширені по всіх зонах, крім гірських районів Криму і Карпат. Утворюють гніздові колонії біля річок, озер, морського узбережжя. Під час весняних і осінніх перельотів зустрічаються майже скрізь на прісноводних водоймах.

У природі визначити їх дуже легко. У польоті мають дуже характерний силует (зігнута S-подібно шия). Під час полювання нерухомо годинами стоять на мілководді, болоті чи ставку, виглядаючи здобич. Голос — різкий, дуже характерний крик, скоріше каркання. Пташенята в гніздах весь час «перемовляються», наче стрекочуть.

Живляться земноводними, рибою, плазунами, дрібними гризунами, комахами — залежно від пори року й характеру місцевості. На місцях гніздування з'являються рано, в березні, коли на водоймах ще не зійшов лід, і поступово посуваються в північні райони. Гніздовий період починається в квітні. Гніздяться колоніями, іноді кілька сот пар. Гнізда або на високих деревах, або в хащах очерету, на зламаних стеблах, близько над водою. Повна кладка на Україні в травні, з 4—5 зеленувато-голубих яєць. Насиджують обидва птахи, 26—27 днів. Пташенята залишаються в гнізді 6—7 тижнів, потім ведуть мандрівний спосіб життя разом з дорослими птахами.

Іноді сірі чаплі можуть завдати певної шкоди на риборозводних ставках, поїдаючи товарну рибу. Але відстрілювати їх як шкідників ні в якому разі не можна, бо вони є важливими компонентами природних біоценозів. Слід добре організувати охорону ставків і відлякувати цих птахів.

Чапля сіра.

Пташенята чаплі сірої.

ЧАПЛЯ РУДА
ЦАПЛЯ РЫЖАЯ
ARDEA PURPUREA L.

Птахи схожі на сірих чапель, але менші. Маса до 1300 г. Мають характерні іржаво-руді тони в забарвленні оперення, за що й дістали свою назву.

Поширені в Південній Європі, Південній і Середній Азії, в Африці, на островах Індонезії. В УРСР гніздяться майже по всій території, крім гірських районів, але їх значно менше, ніж сірих чапель. У природі визначаються за характерним зовнішнім виглядом (силует чаплі) і рудим оперенням. Тримаються завжди води, заростей очерету, кущів верболозу. Живляться тією самою їжею, що й сірі чаплі, гніздяться невеликими колоніями або поодинокими парами.

З'являються в УРСР у березні — на початку квітня, відлітають на зимівлю у вересні — жовтні.

ЧАПЛЯ ВЕЛИКА БІЛА
ЦАПЛЯ БОЛЬШАЯ БЕЛАЯ
EGRETTA ALBA (L.)

Маса до 1400 г. Оперення сніжно-біле. На голові видовжений чубчик. На спині у весняний період відростають ажурні, дуже чепурні пера, так звані егретки, що здавна використовувались як жіночі прикраси. Дзьоб жовтий, ноги чорні.

Поширені в Південно-Східній Європі, південній і середній смузі Азії, в Індонезії, Австралії, Африці

Пташенята чаплі рудої.

Чапля велика біла б'ється із сірою.

на південь від Сахари, в південній частині Північної Америки і в Південній Америці до Патагонії. Зимують у Північній Африці, Аравії, Пакистані, Монголії. В УРСР гніздяться в долинах річок Дунаю, Дністра, Дніпра (до середньої течії). Залітають в інші райони республіки. Кількість їх невелика, але за останні роки не зменшується. Улюблені місця — великі площі очеретяних заростей на мілководних прісноводних водоймах, по берегах річок, лиманів, озер.

У природі від інших чапель відрізняються чималими розмірами і сніжно-білим забарвленням. Дуже лякливі й обережні, не підпускають до себе ближче як на 100—150 кроків. Живляться переважно дрібними хребетними тваринами (жабами, ящірками, дрібною рибою, зрідка гризунами, дрібними пташками), комахами й іншими безхребетними. Прилітають у кінці березня, відлітають у жовтні. Гніздовий період починається в кінці квітня. Гніздяться невеликими колоніями разом з іншими голінастими. Гнізда будують на деревах або в хащах очеретяних заростей на заломах. Повна кладка з 3—5 зеленкувато-блакитних яєць буває на півдні УРСР усередині травня. Насиджують обидва птахи, 25—26 днів. Пташенята залишаються в гнізді 6—7 тижнів, після чого ведуть мандрівний спосіб життя.

Велика біла чапля, безумовно, заслуговує на охорону як дуже цікавий і красивий птах — прикраса природних ландшафтів.

Чаплі великі білі.

Гніздо з яйцями чаплі великої білої.

ЧАПЛЯ МАЛА БІЛА
ЦАПЛЯ МАЛАЯ БЕЛАЯ
EGRETTA GARZETTA (L.)

Маса до 500 г. Оперення сніжно-біле. У весняному оперенні мають на потилиці й волі кілька видовжених пер. На спині, як і у великої білої чаплі, видовжені ажурні егретки. Самці і самки забарвлені однаково. Молоді птахи й дорослі після літнього линяння білі. Видовжених пер-прикрас не мають.

Поширені в південних країнах Європи й Азії, в Індонезії, Австралії та деяких країнах Африки. Птахи перелітні. Зимують у Північній Африці, Закавказзі, на півдні Туркменії, в Месопотамії, Індії, Південному Китаї. В УРСР — звичайні, місцями досить численні птахи на водоймах степової зони, особливо в плавнях нижньої течії Дунаю і Дніпра. Характерні місця перебування — зарослі очеретом та іншою надводною рослинністю заболочені території по берегах річок, лиманів, озер, морських островів. У природі визначаються завдяки яскравому білому забарвленню, що добре помітне на фоні зелених заростей. Як і інші чаплі, полюють на здобич, стоячи у воді на одному місці, або повільно бродять по мілководдю, пильно вдивляючись у

Чапля мала біла.

воду. Короткий хриплий крик цих взагалі мовчазних птахів можна почути лише в гніздовій колонії. Пташенята досить голосно стрекочуть, сидячи в гніздах.

Живляться водяними комахами, жабами і пуголовками, дрібною рибою. Влітку поїдають багато наземних комах, яких ловлять на суші, недалеко від води. Навесні з'являються на місцях гніздування в кінці березня — на початку квітня. Гніздяться колоніями, найчастіше разом з іншими голінастими або граками (Чорноморський заповідник). Гнізда будують з гілок, стебел очерету на деревах або в очеретяних заростях. Повна кладка з 4—6 блакитних яєць у травні. Насиджують обидва птахи, 25 днів. Пташенята залишаються в гнізді 5—6 тижнів.

Дуже красиві птахи, що є окрасою природи по берегах водойм. Потребують повної охорони.

Крім великої і малої білих чапель, на півдні України (в Криму) як залітний птах зрідка зустрічається єгипетська чапля, поширена в середземноморських країнах, в Африці, Південній Азії, Індонезії. Від інших білих чапель вона відрізняється наявністю на голові, спині й волі видовжених розсукань пер рожево-вохристого кольору. За способом життя й особливостями екології схожа на малу білу чаплю.

ЧАПЛЯ ЖОВТА
ЦАПЛЯ ЖЕЛТАЯ
ARDEOLA
RALLOIDES (SCOP)

Птахи менші за малу білу чаплю. Маса до 300 г. У весняному оперенні верх голови і шиї рудувато-жовтий, з чорними поздовжніми смугами. Спина і плечові пера з помітним рожевим відтінком. Низ шиї і воло вохристо-жовті. Черево, хвіст, крила білі, з жовту-

Чапля жовта.

ватим відтінком. Дзьоб чорний, ноги бурі. На голові й спині білі і рожевувато-жовті видовжені пера, які дуже прикрашають птахів. У самки вони трохи коротші й менш яскраві. Молоді птахи і дорослі в осінньому опереннні мають жовтувато-вохристе забарвлення голови і шиї, з чорними облямівками пер, буру спину і плечові пера, білий хвіст і поперек.

Поширені в Південній Європі, Малій і Передній Азії, в Екваторіальній і Південній Африці. Зимують біля Середземноморського узбережжя Європи і Африки. На Україні нечисленні гніздові птахи півдня республіки, оселяються на берегах річок і в плавневих заростях.

У природі відрізняються від інших чапель малими розмірами, низькою посадкою, рудувато-жовтим опереннням. У польоті відрізняються від малої білої чаплі ширшими крилами і коротким хвостом. Полюючи на здобич, нерухомо стоять на пеньках, стеблах очерету, у воді. Живляться жабами, дрібними плазунами, дрібною рибою, водяними комахами, ракоподібними. На місцях гніздування з'являються в квітні. Гніздяться разом з іншими голінастими у мішаних колоніях. Гнізда будують на деревах, кущах, заломах очерету з паличок, стебел очерету. Повна кладка всередині травня, з 4—5 дрібних (порівняно з яйцями інших чапель) зеленкувато-блакитних яєць. Насиджують обидва птахи, 24 дні.

Пташенята залишаються в гнізді 5—6 тижнів. Вони добре лазять, а коли підростають, сидять не в гніздах, а біля них, на гілках дерев або на очереті.

Відлітають у вересні. Жовті чаплі, як і інші представники родини, є природною окрасою і тому їх необхідно охороняти. Крім того, ці птахи — дуже важливі компоненти плавневих біоценозів, роль яких у природі досить велика.

КВАК
КВАКВА
NYCTICORAX
NYCTICORAX (L.)

Чаплі за розмірами близькі до малої білої чаплі. Маса до 650—700 г. Ведуть присмерковий і нічний спосіб життя. У дорослих птахів у весняному опереннні верх голови, чубчик, спина і плечові пера чорні із зеленим металевим блиском. На потилиці видовжені білі пера, які прикрашають цих птахів. Шия, крила, поперек і надхвістя попелясто-сірі. Нижня частина тіла, смужки на лобі і перед оком білі. У зимовому опереннні птахи не мають «чубчика». Голова вохристо-бура, верх тіла темно-бурий, з білими плямами, низ жовтувато-вохристий, з поздовжніми темними плямками. Молоді птахи схожі на дорослих у зимовому опереннні, але загальний тон забарвлення більш плямистий.

Поширені в південній, частково помірній смугах Євразії, Північної Америки, в усій Південній Америці, Африці, Індонезії.

Зимують (європейські популяції) в Африці. В УРСР звичайні, місцями досить численні на всій території республіки, крім гірських районів Криму і Карпат. Найбільше їх на півдні, у пониззях Дунаю, Дністра, Дніпра. Характерні місця перебування — деревні й чагарникові насадження на берегах прісноводних водойм, плавневі зарості в пониззях річок, по лиманах. У природі кваки легко відрізняються від інших чапель загальним сіруватим кольором оперення, низькою посадкою, втягненою в плечі головою.

Силует у польоті: ширші крила, ніж у чапель, короткий хвіст і короткий товстий дзьоб. Ведуть нічний спосіб життя. Голос — характерне гучне «куау» — можна

Квак.

чути переважно в присмерках і вночі. Птахи кричать і під час польоту. На гнізді квокчуть «кво, кво, кво». Удень сидять на деревах, нерідко чималими зграями.

Живляться кваки жабами, тритонами, дрібною рибою, комахами, п'явками та іншими водяними безхребетними. Прилітають в кінці березня — на початку квітня, гніздa починають будувати в кінці квітня — на початку травня. Гніздяться окремими, іноді досить великими, але частіше мішаними колоніями разом з іншими голінастими, іноді з бакланами. Гнізда на деревах, кущах, в очереті з паличок і стебел очерету. Повна кладка з 5—6 зеленувато-блакитних яєць, на півдні УРСР у квітні — травні. Насиджують обидва птахи, 21—23 дні Пташенята залишаються в гнізді 5—6 тижнів. Осінній відліт — з кінця серпня і до кінця вересня.

Як і всі інші чаплі, кваки безумовно корисні птахи, які відіграють велику роль в природі, сприяючи обміну речовин між водяними і наземними екосистемами. До того ж всі ці птахи — прикраса природних ландшафтів. Отже, їх слід охороняти, особливо у весняний період, коли вони збираються у великі гніздові колонії і легко можуть стати жертвою хижаків, а іноді і людей, які можуть налякати птахів необережними діями і зруйнувати цілу колонію.

Пташенята квака.

БУГАЙ
ВЫПЬ БОЛЬШАЯ
BOTAURUS STELLARIS (L.)

Порівняно великі птахи. Маса до 1000 г (іноді до 1400). Розміри такі самі, як рудої чаплі. Відрізняються від інших чаплевих помітно коротшими ногами, дзьобом і дуже характерною поставою тулуба. Забарвлення самців і самок однакове. Зверху вохристо-жовте, з бурими і чорними плямами й рисками. Верх голови чорний. На потилиці видовжені пера з жовтими кінчиками. Низ тіла вохристо-жовтий, з подовженими бурими плямами. Так само забарвлений хвіст. Молоді птахи мають світле забарвлення, всі плями бурі.

Поширені майже по всій Євразії, крім північних районів, у Північній і Південній Африці. Птахи перелітні. Зимують у Південній Європі, в Азії і Африці. В УРСР поширені по всій території, крім гірських районів. Улюблені місця — прісноводні водойми, зарослі очеретом, рогозом та іншою навколоводною рослинністю. Ведуть нічний і присмерковий спосіб життя. Удень ховаються в заростях, де сидять нерухомо, і завдяки захисному забарвленню і характерній позі (витягують шию і дзьоб угору) майже непомітні. Злітають часто майже з-під ніг або перед човном, летять низько над заростями на недалеку відстань і знову ховаються в хащах очерету. У польоті подають хриплі каркаючі звуки, які трохи нагадують крики кваків. У шлюбний період, переважно ввечері або в нічний час, можна почути гучне ревіння «ббуу-ббуу», що нагадує ревіння бугая, за що птахи дістали українську назву. Це шлюбна «пісня» бугаїв. Звуки подають, занурюючи дзьоб у воду.

Бугай.

Живляться виключно тваринною їжею — рибою, земноводними і різними комахами, взимку часто ловлять дрібних гризунів. Як і інші чаплеві, гніздяться біля води, але не на деревах, а в хащах водяної рослинності, на купинах або заломах очерету. Гнізда із стебел рослин. Повна кладка з 4—6 глинясто-сірих яєць, їх можна знайти в різних районах УРСР у другій половині травня. Насиджує переважно самка, 25—26 днів. Пташенята залишаються в гнізді місяць.

Птахи нечисленні. Заслуговують на охорону, як і всі інші представники голінастих.

БУГАЙЧИК
ВЫПЬ МАЛАЯ, ВОЛЧОК
IXOBRYCHUS MINUTUS (L.)

Невеликі птахи. Маса 120—150 г. Дорослі самці зверху чорні, із зеленим блиском. Низ тіла рябий, вохристо-жовтий, з бурими поздовжніми плямами. Дзьоб жовто-зелений, ноги зелені. Самки зверху коричнево-бурі, черево біле, з вохристо-білою смугою. Молоді птахи трохи світліші за самку і плямистіші.

Поширені майже по всій Європі, крім півночі, в Західній Азії, Африці і Австралії. Птахи перелітні, зимують у середземноморських країнах і Африці. В УРСР гніздяться скрізь, де є зарослі водоими. Улюблені місця перебування цих птахів — зарості надводної рослинності плавневого типу. У природі від інших чаплевих відрізняються малими розмірами, вохристо-жовтим смугастим забарвленням, повільним, незграбним польотом на невеликі відстані. Коли сидять у заростях, так само, як і бугаї, в разі небезпеки витягують шию і дзьоб і сидять зовсім нерухомо, маскуючись завдяки своєму захисному за-

Бугайчик.

барвленню. Отже, побачити бугайчика, який сидить, доводиться дуже рідко. Голос — різке й швидке повторення звуків «ке-ке-ке». У шлюбний період чути глухе «шумб» або «прумб».

Живляться бугайчики дрібною рибою, пуголовками, дрібними жабами, різними комахами і ракоподібними. Прилітають на місця гніздування в кінці березня — на початку квітня. Гнізда із стебел очерету, паличок будують на кущах, заломах очерету, на невеликих деревах, що ростуть у воді або біля неї. Повна кладка з 4—6 білих яєць, в кінці травня—в першій половині червня. Насиджують обидва птахи, 24 дні. Пташенята залишаються в гнізді близько трьох тижнів.

Осінній відліт з вересня до першої декади жовтня. Як і інші птахи цієї родини, бугайчики відіграють у природі неабияке значення, здійснюючи обмінні процеси між водяними і наземними біоценозами.

ЛЕЛЕКА БІЛИЙ, БУСОЛ, АБО ЧОРНОГУЗ
АИСТ БЕЛЫЙ
CICONIA CICONIA (L.)

Великі довгоногі птахи. Маса до 3500 г. Забарвлення чорно-біле. Самці і самки забарвлені однаково. У молодих птахів замість чорного кольору у забарвленні — буруватий. Поширені в помірній смузі Європи, в Північній Африці, Малій і Середній Азії, на Далекому Сході, в Японії. Птахи перелітні, зимують у Південній Африці і Південній Азії. В УРСР гніздяться майже по всій території республіки, крім південного сходу, Криму, високогір'я Карпат. Гніздяться, за рідкісним винятком, у населених пунктах

Гніздо бугайчика.

або поблизу них. Їжу збирають на сирих луках, по берегах прісноводних водойм. Пташенята пищать, дорослі птахи голосу не мають, можуть тільки досить гучно торохтіти дзьобом, що можна почути лише в гніздовий період.

Живляться виключно тваринною їжею, переважно жабами, пуголовками, дрібною рибою, плазунами, водяними безхребетними. Зрідка хапають дрібних ссавців і птахів. Прилітають на Україну в березні. Гнізда багаторічні. Птахи починають їх ремонтувати або будувати нові на початку квітня. Гнізда з досить товстих палок, дуже міцні, витримують найсильніші вітри й бурі. Будують їх птахи на дахах будівель, деревах, іноді на стовпах телефонної чи електричної мережі. Повна кладка з 3—6 білих великих яєць, у кінці квітня — на початку травня. Насиджують обидва птахи, 33 дні. Пташенята залишаються в гнізді близько двох місяців (53—55 днів).

Осінній відліт починається дуже рано, в кінці серпня. У цей час птахи часто збираються великими табунами. У першу половину вересня переліт закінчується по всій території республіки.

Здавна чорногузи користуються любов'ю і повагою у населення всіх країн і їх практично скрізь охороняють

ЛЕЛЕКА ЧОРНИЙ
АИСТ ЧЕРНЫЙ
CICONIA NIGRA (L.)

Птахи розміром з білого лелеку. Маса 3000—3500 г. Забарвлення більшої частини оперення в дорос-

Лелека чорний.

лих птахів чорне, із зеленим блиском.

Лише нижня частина грудей і черево білі. У молодих птахів колір оперення чорно-бурий.

Поширені чорні лелеки майже по всій Євразії, крім північних і південних тропічних областей, але спорадично, місцями, і кількість їх дуже невелика. Птахи перелітні. Зимують у Південній Африці і Південній Азії. На Україні гніздяться поодинокими парами в лісах Карпат і деяких районах Полісся. Улюблені місця перебування — старі мішані ліси, поблизу річок, озер і великих боліт. У природі визначити їх легко. Вони схожі на білого лелеку поставою тулуба і в польоті.

Птахи мовчазні, але зрідка подають звуки, подібні до «че-лі» або «чи-лі». Можуть торохкотіти дзьобом, як і білі лелеки.

Пташенята в гнізді пищать, але не голосно і тому не завжди можна їх почути. Коли стають більшими, можуть досить гучно гелготіти.

Живляться, як і білі лелеки, тваринною їжею — дрібними хребетними, комахами тощо. До місць гніздування прилітають у другій половині березня — на початку квітня. У кінці квітня починають ремонтувати або будувати гніздо. Гнізда великі, як і в білого лелеки, складені з гілок, паличок, виключно на деревах, у віддалених кварталах лісу. Відомі випадки гніздування і поблизу людини. Повна кладка з 2—5 білих яєць, у травні. Насиджують обидва птахи, 32—34 дні.

Пташенята залищаються в гнізді понад два місяці.

Осінній відліт в УРСР з кінця серпня до середини — кінця вересня. Як рідкісні зникаючі птахи, лелеки чорні потребують охорони. Цей вид занесено до Червоних книг СРСР та УРСР.

КОРОВАЙКА
КАРАВАЙКА
PLEGADIS FALCINELLUS (L.)

Птахи середнього розміру, завбільшки з малу білу чаплю. Самці і самки мають однакове забарвлення. У весняному оперенні верхня частина тіла частково темно-зелена з металічним блиском, частково каштаново-червона. Низ тіла червонувато-коричневий, дзьоб зігнутий, дугоподібний, зеленувато-бурий.

У зимовому вбранні голова, шия, спина і низ тіла чорнувато-бурі, без блиску, з білими цятками. Низ тіла чорно-бурий.

Молоді птахи схожі на дорослих у зимовому оперенні, але трохи темніші. На шиї й горлі є білі смуги.

Поширені у Південній Європі, Північній Африці, Південній Азії, Австралії, Північній і Південній Америці. Птахи перелітні. Зимують у Південній і Східній Африці та в Південній Азії. В УРСР звичайні, але не численні гніздові птахи в пониззях Дунаю і Дністра. Нещодавно почали гніздитися також у пониззях Дніпра і на Лебедячих островах. Улюблені місця перебування — плавневі зарості, озера, сирі луки по берегах водойм.

У природі добре визначаються за характерним зовнішнім виглядом, темним забарвленням. Тримаються невеликими табунцями. У польоті вишикуються в рівний ряд, іноді в трикутник.

Птахи мовчазні, лише зрідка можна почути негучне, глухе гульготіння.

Живляться переважно комахами й іншими безхребетними, а також дрібними земноводними і дрібною рибою. На місця гніздування прилітають у кінці берез-

Коровайка з пташенятами.

ня — на початку квітня. Гнізда роблять на деревах, кущах, що ростуть у плавнях, рідше в очереті, на заломлених стеблах. Іноді гніздяться в мішаних колоніях разом з іншими голінастими і бакланами, але й там утворюють відокремлені угруповання. Гнізда невеликі, з паличок і стебел очерету. Повна кладка з 3—4 зеленувато-блакитних яєць наприкінці квітня — на початку травня. Насиджують обидва птахи, 21 день. Пташенята залишаються в гнізді близько місяця. Осінній відліт починається у вересні і закінчується в жовтні, хоч були роки, коли поодиноких птахів спостерігали у пониззях Дністра навіть у листопаді.

На жаль, поки що коровайок вважають мисливськими птахами, хоча їхнє м'ясо невисокої якості. Ці красиві птахи — прикраса плавневого ландшафту і невід'ємний елемент південних болотяних екосистем.

КОЛПИЦЯ
КОЛПИЦА
PLATALEA LEUCORODIA L.

Великі чепурні птахи, завбільшки з велику білу чаплю. Маса до 1700 г. У весняному оперенні вони білі, за виключенням світло-жовтого чуба на голові і голої шкіри навколо дзьоба. Дзьоб чорний, у верхній частині сплющений і розширений, як лопаточка. Кінець дзьоба жовтий. Зимове оперення біле, чуб теж білий. Молоді пта-

Пташенята колпиці в гнізді.

хи схожі на дорослих у зимовому оперенні, але в них сіруватий дзьоб і чорні стрижні махових пер.

Поширені у Південно-Східній Європі, Південній і Південно-Східній Азії, Східній Африці. Птахи перелітні, зимують в Африці і Південно-Західній Азії. В УРСР поширені лише в плавнях Дунаю, зрідка поодинокими парами гніздяться в пониззях Дністра. Місця перебування — плавні, зокрема великі масиви очеретяних заростей.

У природі легко відрізняються від інших голінастих характерним плескатим дзьобом, жовтим чубом і характерною поведінкою під час живлення: ходячи по мілководдю, колпиці занурюють дзьоб у воду і безперервно водять головою вправо і вліво, проціджують воду і виловлюють дрібних водяних тварин. Саме за цей спосіб полювання вони дістали народну назву — косарі. У польоті витягують ноги і голову, тому силует має характерний обрис. Птахи мовчазні. Лише пташенята пищать у гнізді. Старі птахи на гніздах подають глухі, схожі на гарчання, звуки. Живляться переважно водяними безхребетними, а також дрібними жабами, пуголовками і дрібною рибою.

На місця гніздування, в плавні Дунаю, прилітають у кінці березня — на початку квітня. Гнізда з паличок, стебел очерету будують у хащах очерету, на заломах, рідше на деревах або кущах. Гніздяться колоніями, по кілька десятків пар, іноді разом з чаплями. Повна кладка з 3—4 білих, з рудуватими плямами яєць, у травні. Насиджують обидва птахи, 22—25 днів. Пташенята залишаються в гнізді два місяці. Осінній відліт на Дунаї буває в першій половині вересня.

На Україні колпиць небагато, тому слід дбайливо охороняти цих чудових птахів — прикрасу природи півдня України.

ФЛАМІНГО
ФЛАМИНГО
PHOENICOPTERUS ROSEUS PALL.

Великі, красиві, довгоногі і довгошиї птахи ніжно-рожевого кольору. Дзьоб загнутий донизу. Живуть на прісноводних і солоноводних водоймах, роблять конусоподібні великі гнізда, полюють на дрібних водяних тварин, бродячи по мілководдю.

В УРСР рідкісні залітні птахи південних районів республіки. Найближчі місця гніздування — східне узбережжя Каспійського моря.

РЯД ГУСЕПОДІБНІ
ОТРЯД ПЛАСТИНЧАТОКЛЮВЫЕ
ANSERIFORMES

У ряді виділяють два підряди — пеламедеєвих і власне гусиних, або пластинчастодзьобих. У фауні СРСР та УРСР є власне гусині, представники єдиної родини качиних. Це водоплавні птахи, з густим оперенням, що добре змащується виділеннями з куприкової залози. Дзьоб плескатий, має по краях зубчики, які допомагають проціджувати воду під час здобування їжі. Ноги короткі, плавального типу. Три передні пальці з'єднані плавальною перетинкою. Птахи добре плавають і пірнають. Виводкові. Насиджує яйця і водить пташенят самка. Гнізда на землі, в ямці (іноді в норах, дуплах дерев). Яєць багато (до 12 і навіть більше). Усі птахи — цінні мисливсько-промислові об'єкти. У фауні СРСР 55 видів, на Україні — 33.

ЛЕБІДЬ-КЛИКУН
ЛЕБЕДЬ-КЛИКУН
CYGNUS CYGNUS (L.)

Великі птахи. Маса до 10 кг, зрідка до 13. Дорослі птахи сніжно-білого кольору, дзьоб жовтий, з чорним кінчиком, ноги чорні. Самці трохи більші за самок. Молодий птах димчастий зверху, білий знизу. Голова і шия темніші, світло-бурі.

Поширені в тайговій, почасти тундровій зонах Євразії, на схід до Камчатки і Далекосхідного краю. Птахи перелітні. Зимують на узбережжі морів і внутрішніх водоймах помірної і південної смуг Євразії. Під час весняних (у березні — на початку квітня) і осінніх (у жовтні — листопаді) міграцій, на зимівлі і під час линяння бувають біля узбережжя і островів Чорного моря (Чорноморський заповідник, Лебедячі острови). Улюблені місця перебування — мілководні водойми.

Птахів легко визначити в польоті і на воді завдяки білому забарвленню і характерному зовнішньому вигляду. Від лебедя-шипуна відрізняються відсутністю наросту на дзьобі. Шию тримають майже прямо, крил під час плавання не піднімають. Голос — голосні, дзвінкі, трубні звуки «чанг, чанг», які вони подають найчастіше під час польоту. Коли сердяться, можуть шипіти, як гуси. Живляться переважно рослинною їжею — корінцями і стеблами водяних рослин, а також різними водяними безхребетними. Шукаючи їжу, ніколи не пірнають, а лише занурюють голову і шию.

Гніздяться з квітня до початку вересня. Гнізда роблять на землі або мілководді з палок, стебел очерету і вимощують їх мохом, травою і власним пухом, який самка вищіпує у себе на грудях. Повна кладка з 4—6 великих білих або трохи жовтуватих яєць, у травні, в північних районах — у червні. Насиджує самка, але самець завжди «на сторожі» поблизу гнізда. Пари у кликунів формуються не на один рік. Період насиджування 35—40 днів. Пташенята піднімаються на крило в кінці липня — на початку серпня.

Кількість кликунів щороку зменшується, тому їх треба ретельно охороняти.

ЛЕБІДЬ-ШИПУН
ЛЕБЕДЬ-ШИПУН
CYGNUS OLOR (GM.)

Великі птахи, розміром такі, як лебеді-кликуни. Маса до 12 кг. Забарвлення сніжно-біле. Навколо дзьоба чорна гола шкіра (вуздечка), основа дзьоба теж чорна. Самець і самка мають на дзьобі великий, добре помітний наріст, але у самки він трохи менший. Молоді птахи бурувато-сірі, димчасті, тільки шия і горло брудно-білі. Наросту на дзьобі в них немає. Оперення дорослого птаха з'являється після третього осіннього линяння.

Поширені в багатьох районах помірної смуги Європи і Азії, але місцями, спорадично. Зимують на узбережжях Чорного, Каспійського, Середземного морів та Індійського океану. На Україні гніздяться в незначній кількості у плавнях пониззя Дунаю, Дністра, Дніпра. Улюблені місця — плавневі зарості надводної рослинності з внутрішніми мілководними водоймами.

У природі відрізняються від інших видів лебедів наявністю помітного навіть здалеку наросту на дзьобі. Під час плавання шия зігнута, дзьоб опущений до води. Самці в шлюбний період піднімають угору краї зігнутих крил і час від часу тріпочуть ними. Під час польоту крила шипунів видають дуже характерні звуки — ритмічне

порипування, яке можна почути навіть на значній відстані. Птахи мовчазні, лише у шлюбний період можна почути, як самець «перемовляється» із самкою, подаючи звуки «кгнорр», «кнорр». Можуть також досить гучно шипіти, за що дістали свою назву.

Живляться головним чином рослинною їжею — стеблами, корінцями рослин і дрібними водяними безхребетними. Гніздовий період починається в квітні. Гніздо будує самка. Це велика незграбна споруда із стебел очерету, сучків та інших рослинних матеріалів на острівці або мілководді в заростях очерету. Усередині гніздо вимощене пухом, як у кликуна. Відкладанню яєць передують токові ігри, під час яких самець прибирає дуже своєрідні пози. Повна кладка з 7—9 зеленувато-жовтуватих великих яєць, у плавнях Дунаю в травні. Насиджує самка. Самець в цей час плаває поблизу гнізда, щоб у разі небезпеки прийти на допомогу. Насиджування триває 35 днів. Пташенята піднімаються на крило в кінці липня — на початку серпня.

Під час линяння лебеді збираються досить великими зграями. Місця масового линяння лебедів обох видів — Тендрівська затока і біля Лебедячих островів. Це заповідні території, які суворо охороняються. Полювання на лебедів в СРСР заборонено; проте в інших країнах, зокрема в Ірані, взимку на них полюють. Лебеді добре живуть і розмножуються в умовах зоопарків, отже, їх можна штучно розводити на спеціальних фермах.

Як рідкісний залітний птах на Україні зустрічається малий лебідь (тундровий) *(Cygnus bewickii Garr.).* Він трохи менший за кликуна і шипуна, сніжно-білого забарвлення. Маса 5—7 кг. Гніз-

Лебідь-шипун.

диться в зоні тундр Євразії від Білого моря до дельти Колими. Гнізда робить на суші біля води, будуючи їх з моху, стебел осоки та вимощуючи пухом. Кладка з 2—4 яєць, в кінці травня — на початку червня. У вересні птахи відлітають на місця зимівель: на західноєвропейське узбережжя Атлантичного океану, Середземне, Каспійське, Аральське моря, узбережжя Південно-Східної Азії. Під час міграцій птахи залітають далеко від місць гніздування; їх можна побачити в різних районах Євразії, в тому числі і в УРСР. Зальоти цих лебедів зареєстровано в Чернігівській і Полтавській областях республіки.

Як і інші види лебедів, малий лебідь суворо охороняється, як рідкісний, малочисленний птах.

ГУСКА СІРА
ГУСЬ СЕРЫЙ
ANSER ANSER (L.)

Великі птахи, дуже схожі на свійську гуску. Маса дорослих самців 5—6 кг. Самці і самки мають однакове буро-сіро-біле забарвлення. Молоді птахи відрізняються від дорослих відсутністю на череві і грудях темних плям. Раніше сірі гуси були дуже поширені майже по всій помірній смузі Євразії. Нині область поширення значно скоротилася внаслідок багаторічних переслідувань і зміни ландшафтів.

Сірі гуси гніздяться в окремих районах, де збереглися умови для їхнього існування. Зимують у південних районах Євразії і в Північній Африці. В УРСР гніздяться постійно в плавнях Дунаю, Дністра і в незначній кількості в пониззях Дніпра, а також на окремих великих болотах у Полтавській і Черкаській областях. Улюблені місця — багаті водяною рослинністю великі площі заболочених земель, плавні в пониззях великих річок.

Чисельність птахів невелика і поступово зменшується. Лише під час весняних і осінніх перельотів великі зграї цих птахів пролітають через територію республіки, зупиняючись лише на короткий час для відпочинку й живлення.

У природі виділяються характерним виглядом, забарвленням і голосом (гелготіння), що дуже подібний до крику свійської гуски. Під час перельотів утворюють у повітрі характерні трикутники або шеренги.

Живляться майже виключно рослинною їжею — зеленими частинами, корінцями, плодами і насінням переважно рослин, що ростуть біля води, але можуть годуватися і на культурних полях. На місцях гніздування, на півдні УРСР, з'являються рано, на початку березня. Гнізда на купинах або на землі, серед очеретяних або комишевих заростей, побудовані із стебел рослин, паличок, корінців. Іноді вони бувають досить великих розмірів. Гніздо будує самка. Вона ж насиджує яйця, 27—28 днів. Повна кладка з 4—6 жовтувато-білих яєць, на півдні УРСР у перших числах квітня. Пташенята піднімаються на крило в кінці липня.

Сірі гуси — цінні мисливські птахи, полювання на яких в УРСР суворо обмежено. Заслуговують на повну охорону. Щоб збільшити кількість цих птахів, доцільно організовувати штучне розведення їх.

Під час весняного і осіннього перельотів на Україні регулярно можна спостерігати прольотні табуни інших видів диких гусей: гуменника *(Anser fabalis L.)*, великої *(Anser albifrons (Scop.))* і малої *(Anser erythropus (L.)* білолобих гусок.

Гуменник — велика гуска, маса до 3—4 кг. У дорослих птахів голова, шия, вся верхня частина і боки тіла бурі, зі світлими обляміВками (крім голови і шиї). Воло,

груди і черево бурувато-білі, низ хвоста білий. Махові пера чорно-бурі. Дзьоб чорний, з жовтим (рідше рожевим) пояском перед верхівкою. У молодих птахів усі кольори оперення не такі яскраві. Поширені в тундрах і північних районах тайгової зони Європи і Азії, на схід до Чукотки. Перелітні; зимують на півдні Європи і Азії. На Україні бувають регулярно під час весняного (кінець лютого — березень) і осіннього перельотів (жовтень — листопад). Іноді в невеликій кількості зимують біля узбережжя Чорного моря. У природі дуже нагадують сірих гусок, але помітно темніші. Голос — дзвінке гелготання. Крик тривоги «трегг». Коли сердяться, шиплять. Живляться рослинною їжею. Охоче клюють озимину на полях і різні трав'янисті рослини. Цінні мисливські птахи, полювання на них обмежено. Потребують охорони, особливо в складних метеорологічних умовах (ожеледь, сильні несподівані морози тощо).

Велика білолоба гуска трохи менша за сіру. Маса до 3 кг. У дорослих птахів загальне забарвлення буре, але передня частина голови майже до очей біла. На спині та крилах світлі краї пер. Груди і черево світло-сірі, з великими чорними плямами. У молодих птахів немає білої плями на лобі і чорних плям на нижній частині тіла. Поширені в полярних країнах Євразії і Північної Америки. На Україні бувають в кінці лютого — на початку березня, восени — з кінця вересня до середини листопада. Під час перельоту зупиняються на озимих полях і їдять озимину. Голос — гучне дзвінке гелготання більш високих тонів, ніж у сірих гусок. Цінні мисливські птахи, полювання на яких лімітовано. Потребують ретельної охорони.

Мала білолоба гуска (маса до 2—3 кг) забарвленням схожа на ве-

Гуска сіра.

лику білолобу гуску. Поширені ці птахи в тундрах і почасти у тайговій зоні північної Європи і Азії. На Україні бувають під час перельотів (березень, жовтень, листопад), на морському узбережжі їх буває багато. Особливості екології близькі до екології попереднього виду. Голос — більш різкий і більш високих тонів, ніж у великої білолобої гуски. Також цінні мисливські птахи, яких слід ретельно охороняти.

У деяких областях Полісся, Лісостепу, узбережжя Азовського моря спостерігалися кілька разів зальоти білої гуски *(Chen caerulescens (L.)*. Вона поширена на полярному узбережжі Чукотки, Північної Америки, на острові Врангеля. Колір оперення дорослих птахів білий, тільки махові пера 1-го порядку чорні та великі покривні пера крила попелясто-сірі. Останнім часом їх завезли з метою акліматизації у зоопарк заповідника Асканія-Нова, де вони добре прижилися і утворили досить міцну напівсвійську популяцію, що налічує кілька десятків пар. Із заповідника білі гуски залітають у навколишні райони. Вид занесено до Червоної книги СРСР.

Серед інших гусеподібних на Україні також зустрічається кілька представників роду казарка: чорна казарка *(Branta bernicla* (L), білощока казарка *(Branta leucopsis (L.)* — рідкісні птахи, і червоновола казарка *(Branta ruficollis (Pall)*. Це представники тундрової фауни. Перші два види випадково залітають в УРСР під час міграцій, але червоновола казарка, яка поширена в тундрах Сибіру від півострова Ямал до Таймиру і зимує біля південно-західного узбережжя Каспійського моря, буває під час осіннього перельоту більш-менш регулярно, хоч і в незначній кількості, біля узбережжя Азовського і зрідка Чорного морів. Відомі окремі зальоти і в інші райони республіки.

Зовнішній вигляд цих птахів дуже характерний. Птахи середнього розміру, трохи більші за качку-крижня, маса близько 1 кг. Забарвлення оперення яскраве, строкато-чорне зверху, каштаново-руде на волі і шиї. Живляться, як і переважна більшість інших гусей, рослинною їжею, зокрема зеленими частинами ніжних трав'янистих рослин. Вид має обмежений ареал, кількість птахів незначна і поступово зменшується, тому їх узято під особливу охорону і занесено до Червоних книг СРСР та УРСР.

ГАЛАГАЗ
ПЕГАНКА
TADORNA TADORNA (L.)

Своєрідна качка, яка займає ніби проміжне положення між гусками і качками. Чималих розмірів. Маса до 1300 і навіть до 1500 г. Забарвлення яскраве, строкате. У самця голова, шия, плечі чорні, із зеленим блиском. На грудях і череві чорна смуга. Груди, передня частина спини каштаново-руді. Нижня частина шиї і воло білі, на крилі білі плями. Дзьоб яскраво-червоний. Самки у весняному оперенні схожі на самців, але голова і смуга на грудях без блиску, чорно-бурі, оперення темніше. Дзьоб не такий яскраво-червоний, як у самця. У молодих птахів голова зверху, шия, спина і плечі бурі. Лоб, голова з боків і нижня частина тіла білі.

Птахи поширені на заході Європи, в Середземноморських країнах, у Передній і Середній Азії, але гніздяться лише в окремих районах, місцями біля узбережжя морів і солоних озер. Зимують біля узбережжя Середземного моря і Індійського океану. В УРСР гніздяться по узбережжю і на островах Чорного і Азовського морів.

Гуска біла.

Місцями звичайні і досить численні. У природі їх визначають за своєрідним, помітним здалека, строкатим, яскравим забарвленням. Добре плавають (дорослі птахи не пірнають). Політ швидкий. Голос — глухе крякання в польоті. Самець у шлюбний період своєрідно свистить.

Живляться галагази переважно тваринною їжею — солоноводними безхребетними, рідше дрібною рибою. На місцях гніздування, на півдні УРСР, з'являються рано, в кінці лютого — на початку березня. Гнізда роблять, як правило, в норах, нерідко в старих лисячих, або риють самі. Рідше гніздяться в старих скирдах соломи, сіна, в різних нежилих будівлях. Зрідка гнізда роблять в ямці на землі. Вимощують гніздо своїм ніжним і м'яким пухом. Повна кладка до 15 і більше білих яєць, наприкінці квітня. Насиджує самка, 28—30 днів. Пташенята піднімаються на крило через 7—8 тижнів. Осінній відліт починається у вересні і закінчується на початку листопада.

Мисливські птахи, але м'ясо їхнє невисокої якості. Дуже цінується пух, яким птахи вимощують гніздо. Він м'який, легкий, теплий і не поступається гагачому. Здобування пуху в промислових масштабах можливе, якщо штучно розводити цих птахів на спеціальних фермах або в спеціально організованих господарствах. Птахи охоче гніздяться в штучних гніздівлях.

КАЧКА ЧЕРВОНА
ОГАРЬ
CASARCA FERRUGINEA
(PALL.)

Великі качки, за розмірами такі, як галагази. Маса до 1500 і навіть 1600 г. Дорослі самці мають яскраво-руде забарвлення. Голова білувато-вохриста, на шиї чорний вузький нашийник. Надхвістя чорне, покривні пера крила білі. «Дзеркальце» на крилі напівблискучо-зелене, напівруде. Самці і самки мають однакове забарвлення, але у самки немає чорного нашийника. Молоді птахи схожі на самку, але покривні пера крила сірувато-білі, а спина з рудувато-бурим відтінком.

Поширені в Південній Європі, Північно-Західній Африці, Передній, Середній і Центральній Азії, на схід до Маньчжурії. Птахи перелітні, зимують в Африці, Південній Європі (східне Середземномор'я) та Південній Азії. В УРСР трапляються дуже рідко, на півдні республіки. Іноді гніздяться в районі Сиваша і на Керченському півострові. Велика колонія напівсвійських птахів живе в заповіднику Асканія-Нова, звідки вони залітають у сусідні райони. Характерні місця перебування — береги солоноводних водойм, узбережжя моря, лимани, солоні озера.

У природі можна визначити за характерним забарвленням. Добре плавають, але не пірнають. Під час пошуків їжі занурюють у воду тільки голову і шию. По землі пересуваються швидко, як гуси. У польоті також більше нагадують гусей, ніж качок. Голос досить характерний, гучне «куау» або глухе крякання. Живляться рослинною і тваринною їжею. Охоче поїдають

Качка червона.

молоду траву, літають на поле, де споживають як зелені частини рослин, так і стигле зерно. На мілководді добувають молюсків, ракоподібних, комах та інших дрібних водяних тварин. Зрідка поїдають дрібну рибу і земноводних.

На місця гніздування прилітають рано, на початку березня. Гніздо роблять у розколинах берега, у норах, іноді в покинутих будівлях; вимощують їх власним пухом. Повна кладка з 8—12 білих, кольору слонової кістки яєць, у кінці квітня — в травні. Насиджує самка, 27—29 днів. Пташенята піднімаються на крило через 2 місяці. Відлітають на зимівлю в кінці жовтня — на початку листопада.

На Україні дуже нечисленні, рідкісні птахи, які ретельно охороняються.

Вид занесено до Червоної книги УРСР.

КРИЖЕНЬ
КРЯКВА
ANAS PLATYRHYNCHOS L.

Маса самців до 1750, рідко до 2000 г. Самки трохи менші. Добре виявлений статевий диморфізм. У самців у весняному оперенні голова і передня частина шиї зелена, з металічним блиском. Задня частина шиї і спина бурі, з поперечною сірою смугастістю. Поперек, надхвістя і підхвістя чорні. На шиї біле кільце. Воло і груди темно-каштанові, низ тіла і боки сірі, «дзеркальце» на крилі фіолетове, облямоване чорними і білими перами. Дзьоб зеленуватий, ноги жовті або червоні. Самки і самці у літньому оперенні і молоді птахи — зверху бурі, плямисті, знизу глинясто-руді. Дзьоб і ноги жовті.

Крижень (самець і самка).

Самка крижня з пташенятами.

Поширені майже по всій Європі, крім Крайньої Півночі, в помірній смузі Азії, у Північній Америці, Північній Африці. Зимують у південних районах. В УРСР гніздяться по всій території, крім гірських районів Криму і Карпат. Оселяються по берегах прісноводних заростих водойм.

У природі поводяться як свійські качки. Розмірами, характерним польотом і хриплим, гучним кряканням добре відрізняються від інших видів річкових качок. Живляться залежно від сезону і характеру водойми і рослинною, і тваринною їжею. Поїдають насіння і вегетативні частини водяних рослин, охоче літають на поля, де їдять зерно. На воді ловлять дрібних безхребетних водяних тварин, зрідка дрібну рибу і земноводних.

На місцях гніздування з'являються рано, в перших числах березня. Гнізда роблять на берегах водойм у заростях трави, осоки, очерету, іноді в дуплах дерев, у старих сорочиних гніздах, навіть у різних будівлях. Охоче займають штучні гніздівлі різної будови. Гніздо вимощують м'якими стеблами, мохом, листям і власним пухом. Повна кладка з 8—9 світло-зелених яєць, на початку квітня і пізніше, до середини травня. Насиджує яйця самка, 26—28 днів. Пташенята піднімаються на крило у віці близько двох місяців. Відлітають крижні пізно, в жовтні — листопаді; деякі залишаються зимувати на незамерзаючих водоймах, поблизу електростанцій тощо. Цінні мисливські птахи.

КАЧКА СІРА
УТКА СЕРАЯ
ANAS STREPERA L.

Птахи трохи менші за крижнів. Маса до 1000 г. У весняному оперенні голова самців зверху темно-бура, з рудими й сіри-

ми цяточками. Спина, боки тіла, плечові пера сірі, з бурим хвилястим візерунком. Шия і голова з боків бурувато-сірі, з темними крапками. Груди білі, черево сіре, низ хвоста чорний. «Дзеркальце» на крилі сіро-буре, посередині чорне, з внутрішнього краю біле. Самки забарвлені блідіше. Верх тіла темно-бурий, на перах рудуваті облямівки. Поперек чорний, також з рудуватими облямівками на перах, низ тіла білий, на волі бурі плями. На крилах менше каштанового і чорного кольору. У літньому оперенні самець схожий на самку, але пера попереку чорні, без рудуватих облямівок. Молоді птахи схожі на самок, але нижня частина тіла з темними плямами і світлими облямівками на перах. На крилах зовсім немає каштанового кольору.

Поширені в Західній і Південній Європі, в помірному поясі Азії, в Західній частині Північної Америки. Зимують у Південній Європі і Південній Азії. В УРСР гніздяться по всій території, крім гірських районів. Улюблені місця — береги прісноводних водойм, болота із заростями водяної рослинності. На півдні республіки їх більше, ніж на півночі, але скрізь поступаються в кількості крижням.

У природі схожі на крижня, але менші за розмірами. Забарвлення більш однотонне. У польоті весь час тихенько крякають, що є також характерною ознакою виду. Крякання трохи вищих тонів, ніж у крижня. Живляться майже виключно рослинною їжею: зеленими частинами рослин і насінням. Зрідка їдять дрібних водяних тварин, яких проковтують, мабуть, разом з рослинами. Пташенята в перші дні існування споживають дрібних водяних тварин систематичніше, ніж дорослі птахи.

Гніздо крижня з яйцями.

Прилітають на місця гніздування в березні. Гнізда будують в ямці біля води, зрідка на заломах очерету. У кладці 9—11 білих, злегка жовтуватих яєць. Насиджує самка, 27—28 днів. Відлітають на південь в кінці жовтня — на початку листопада.

Цінні мисливсько-промислові птахи, проте значення їх в мисливському господарстві менше, ніж крижня.

ШИЛОХВІСТ
ШИЛОХВОСТЬ
ANAS ACUTA L.

За розмірами майже такий, як нерозень. Маса до 1000, рідко 1200 г. У самців у весняному опереннні голова і передня частина шиї бурі, потилиця чорна, голова з боків блискуча. Шия зверху, спина, поперек і боки тіла сірі, з чорними хвилястими поперечними смужками, низ тіла і смуга по боках шиї білі. Середня пара стернових пер значно довша за інші, від чого хвіст має вигляд загостреного трикутника. У самок верх тіла сіро-бурий, із світлими облямівками на перах. Низ тіла сіруватий, з дрібними темними рисками. «Дзеркальце» руде, без блиску, з білими облямівками. Улітку забарвлення самців схоже на забарвлення самок, але крила мають таке забарвлення, як весною. Молоді птахи схожі на самок, але низ тіла в них з поздовжніми бурими плямами.

Поширені майже по всій Європі, крім Крайньої Півночі, Азії, крім тропічного поясу, і в Північній Америці. В УРСР перелітні і малочисленні гніздові птахи Полісся та узбережжя Тендрівської затоки Чорного моря (Чорноморський заповідник).

У природі визначаються за довгим загостреним хвостом, який добре помітний, коли качка летить. Голос — крякання, подібне до голосу крижня. Самець подає тихий мелодійний свист. Живляться рослинною і тваринною їжею. У північній частині ареалу в їхньому живленні переважають тварини (молюски, ракоподібні, личинки комах), у південній — рослини (зелені частини і насіння різних водяних рослин).

Гнізда — ямки, вимощені невеликою кількістю пуху, біля води, на землі, нерідко на зовсім відкритих місцях. Повна кладка з 6—12 жовтувато-білих яєць, у квітні — травні. Насиджує самка 23—25 днів. Пташенята ростуть близько 7 тижнів.

Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні. Цінні мисливські птахи.

СВИЩ
СВИЯЗЬ
ANAS PENELOPE L.

Маса до 800, рідко 1000 г. У самців у весняному опереннні голова зверху глинясто-жовта. Потилиця і шия спереду каштанові, задня частина шиї, спина, плечі, поперек і боки тіла сірі, з чорними смужками. Воло і груди з боків мають чорний відтінок, груди і черево білі. «Дзеркальце» зелене, з металічним блиском, спереду і ззаду облямоване чорним. У самок верх тіла бурий, із сіруватими та іржаво-рудими облямівками пер. Голова і шия рудувато-бурі, з темними крапками. Воло і боки тіла світло-бурі. Низ тіла білий. «Дзеркалець» на крилах немає. Самці в літньому опереннні схожі на самок, але на крилі є «дзеркальце» і біле пір'я. Молоді птахи схожі на самок, проте у молодих самців на крилах є «дзеркальце».

Поширені в північній смузі Європи і Азії. Зимують на заході

Шилохвіст.

і півдні Європи і в Південній Азії. В УРСР звичайні перелітні птахи. Трапляються під час міграцій по всіх водоймах. Іноді гніздяться на півночі Київської області. Тримаються заростих озер і ставків. У природі відрізняються від інших качок голосом, особливостями забарвлення голови і крил, що добре помітні, коли птах летить або плаває.

Живляться переважно зеленими частинами і корінцями водяних рослин, менше — водяними дрібними безхребетними. Гніздяться в кінці травня — на початку червня. Гніздо — ямка на землі біля води, в заростях трави, під кущами, вимощена по краях власним пухом. Повна кладка з 7—10 білих яєць, у червні. Насиджують 23—25 днів. Пташенята піднімаються на крило через 1,5 місяці. Відлітають на зимівлю в жовтні.

Цінні мисливські птахи.

ШИРОКОНІСКА
ШИРОКОНОСКА
ANAS CLYPEATA L.

Невеликі качки. Маса до 700, рідше до 900 г. У самців у весняному опереннні голова чорна, шия із зеленим відблиском, спина бура. Надхвістя синьо-зелене, блискуче, з білими плямками. Плечові пера білі, контурні пера крила голубі. «Дзеркальце» зелене, облямоване спереду білою смужкою. Воло біле, груди і черево іржаво-каштанові. Самки, самці в літньому опереннні і молоді птахи мають темно-буре, з вохристими облямівками пер забарвлення верхньої частини тіла, шия і боки вохристі, з бурими плямами. У самок «дзер-

Широконіска.

кальце» завжди тьмяніше, ніж у самців.

Поширені по всій помірній і почасти північній смузі Євразії і в західній половині Північної Америки. Зимують на півдні Євразії, в Африці і на півдні Північної Америки. В УРСР звичайні, але нечисленні птахи майже всієї території, крім гірських районів. Тримаються боліт, зарослих ставків і озер. У природі визначаються за своєрідною формою дзьоба, який дуже великий, розширений у верхній частині і помітний здалеку. Голос самців — глухе квоктання, самок — тихе крякання.

Живляться більше тваринною їжею, яку добувають, проціджуючи воду крізь цідилко дзьоба. В основному це водяні комахи, молюски, ракоподібні та інші безхребетні тварини. Узимку охоче поїдають також насіння водяних рослин.

Гніздяться пізніше інших качок. Повна кладка з 7—12 жовтувато-білих яєць, у другій половині травня. Період насиджування 22—24 дні. Пташенята стають дорослими через 40—45 днів. Відлітають на зимівлю з вересня до початку жовтня.

Цінні мисливські птахи, проте кількість їх дуже невелика і в зв'язку з осушуванням боліт і прісноводних зарослих водойм знижується.

ЧИРОК-ТРІСКУНОК
ЧИРОК-ТРЕСКУНОК
ANAS QUERQUEDULA L.

Невеликі качки. Маса до 400, рідше до 600 г. Дорослі самці у весняному опереннi мають чорно-буре забарвлення верху голови і шиї. Від ока по боках шиї —

біла смуга. Спина, поперек і надхвістя сіро-бурі, зі світлими облямівками на перах. Покривні пера крила голубувато-сірі. «Дзеркальце» зелене, з металічним блиском, спереду і ззаду облямоване білим. Воло і передня частина грудей жовто-бурі, з чорними плямами. Задня частина грудей і черево білі. Самки зверху темно-бурі, з вохристими краями пер. Низ тіла білуватий, з бурими плямами. «Дзеркальця» на крилах немає. Літнє оперення самців забарвлене, як у самок, але в них є «дзеркальце» на крилах. Молоді птахи схожі на самок, але самці мають «дзеркальце» (не таке яскраве, як у дорослих самців).

Поширені майже по всій Європі, крім Крайньої Півночі і тропічних країн. Зимують на півдні Європи, Азії, у Північній Африці. На Україні гніздяться скрізь, у всіх областях, по берегах заростих прісноводних водойм. Місцями досить численні.

У природі визначаються за розміром, швидким польотом і характерним тріскучим кряканням, яке самці подають і в польоті, і коли плавають. У самок голос нагадує крякання самок крижня, але вищих тонів. Живляться влітку майже виключно тваринною їжею, віддаючи перевагу молюскам та іншим водяним безхребетним тваринам. Напровесні і пізно восени поїдають також зелені частини і насіння водяних рослин.

Прилітають в кінці березня. Гніздовий період починається в квітні. Гнізда роблять у ямці в траві, на березі водойм, іноді на досить значній відстані від води. Повна кладка з 7—10 жовтувато-білих яєць, у травні. Період насиджування 22—24 дні. У кінці липня — на початку серпня пташенята вже літають. Відлітають на зимівлю у вересні — на початку жовтня.

Цінні мисливські птахи, полювання на них має великий спортивний інтерес.

ЧИРОК-СВИСТУНОК
ЧИРОК-СВИСТУНОК
ANAS CRECCA L.

Найменша качка серед інших річкових качок фауни України. Маса 200—300, рідко 400 грамів. У самців верх голови, щоки, боки і низ шиї каштаново-руді. По боках голови широка зелена смуга. Спина і плечові пера сірі, з чорними смужками, поперек, надхвістя і верхні покривні пера крила сіро-бурі. «Дзеркальце» зелене, облямоване чорним. Низ тіла білий, з бурим поперечним хвилястим візерунком на шиї, череві і боках тіла. Дорослі птахи у літньому оперенні і молоді птахи зверху чорно-бурі, з іржавими краями пер. Низ тіла білуватий. Воло, боки і низ хвоста мають бурі плями. У самок немає по краях «дзеркальця» чорної смуги.

Поширені майже по всій Євразії, крім Крайньої Півночі, і Північній Африці. В УРСР живуть по всій території, але на півночі більш звичайні, на півдні це дуже нечисленні гніздові птахи.

За біологією і поведінкою подібні до чирка-тріскунка, менші за нього, у весняному оперенні — не такі яскраві. Основна відмінність — голос самців: досить гучний своєрідний свист. Крякання тихе, часте; птахи подають його і в польоті, і сидячи на воді. Живляться дрібними водяними тваринами, зеленими частинами і насінням водяних рослин. Гнізда роблять по берегах водойм, на землі, в ямці. Повна кладка з 9—10 білих, трохи жовтуватих яєць, у травні. Насиджують 20—21 день.

Цінні мисливські птахи, але чисельністю поступаються тріскункам. Під час осіннього перельоту, в кінці серпня — у вересні кількість свистунків більша за кількість інших качок, і вони відповідно частіше потрапляють під постріли мисливців.

ЧЕРНЬ БІЛООКА
ЧЕРНУШКА,
БЕЛОГЛАЗЫЙ НЫРОК
AYTHYA NYROCA (GÜLD.)

Невеликі качки, розмірами трохи більші, ніж чирки-тріскунки. Маса 600—700 г. У самців каштаново-червона голова, шия, воло, передня частина тіла і груди з боків. На підборідді біла пляма. Спина і крила зверху темно-бурі, з рудуватими крапками. «Дзеркальце» біле, облямоване темно-бурим пір'ям. Груди білі, черево буре, з білуватими плямами, підхвістя біле. Улітку голова і шия забарвлені світліше. Пера спини і плечей мають світлі краї. У самок забарвлення голови блідіше від забарвлення шиї, воло буре. Молоді птахи схожі на самку, але на голові майже немає рудого кольору.

Поширені ці качки в Південній Європі, Північній Африці, Передній і Середній Азії. Зимують на півдні Європи, Азії, у Західній і Східній Африці. На Україні гніздяться майже по всій території, за винятком гірських районів. Деякі птахи зимують біля узбережжя Чорного моря. Улюблені місця: зарослі водяною рослинністю прісноводні водойми, озера в плавнях річок.

У природі визначаються за невеликим розміром і темним забарвленням. Політ швидкий, літають низько, над водяними заростями. Здалеку помітне біле «око» (райдужна оболонка ока), за що птахи дістали свою назву. Добре плавають і пірнають; з води піднімаються важко. Голос — хрипле каркання.

Живляться переважно рослинною їжею — зеленими частинами, корінцями і насінням водяних рослин. Рідше поїдають дрібних безхребетних тварин. Гнізда роблять у заростях очерету, на купинах, заломах. Іноді утворюють невеликі гніздові колонії. Гнізда добре вимощені власним пухом. Повна кладка з 8—12 зеленувато-білих яєць, у кінці квітня — в першій половині травня. Насиджує самка, 27—28 днів. Пташенята стають дорослими приблизно за 2 місяці. Осінній відліт у жовтні, але окремі особини затримуються до середини листопада, поки не замерзнуть водойми.

Належать до мисливських птахів.

ЧЕРНЬ ЧЕРВОНОГОЛОВА,
ПОПЕЛЮХ
НЫРОК КРАСНОГОЛОВЫЙ
AYTHYA FERINA (L.)

Чималі качки, розмірами майже такі, як крижні. Маса до 1000 і навіть до 1100 г. У самців у весняному опереннні голова і шия каштанового кольору. На волі і передній частині грудей чорне кільце. Спина й крила зверху попелясто-сірі, з темним хвилястим візерунком. Надхвістя чорне, груди і боки тіла білуваті, черево темніше, підхвістя чорне. «Дзеркальце» на крилі сіре. У самок голова, шия, передня частина спини, воло рудувато-бурі. Горло і голова з боків білуваті, спина, плечові пера і тіло з боків сіро-бурі, з поперечним хвилястим візерунком. Груди і черево білувато-бурі, черево темніше. «Дзеркальце» сіре. Улітку самці забарвлені, як самки, але крила в них сірі. Молоді птахи схожі на самку, але темний малюнок на спині ледь помітний.

Поширені майже в усій Євразії, крім Крайньої Півночі і тропічних країн, в Північній Африці і Америці. На Україні звичайні, але нечисленні гніздові птахи всієї території. Частково зимують біля узбережжя Чорного моря. Переважна

більшість птахів зимує біля морських узбереж Західної, Південної Європи, Південної Азії, Північної Африки. Улюблені місця перебування — відкриті великі глибокі прісноводні водойми із зарослими берегами. Іноді живляться і на солоноводних водоймах.

У природі цих качок можна визначити за великим розміром і характерним забарвленням. На воді сидять глибоко, хвіст наполовину занурений. Чудово пірнають, довго лишаючись під водою. Голос — хрипле каркання. Самці навесні подають ще свистячі звуки. Живляться і рослинною, і тваринною їжею, залежно від пори року і характеру місцевості. Охоче їдять листя, стебла, бульби, насіння, різні водорості тощо. Поїдають водяних комах і їхні личинки, ракоподібних, молюсків та інших безхребетних.

Сезон розмноження в УРСР починається в кінці квітня. Повна кладка з 7—9, іноді до 12 зеленувато-білих яєць, на початку травня. Період насиджування 23—24 дні.

Належать до мисливських птахів. Проте смакові якості їхнього м'яса значно поступаються смаковим якостям м'яса річкових качок.

ЧЕРНЬ ЧУБАТА
ЧЕРНЕТЬ ХОХЛАТАЯ
AYTHYA FULIGULA (L.)

Качки трохи менші за попередні. Маса 800—900, рідко до 1000 г. У дорослих самців у весняному оперенні голова, шия, верхня частина тіла, воло, передня частина грудей і низ хвоста чорні. Голова і шия з фіолетовим блиском. На потилиці довгий чубчик. «Дзеркальце» на крилі біле, облямоване чорним. Задня частина грудей і черево білі. У самців у літньому оперенні голова, шия і груди не чорні, а темно-бурі. Чуб на потилиці коротший. Самки схожі на самців, але замість чорного кольору скрізь в оперенні переважає темно-бурий. Молоді птахи схожі на самок, але задня частина грудей і черево не білі, а з бурими плямками.

Поширені в Північній і Східній Європі і майже по всій азіатській частині СРСР, крім Крайньої Півночі і південних районів. Зимують у Західній і Південній Європі, в Східній Африці і Південній Азії. В УРСР звичайні перелітні, почасти, зимуючі (біля морського узбережжя) птахи. Є кілька випадків гніздування у Київській, Чернігівській і Полтавській областях. Під час перельотів концентруються вздовж великих річок і великих відкритих водойм (водосховища, озера, лимани, мілководні морські затоки).

Відрізняються від інших ниркових качок темним кольором оперення, контрастними білими боками і чубом на голові. Голос самки — хрипле каркання «керр, керр». Самці тихенько курличуть. Під час міграцій і на зимівлях збираються у великі зграї, які тримаються відкритих плесів. Живляться переважно тваринною їжею: молюсками, личинками комах, але за браком тваринної їжі поїдають також зелені частини, а зрідка і насіння водяних рослин. Період розмноження травень — липень. Для України точних даних про дати гніздування немає.

Відлітають у жовтні — листопаді. Деякі залишаються зимувати біля узбережжя Чорного моря.

Як і інші ниркові качки, під час осіннього перельоту є звичайною здобиччю мисливців, але за кількістю поступаються річковим качкам.

ЧЕРНЬ МОРСЬКА
ЧЕРНЕТЬ МОРСКАЯ
AYTHYA MARILA (L.)

Трохи більші за птахів попереднього виду. Маса до 1000 і навіть 1200 г. У дорослих самців у весняному опереннні голова, шия, воло і верхня частина грудей чорні. Голова із зеленуватим або фіалковим блиском. Плечі і спина світлі, з хвилястим візерунком, надхвістя і поперек чорні, підхвостові пера чорно-бурі. Задня частина грудей, черево й боки тіла білі, хвіст чорно-бурий. У самок голова, шия, верхня частина спини і верхні покривні пера крила бурі. Навколо дзьоба широке біле кільце. За очима і по боках голови білі плями. Груди і черево білі, з бурими крапками. Молоді птахи схожі на самок, але немає білого кільця навколо дзьоба і білих плям за очима.

Поширені ці качки на півночі Євразіатського материка і на Алясці. Зимують біля морських берегів Західної і Південної Європи, Південно-Східної Азії, Північної Америки. В УРСР звичайні, досить численні перелітні птахи, що тримаються великих відкритих водойм: водосховищ, озер, лиманів. Частина з них зимує біля узбережжя Чорного і Азовського морів.

Прилітають до нас у березні — квітні, на зимівлю відлітають у жовтні — листопаді.

Як і інші ниркові качки, належать до мисливських птахів, на яких полюють переважно на великих водосховищах Дніпра, лиманах і біля морського узбережжя. Від чубатої черні, на яку взагалі дуже схожі, відрізняються більшими розмірами, відсутністю чуба на го-

Чернь червонодзьоба.

лові в самців і білим кільцем навколо дзьоба у самок. Голос — досить гучне «карр, карр».

ЧЕРНЬ ЧЕРВОНОДЗЬОБА
НЫРОК КРАСНОНОСЫЙ
NETTA RUFINA (PALL.)

Великі качки, завбільшки з крижнів і навіть дещо більші. Маса до 1500 г. У дорослих самців у весняному оперенні голова, крім більш світлої, вохристої «шапочки» на тім'ї і потилиці, а також верхня частина шиї каштаново-руді. «Шапочка» з видовженого пір'я, тому голова здається дуже великою. Потиличні пера, основа шиї, воло, груди й черево чорні, боки тіла білі. Спина і покривні пера крила димчасто-бурі, на плечах білі плями. «Дзеркальце» на крилі біле, облямоване сірим. У самок і молодих птахів верх голови, шиї і спина рудувато-бурі, голова і шия знизу і з боків сірі. Низ тіла брудно-бурувато-білий. «Дзеркальце» попелясто-сіре. Улітку самці забарвлені, як самки і молоді птахи, але забарвлення крил у них, як у весняному оперенні.

Поширені ці качки у Південній Європі, Середній і Центральній Азії, Північній Африці. Зимують біля морських узбереж у Південній Європі і Південній Азії. В УРСР звичайні, але нечисленні гніздові птахи плавнів дельти Дунаю і рідкісні, малочисленні птахи в плавнях Дніпра і Дністра. Залітають в інші райони. Тримаються заростей водяною рослинністю закритих прісноводних водойм.

У природі визначаються завдяки великим розмірам, яскравому забарвленню, наявності чуба на голові в самців. Голос у самців — негучний свист, лише в шлюбний

Гніздо черні червонодзьобої з яйцями.

період. Голос самки — досить гучне крякання «керр, керр, керр». Добре пірнають, як і інші ниркові, а їжу добувають, як річкові крачки, занурюючи у воду тільки голову і шию. Добре ходять по землі. Живляться переважно зеленими частинами водяних рослин. Іноді їдять дрібних молюсків.

На півдні України з'являються в квітні. Гнізда будують найчастіше на заломах очерету з стебел рослин. По краях лотка гнізда вимощені пухом, яким самка прикриває яйця. Повна кладка з 7—9 сіруватo-білих яєць, у травні. Період насиджування 28 днів. Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні.

Цінні мисливські птахи, але в умовах УРСР нечисленні і великого значення в мисливському господарстві не мають.

ГАГА ЗВИЧАЙНА
ГАГА ОБЫКНОВЕННАЯ
SOMATERIA MOLLISSIMA (L.)

Великі морські качки. Маса самців до 2500 г, самок — до 2200 г. У дорослих самців у весняному оперенні верх тіла білий, крім чорних, блискучих смуг по боках голови, зеленого чуба і чорного надхвістя. Горло, шия і воло теж білі. Оперення низу тіла чорне. Самки і молоді птахи рудувато-бурі, з чорно-бурими плямами.

Поширені на Крайній Півночі Америки і Євразії, в зоні тундр і північній частині тайги. Зимують у деяких районах північної Атлантики і Тихого океану. В УРСР до недавнього часу вважалися рідкіс-

Гага звичайна.

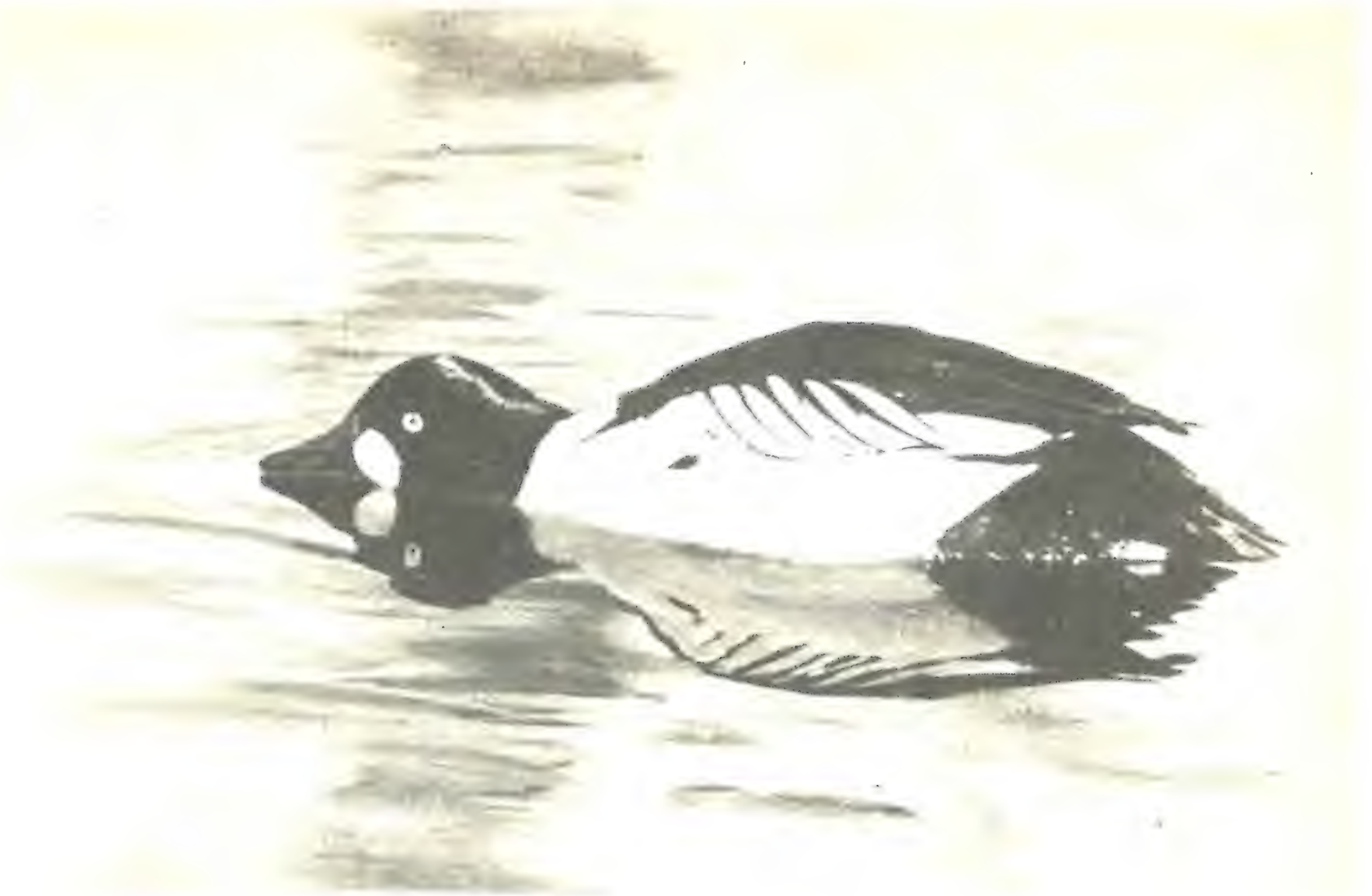

Гоголь.

ними залітними птахами, яких було виявлено біля Києва, Одеси, Тернополя і на Азовському морі. В останні роки почали гніздитися на піщаних островах Чорноморського заповідника, в Ягорлицькій затоці Чорного моря.

Легко відрізняються від інших качок великими розмірами, своєрідним забарвленням, поведінкою. Літають швидко, низько над водою. Голос самців — протяжливе «агууу, агууу», самок — низьке каркання — «корр», «корр». Живляться гаги переважно тваринною їжею, молюсками, рачками, черв'яками тощо.

Гнізда роблять на землі, в ямці, вимощуючи їх власним пухом. Цей пух легкий і дуже теплий, має велику цінність. Ним утеплюють одяг полярників, людей інших професій, які довго перебувають на холоді. На півночі СРСР гаг спеціально розводять і заготовляють пух після того, як пташенята покидають гніздо. Повна кладка з 5—7 зеленувато-сіруватих яєць, у кінці травня — на початку червня. Період насиджування 25—27 днів.

Дуже цінні птахи, які потребують ретельної охорони.

ГОГОЛЬ
ГОГОЛЬ
BUCEPHALA CLANGULA (L.)

Чималі качки кремезної будови. Маса самців до 1100 г. У дорослих самців у весняному оперенні голова і шия зверху чорні, з металічним зеленим блиском. Спина, надхвістя, стернові пера, малі криючі крила, махові і частина плечових пер — чорні. Низ тіла білий, по боках голови білі плями. Дорослі самки, молоді птахи і самці в літньому оперенні мають коричнево-буре забарвлення голови і шиї, сіре воло, спина сіро-чорного кольору. Низ тіла білий, на крилі біле «дзеркальце».

Поширені в тайговій, почасти тундровій зоні Євразії і Північної

Америки. Зимують біля морських узбереж Західної, Південної Європи, Південної і Східної Азії, Північної Америки. В УРСР звичайні, досить численні перелітні, почасти зимуючі птахи. Їх можна спостерігати на всіх більш-менш значних внутрішніх водоймах великих річок, озерах, лиманах, водосховищах, морських узбережжях весною в березні — квітні, восени — у жовтні — листопаді.

У природі добре відрізняються яскравим забарвленням, швидким польотом, характерним силуетом на воді. Коли летять, чути характерний свист крил.

До зарегулювання нижнього Дніпра невелика кількість гоголів гніздилася у плавневих лісах поблизу Каховки. Тепер точних відомостей про гніздування цього виду на Україні немає. Можливо, гніздяться на півночі Західного Полісся. Гніздяться в дуплах дерев, охоче займають штучні гніздівлі у вигляді великих дуплянок. Відкладають 8—12 голубувато-зелених великих яєць, які насиджують близько 30 днів.

В УРСР на гоголів полюють, але порівнюючи з іншими качками, кількість їх невелика і великого мисливського значення вони не мають.

МОРЯНКА
МОРЯНКА
CLANGULA HYEMALIS (L.)

Качки середніх розмірів. Маса до 700 г. У дорослого самця у весняному оперенні верх голови, шия, горло і воло білі. По боках шиї є чорно-бурі плями. Спина, крила, передня частина грудей і середні видовжені стернові пера чорні. Боки тіла світло-сірі, нижня частина грудей і черево білі. Улітку в самців на голові замість білого з'являється чорне забарвлення. Хвіст видовжений, загострений. У самки навесні голова і шия білі, верх тіла чорний, низ білий, на волі чорно-бурі плями. Улітку голова і шия у самок чорна. У молодого птаха верх тіла одноманітний, темно-бурий, низ тіла білий.

Поширені в зоні тундр і лісотундр Євразії і Північної Америки. Зимують біля північно-західних берегів Європи, Ісландії, Гренландії, західного і східного побереж Північної Америки. В СРСР на Баренцовому і Балтійському морях, біля берегів Камчатки, Курильських островів, на півночі Охотського і в Японському морі. В УРСР нечисленні перелітні птахи, трапляються в системах великих річок. Невелика кількість їх зимує біля узбережжя Чорного моря.

Навесні пролітають у березні — квітні, восени — у жовтні — листопаді. Мають характерне строкате забарвлення і видовжений загострений хвіст, чим відрізняються від інших видів качок.

Як і інші качки, належать до мисливських птахів.

СИНЬГА
СИНЬГА
MELANITTA NIGRA (L.)

Качки розміром з крижнів. Маса до 1300 г. Дорослі самці у весняному оперенні чорні, із синюватo-зеленим блиском на голові, шиї, волі й спині. В основі дзьоба помітне здуття. Улітку забарвлення лишається чорним, але немає металічного блиску. Доросла самка темно-бура, голова з боків, горло і груди трохи світліші. Пера верхньої частини тіла зі світлими облямівками. Здуття на дзьобі майже непомітне. Молодий птах схожий на самку, але має білуваті груди, з бурими розпливчастими плямами, сіре горло і щоки.

Поширені в північній смузі Євразії, від Скандінавії до басейну Лени. Зимують біля західного узбережжя Європи. В УРСР рідкісні залітні птахи, яких можна спосте-

рігати на великих водоймах восени, в жовтні — на початку листопаду. Від інших качок самці відрізняються чорним кольором і здутим дзьобом.

ТУРПАН
ТУРПАН
MELANITTA FUSCA (L.)

Великі качки, за розмірами більші за крижнів. Маса до 1750 г. Дорослий самець у весняному опереннні має чорне, блискуче забарвлення. Під оком невелика біла плямка, на крилі біле «дзеркальце», ноги чорні. Дзьоб має помітне здуття біля основи.

Доросла самка і молодий птах темно-бурі.

По боках голови ці птахи мають по дві світлі плями, середина грудей і черева з домішкою білого, на крилі біле «дзеркальце».

Поширені в тундровій і лісотундровій зонах Євразії, на схід до Таймиру, на південь до Північного Уралу і Барабінських степів. Ізольовані гніздові колонії у Вірменії, на озері Севан і на гірських озерах Грузії.

Зимують біля західного узбережжя Європи, на південно-східному узбережжі Каспійського моря, на узбережжі Чорного моря. В УРСР турпани — рідкісні перелітні птахи.

Трапляються в жовтні — листопаді на Дніпрі і в невеликій кількості зимують біля узбережжя Чорного моря.

Зрідка турпанів можна спостерігати і в березні, під час весняного перельоту.

Від інших качок відрізняються великими розмірами і блискучим чорним забарвленням.

Голос самця і самки — глухе і грубе каркання, подібне до «краа, краа, краа».

Мисливські птахи.

КРОХАЛЬ ВЕЛИКИЙ
КРОХАЛЬ БОЛЬШОЙ
MERGUS MERGANSER L.

Великі качки. Маса до 1700 г. Характерною особливістю всіх представників роду крохалів є вузький, загнутий на кінці дзьоб, із зубчиками по краях.

Дорослі самці у весняному опереннні мають чорну блискучу голову з помітним чубом, чорну шию, плечі й спину. Поперек і надхвістя темно-сірі. Нижня частина шиї і весь низ тіла — білі, з рожевуватим відтінком. Дзьоб і ноги червоні. У дорослих самок на голові чуб. Верхня частина тіла і крила сірі. «Дзеркальце» на крилі біле, із сірою поперечною смужкою. Низ тіла білий, із сірими плямами на волі і боках.

Самець улітку схожий на самку, але на крилі в нього є широка біла смуга, як і у весняному опереннні.

Молодий птах схожий на самку, проте чубчик у нього коротший, боки тіла буруваті, на горлі біла пляма.

Поширені в північній смузі Євразії і Північної Америки, зимують біля морських узбереж на заході, півдні Європи, в південно-східній Азії і Північній Америці. В УРСР звичайні перелітні птахи, яких можна спостерігати на всіх великих водоймах навесні у березні, восени у жовтні — листопаді.

У невеликій кількості птахи зимують на незамерзаючих водоймах у різних районах півдня республіки.

Відрізняються від інших качок великими розмірами, вузьким зубчастим дзьобом, світлим забарвленням.

Голос самця — глухе «ба-а-ба-а», самки — хрипле каркання.

Живляться крохалі великі дрібною рибою.

Птахи мисливські, але м'ясо їх невисокої якості, з присмаком риби.

КРОХАЛЬ ДОВГОНОСИЙ
КРОХАЛЬ ДЛИННОНОСЫЙ, ИЛИ СРЕДНИЙ
MERGUS SERRATOR L.

Качки трохи менші за великих крохалів. Маса до 1200—1300 г. Дорослі самці у весняному опереннї мають чорну, блискучу, зелену голову з довгим чубом. Спина і плечові пера чорні, поперек і надхвістя сірі, з чорним хвилястим візерунком. Шия біла, воло іржаво-руде з чорними плямами. Низ тіла білий, боки сірі. На крилі біле «дзеркальце», поділене чорними смугами на три частини. Дзьоб і ноги червоні. Доросла самка має сіро-буру голову і чуб, голова з боків руда. Верхня частина тіла буро-сіра, нижня — біла. «Дзеркальце» біле, поділене на дві частини. Молоді птахи схожі на самку, але в них коротший чубчик.

Поширені в зоні тундр і лісотундр Євразії і Північної Америки. Відособлені гніздові колонії — на островах Тендрівської затоки Чорного моря (Чорноморський заповідник) і на озері Севан у Вірменській РСР. Зимують біля морських берегів у Західній і Південній Європі, Південній і Південно-Східній Азії, Північній Америці. В УРСР гніздові птахи на піщаних, зарослих травою островах Чорноморського заповідника і звичайні, але нечисленні перелітні птахи, яких можна спостерігати скрізь на великих відкритих водоймах навесні в березні — квітні, восени в жовтні — листопаді. Деякі птахи зимують біля берегів Чорного моря. У природі їх визначають завдяки характерній формі дзьоба із зубчиками, чубу на голові і строкатому забарвленню. Коли плавають, глибоко занурюють тулуб у воду. Добре і довго пірнають. Голос — грубе, протяжне каркання.

Живляться переважно дрібною рибою, а також водяними комахами і іншими водяними безхребетними. Рибу можуть ловити і під водою, швидко плаваючи за допомогою не тільки перетинчастих лап, а й крил, якими також загрібають воду.

У Чорноморському заповіднику роблять гнізда на піщаних островцях, у заростях трави. Гнізда в ямках густо вимощені власним пухом. Повна кладка з 9—12 буровато-білих яєць, у травні — на початку червня. Період насиджування 31—32 дні.

Мисливські птахи, проте м'ясо їхнє за смаком гірше за м'ясо річкових качок.

ЛУТОК
ЛУТОК
MERGUS ALBELLUS L.

Найменші з крохалів, за розмірами такі, як чирки-тріскунки. Маса 500—600 г. У дорослих самців у весняному опереннї голова біла, з білим чубом, білі воло, груди й черево. Боки тіла білі, із сірим хвилястим візерунком. Спина чорна. По боках голови, перед оком і на потилиці чорні плями. По боках грудей дві поперечні вузькі чорні смужки. На крилі чорне «дзеркальце» з білою смужкою.

Доросла самка, самець у літньому опереннї і молоді птахи мають каштаново-буре забарвлення голови, темно-сірий верх, білий низ тіла, з неясними буруватими плямками на волі та череві. Боки тіла сірі.

Поширені в смузі лісотундр і північній частині лісової зони Євразії, на схід до Якутії. Кілька ізольованих гніздових колоній відомо в помірній смузі Європи і Азії. Зимують біля морських берегів у Західній, Південній Європі, Північній Африці, Південній і Південно-Східній Азії. В УРСР звичайні перелітні птахи, яких можна спостерігати на великих відкритих

Гніздо з яйцями крохаля довгоносого.

водоймах в березні — на початку квітня або в жовтні — листопаді. Деякі птахи зимують біля берегів Чорного і Азовського морів. Відомі в минулому окремі випадки гніздування лутків у плавнях нижнього Дніпра (до створення Каховського водосховища) і в пониззях Дунаю. Сучасних даних про гніздування цього виду на Україні немає.

У природі це невеликі, дуже яскраві качки, особливо напровесні. Вони добре плавають і пірнають, довго лишаючись під водою. Голос — коротке, тріскотливе «екк, крр».

Живляться майже виключно тваринною їжею: молюсками, ракоподібними, водяними комахами, менше — дрібною рибою. Гніздяться в дуплах дерев, охоче займають штучні гніздівлі типу великих дуплянок. Повна кладка з 8—11 білих яєць, у червні.

Як і інші крохалі, вважаються не дуже цінними мисливськими птахами.

САВКА
САВКА
OXYURA LEUCOCEPHALA
(SCOP.)

Качки середніх розмірів. Маса до 750—800 г. Хвіст довгий, жорсткий, з 9 вузькими стерновими перами, дзьоб короткий, широкий, біля основи здутий. На задньому пальці шкіряста лопать. У дорослих самців у весняному опереннні голова і верхня частина шиї білі, на тім'ї чорна пляма, біля основи шиї чорне кільце. Забарвлення верхньої частини тіла рудувато-буре, з чорними крапками. Низ тіла

з темно-бурими поперечними смужками. Дорослі самки і молоді птахи схожі на самців, але пляма на голові в них не чорна, а бура. На щоках теж бурі плями.

Поширені в Південній Європі, Північній Африці, Середній Азії. Зимують у північній Африці, Малій Азії, Ірані, Індії. В УРСР рідкісні залітні птахи. Було кілька випадків гніздування цих качок на півдні республіки.

Характерна особливість — своєрідна форма дзьоба, широкого і здутого, і жорсткий хвіст, який птахи, коли плавають, тримають вертикально. На сушу майже не виходять, весь час сидять на воді. Добре пірнають. Птахи мовчазні, лише у шлюбний період самці пискляво гелгочуть.

Гнізда плавучі, в заростях надводної рослинності, із стебел очерету, вимощені пухом. У червні можна знайти повні кладки з 6—8 великих яєць.

Живляться переважно рослинною їжею: зеленими частинами і насінням водяних рослин, водяними комахами, їхніми личинками та іншими безхребетними тваринами.

Птахи в УРСР рідкісні, яких слід охороняти.

РЯД СОКОЛОПОДІБНІ, АБО ДЕННІ ХИЖІ ПТАХИ
ОТРЯД СОКОЛООБРАЗНЫЕ, ИЛИ ДНЕВНЫЕ ХИЩНЫЕ ПТИЦЫ
FALCONIFORMES

Ряд об'єднує птахів різного розміру. Маса від 130 г до 12,5 кг, що мають міцну будову, короткі чотирипалі лапи з гострими кігтями, загнутий, гачкуватий дзьоб, основа якого вкрита голою шкірою (восковицею). Лапи оперені або до цівки або до самих пальців. Усі денні хижаки невтомні літуни, які можуть долати великі відстані, підніматися в повітря на висоту до кількох кілометрів і піднімати в повітря важку здобич, розвивати під час нападу на здобич дуже велику швидкість (соколи).

Забарвлення, як правило, не яскраве, переважно бурих, чорних, сірих тонів. Статевий диморфізм проявляється в більших розмірах самок порівняно із самцями. Іноді є відміни і в забарвленні (наприклад, у лунів). Птахи нагніздні. У кладці 1—6 плямистих, рідше білих яєць. Насиджує переважно самка. Пташенята вилуплюються, вкриті пухом. Годують їх обидва птахи.

Живляться переважно живими тваринами, рідше падлом. У природі здійснюють санітарні й селекційні функції, знищуючи хворих, слабих і старих тварин, які переобтяжують природні популяції. Знищуючи шкідників сільського і лісового господарства (комах, гризунів), приносять велику користь у народному господарстві. Велика група птахів, поширена майже по всій земній кулі.

Ряд поділяється на два підряди, що об'єднують 7 родин (з них 2 — виключно викопні птахи, 5 — сучасні), в яких нараховується 81 рід і 274 сучасні види, що належать до родин яструбині (*Accipitridae*), скопині (*Pandionidae*), соколині (*Falconidae*).

СТЕРВ'ЯТНИК
СТЕРВЯТНИК
NEOPHRON PERCNOPTERUS (L.)

Маса до 2,4 кг. Дорослі птахи мають майже суцільно-біле забарвлення, тільки махові пера чорні. Навколо дзьоба гола шкіра оранжевого кольору. Молоді птахи темно-бурі, з домішкою вохристого кольору.

Стерв'ятник на гнізді.

Поширені у південних країнах Європи, Азії, у Північній Африці (переважно гірські пасма, високі берегові урвища). Зимують у Південній Азії і Північній Африці. В УРСР у наш час рідкісні залітні птахи. Порівняно недавно, кілька десятків років тому, поодинокими парами гніздилися в скелястих урвищах по берегах Дністра і в горах Криму. Можливо, і в наші часи окремі пари, не кожний рік, можуть гніздитися в скелястих урвищах Кримських гір.

У природі від інших хижих птахів відрізняються характерним силуетом (голова втягнута в плечі, широкі крила, клиновидний хвіст), білим забарвленням. Зблизька добре видно голу оранжеву шкіру навколо дзьоба. Птахи мовчазні. Голос нагадує скиглення шуліки.

Живляться найчастіше падлом, покидьками, рідше дрібними ссавцями, ящірками, зміями, черепахами.

Прилітають на місця гніздування в березні. Гнізда — досить великі споруди із сучків, стебел трав'янистих рослин, кісток, вимощені травою, шерстю, у щілині, ніші або на виступі скель, понад високими урвищами. Відкладають яйця в квітні. Яєць у кладці 1—2. Вони жовтувато-білі, з густою бурувато-червоною плямистістю. Пташенята лишаються в гнізді близько двох місяців.

Поїдаючи падло і шкідливих гризунів, стерв'ятники приносять користь.

До того ж це рідкісні, зникаючі птахи, які потребують ретельної охорони. Занесені до Червоної книги УРСР.

СИП БІЛОГОЛОВИЙ
СИП БЕЛОГОЛОВЫЙ
GYPS FULVUS (HABL.)

Дуже великі птахи. Маса до 6,1, навіть до 7 кг. Дорослий птах має загальне блідо-рудувате забарвлення. Махові і стернові пера темно-бурі, голова і шия вкриті білим пухом, навколо шиї «комірець» з м'якого білого пір'я. У молодих птахів забарвлення темніше, навколо шиї немає білого коміра.

Поширені в Південній Європі, Північній Африці, Південній і Середній Азії у великих гірських системах. В УРСР гніздяться 2—3 пари в Криму, на території Кримського заповідно-мисливського господарства, в скелястих урвищах Бабуган-яйли. Зрідка залітають і в інші південні та західні райони України.

У природі добре визначаються за великими розмірами, світлим забарвленням голови. Дуже характерний силует птаха, коли він летить. Він широко розставляє передні махові пера, втягує злегка голову. Піднімається із землі важко. Літає переважно ширяючим польотом, часто високо над землею. Голос — свист, шипіння або хрипле каркання.

Живляться ці птахи майже виключно мертвими тваринами і навіть тими, що почали розкладатися. Дуже рідко хапають живих невеликих звірків і птахів.

Гнізда роблять на виступах або в щілинах скель з чималих товстих сучків. Вимощують їх травою і шерстю. У кладці, яка буває в Криму в кінці лютого — на початку березня, одне біле, яке згодом стає брудно-білим, яйце. Насиджують обидва птахи, близько 50 днів. Пташенята перебувають у гнізді дуже довго, понад 3 місяці. Після закінчення гніздового періоду птахи ведуть мандрівний спосіб життя. У цей час вони залітають далеко від місць гніздування.

Знищуючи падло, в тому числі й рештки тварин, що загинули від небезпечних інфекційних хвороб, сипи приносять велику користь. Крім того, це дуже малочисленні рідкісні птахи, які заслуговують на повну охорону. Їх занесено до Червоної книги УРСР.

ГРИФ ЧОРНИЙ
ГРИФ ЧЕРНЫЙ
AEGYPIUS MONACHUS (L.)

Дуже великі птахи. Маса самок до 7,5, самців до 6,5 кг, іноді навіть більше. Дорослі птахи темно-бурі, комір навколо шиї і пух на шиї — світло-бурі. У молодих птахів все оперення, в тому числі і шия, темно-бурі.

Поширені в Південній Європі, Північній Африці, Передній і Центральній Азії. Зимують у південних районах. В УРСР гніздяться лише в Криму поодинокими парами. В інших областях рідкісні залітні птахи. Улюблені місця перебування — верхня межа лісу у високих гірських пасмах.

У природі легко визначити за розмірами, темним забарвленням оперення (в тому числі і голови, це відрізняє грифа від сипа білоголового), характерним силуетом у польоті: широкі крила, втягнута голова, короткий клиноподібний хвіст. Довго ширяють високо в повітрі, роблячі широкі кола. Помітивши поживу, круто і швидко пікірують з висоти з гучним шумом

Сип білоголовий.

Гриф чорний.

крил. Голос — шипіння і хрипле каркання.

Живляться грифи чорні м'ясом і кістками мертвих тварин. Проковтують разом з м'ясом кістки, шерсть, які частково перетравлюють, частково викидають у вигляді погадок.

Гніздяться рано. Уже в двадцятих числах березня в гніздах буває одне біле з рудувато-бурими плямами яйце. Гнізда завжди на деревах (у Криму на верхівках кримської сосни), із сухих довгих сучків і гілок, вимощені травою, шерстю, дрібними гілочками тощо. Насиджують обидва птахи, близько 55 днів.

Пташенята лишаються в гнізді дуже довго, протягом 3,5—4 місяців, вилітають у серпні або навіть у вересні.

Грифи чорні також належать до корисних і рідкісних птахів і їх занесено до Червоної книги УРСР.

ОРЛАН-БІЛОХВІСТ, АБО СІРУВАТЕНЬ ОРЛАН-БЕЛОХВОСТ HALIAEETUS ALBICILLA (L.)

Великі птахи але менші за грифа і сипа. Маса самців до 4,5, самок до 5—6 кг. Дорослі птахи темно-бурі. Голова і шия значно світліші, іноді майже брудно-білі. Надхвістя строкате або біле, стернові пера білі. Молоді птахи відрізняються від старих строкатим забарвленням, світлою, буро-жовтою плямистістю.

Поширені майже по всій Євразії (крім Крайньої Півночі, а також півдня Європи і Азії), на схід до Тихого океану, в Ісландії і в південній частині Гренландії. Зимують на півдні Євразії. На Україні рідкісні гніздові, перелітні і зимуючі птахи. Зустрічаються поодинокими пара-

ми або окремими особинами. Гніздяться по заплавних лісах у долинах великих річок (Дніпро, Дунай, Дністер), але їх дуже мало.

У природі визначаються за силуетом у польоті: досить короткий, клиноподібний хвіст, широкі й довгі крила з розчепіреним пір'ям. Хвіст у старих птахів білий і добре помітний на далекій відстані. Можуть довго ширяти в повітрі на значній висоті, виглядаючи здобич. Голос — хрипле каркання «кра-кра-кра» або скиглення «кип-кип-кип».

Живляться рибою, невеликими ссавцями, дикими і свійськими птахами. Охоче їдять також падло і покидьки. Іноді забирають здобич у слабіших хижих птахів (наприклад, у скопи).

Прилітають в УРСР рано, наприкінці лютого — на початку березня. Уже в середині березня, а іноді раніше можна знайти повну кладку з 2 білих, іноді з блідими рудими плямами яєць. Гнізда великі, з товстих сучків, високо на старих деревах. Період насиджування 35 днів. Насиджує більше самка, самець іноді її підміняє. Пташенята залишаються в гнізді близько 3 місяців.

Ще кілька десятків років тому орлани-білохвости були звичайними, хоч і нечисленними гніздовими птахами, майже всіх природних зон республіки. Гніздилися навіть поблизу великих міст (наприклад, біля Києва). Але внаслідок переслідування людиною і вирубування заплавних лісів, кількість їх почала дуже швидко зменшуватися. Зараз це рідкісні, зникаючі птахи, яких ретельно охороняють. Занесені до Червоних книг СРСР та УРСР.

Дуже рідко в південні області УРСР (Асканія-Нова) залітає другий вид орланів — орлан-довгохвіст *(Haliaeetus leucoryphus (Pall.)*, поширений у степах і пустинях Азії, на схід від Уралу. Від орлана-білохвоста відрізняється чорною смугою на хвості і темнішим, бурим забарвленням.

Живлення, гніздування, особливості поведінки такі самі, як у орлана-білохвоста.

ШУЛІКА ЧОРНИЙ
КОРШУН ЧЕРНЫЙ
MILVUS KORSCHUN (GM.)

Птахи середнього розміру. Маса самців до 900, самок до 1200 г. У дорослих птахів верх темно-бурий, низ — іржасто-бурий. Голова і шия зі світлими плямами. Хвіст бурий, з нечіткою поперечною, темною смугастістю. Молоді птахи темно-бурі, зі світлими плямками. Поширені майже по всій Євразії, Африці, Австралії, Індонезії. Птахи перелітні, зимують в Африці, Південній Азії. В УРСР звичайні і досить численні птахи всіх лісистих районів республіки, включаючи заплавні і байрачні ліси степової зони. Гніздяться в лісах різного типу, але улюблені їх місця — ділянки старого листяного або мішаного лісу.

У польоті шуліку можна визначити за характерним силуетом (довгі, не дуже широкі крила з розчепіреними маховими перами, довгий вирізаний виделкою хвіст). Часто тривалий час кружляє у повітрі, іноді над водою, виглядаючи здобич. Кричить досить гучно. Крик нагадує іржання високих тонів або звук «кі-кі-кі», який часто повторюється.

Живляться шуліки різноманітною їжею: дрібними гризунами, комахами, плазунами, рибою. Охоче поїдають падло та різні покидьки. Типові поліфаги (всеїдні).

На місця гніздування в УРСР прилітають у різні числа березня — на початку квітня. Гнізда роблять на деревах, у розгалуженні гілок. Це досить велика споруда із сучків, паличок, стебел трав, вимощена травою, шерстю, шматками паперу, ганчірок. Повна кладка з 2—4

Пташенята шуліки чорного в гнізді.

білих, з іржаво-бурими плямами яєць, у кінці квітня — на початку травня. Насиджує переважно самка (самець лише час від часу підміняє її), близько 30 днів. Пташенята лишаються в гнізді 6 тижнів. Восени відлітають на зимівлю у вересні — першій половині жовтня.

У природі чорні шуліки відіграють роль санітарів, які поїдають падло, покидьки, слабих, хворих тварин. Знищують також шкідливих гризунів. Їх слід вважати корисними птахами й охороняти, незважаючи на те, що вони можуть схопити курча або каченя.

Близький родич шуліки чорного рудий шуліка (*Milvus milvus* (*L*). Птах таких самих розмірів, але більш рудий. Поширений у Західній Європі, Закавказзі, Північній Африці і Малій Азії. На Україні це нечисленний гніздовий і перелітний птах західних районів Полісся, Лісостепу і Прикарпаття.

За особливостями свого життя дуже близький до чорного шуліки. Корисний зникаючий птах, якого потрібно охороняти. Занесений до Червоної книги УРСР.

ОРЕЛ-БЕРКУТ, АБО ХАЛЗАН
ОРЕЛ-БЕРКУТ
AQUILA CHRYSAËTUS (L.)

Великі птахи, майже такі, як орлан-білохвіст. Маса самців до 4,5, самок до 5 кг і навіть більше. Дорослі птахи темно-бурого кольору. Голова, шия і воло трохи світліші. Стернові пера на кінцях чорно-бурі, біля основи із сірим мармуровим візерунком. Молоді

Шуліка чорний.

птахи мають таке саме забарвлення, як і дорослі, але стернові пера в них білі, з чорними кінцями.

Поширені в лісовій зоні гірських країн Євразії і Америки. Птахи осілі або частково кочові. На Україні рідкісні гніздові птахи Карпат. В інших районах республіки бувають лише під час кочівлі. Улюблені місця перебування — ділянки старого лісу, які рідко відвідують люди, скелясті гори, урвища. Визначити легко за великими розмірами, темним забарвленням і характерним орлиним силуетом у польоті (розчепірені пера крил, заокруглений, порівняно короткий і широкий хвіст). Довго літають ширяючим польотом високо над землею.

Голос — найчастіше характерний клекіт, який можна передати як часте повторювання «кв'як-кв'як-кв'як».

Живляться переважно живими ссавцями і птахами навіть великих розмірів (молоді козулі, лисиці, гуски). Рідше поїдають падло.

Гнізда з товстих сучків, гілок, великих розмірів, високо на деревах або на стрімких неприступних скелях. Птахи займають їх багато років підряд і кожного року ремонтують, добавляючи новий будівельний матеріал. У такому гнізді вільно може розміститися людина. У кладці 1 — 2 яйця, брудно-білі, з бурими плямами.

Насиджують обидва птахи 45 днів. Пташенята залишають гніздо через 2,5 місяці; лише в кінці серпня вони починають самостійне життя.

Орла-беркута нерідко можна спостерігати і взимку, коли він полює на зайців, куріпок та інших тварин.

Не зважаючи на те, що беркути можуть завдавати деякої шкоди мисливському господарству і тваринництву, їх слід суворо охороняти, як дуже рідкісних птахів. Занесені до Червоних книг СРСР і УРСР.

ОРЕЛ-МОГИЛЬНИК
ОРЕЛ-МОГИЛЬНИК
AQUILA HELIACA SAV.

Великі птахи, маса самців до 3,5, самок до 4 кг і більше. Дорослі птахи темно-бурі. Голова світліша, рудувато-вохриста. Плечові пера у деяких старих птахів частково білі, стернові — бурі, з чорними поперечними смугами. Молоді птахи трохи світліші,з поздовжньою вохристою плямистістю. Поширені на Піренейському півострові, в Північній, Південній і Східній Європі, Передній і Середній Азії, на схід до Забайкалля. Зимують у Західній Європі, Південній Азії, Південно-Східній Африці. Поширені в смузі острівних лісів Лісостепу, в степовій зоні і в напівпустинях, там, де є деревна рослинність. В УРСР гніздові птахи деяких лісистих районів Лісостепу і гірського Криму.

У природі відрізняються від інших орлів розміром, темним забарвленням, а старі птахи — білими плечима. Голос — клекіт, що трохи нагадує гавкання собаки.

Живляться майже виключно тваринами — невеликими ссавцями, найчастіше ховрахами, рідше птахами та іншими тваринами. Охоче поїдають падло і покидьки.

Гніздитися починають рано; прилітають на місця гніздування в березні. Гнізда — великі споруди із сучків і гілок діаметром іноді більше метра — роблять на високих деревах. Гніздо вимощують дрібними гілочками, соломою, травою, листям, шерстю, ганчірками, шматками паперу тощо. Займають гнізда кілька років підряд.

Повні кладки з 2 зеленувато-білих, з червонувато-бурими і розмитими фіолетово-сірими плямами яєць, у кінці квітня — на початку травня. Насиджує переважно самка, 43—45 днів. Пташенята залишають гніздо через 2 місяці.

Осінній проліт починається в жовтні, закінчується в листопаді. Поодинокі птахи зимують у Криму.

Як і інші орли, могильники — рідкісні, зникаючі види, що потребують повної охорони. Занесені до Червоних книг СРСР і УРСР.

ОРЕЛ СТЕПОВИЙ
ОРЕЛ СТЕПНОЙ
AQUILA NIPALENSIS (HODGS.)

Великі птахи. Маса до 4 кг. Забарвлення дорослого птаха темно-буре. На задній частині голови світла рудувата пляма. Рульові пера з нечіткою темною смугастістю. Молоді птахи мають значно світліше забарвлення. На плечах і покривних перах крила вохристо-жовтуваті плями.

Поширені в степовій, частково у пустинній зоні Європи і Азії, на схід до Північно-Західного Китаю, в Індії, Північній, Південній і Східній Африці. Зимують у південних районах, на півдні — осілі птахи. В УРСР дуже рідкісні гніздові й малочисленні перелітні птахи південних, в тому числі і приморських районів степової зони. Улюблені місця — відкритий трав'янистий степ. Птахи часто сидять на землі, на підвищенні. Полюючи, ходять по землі або перелітають на коротку відстань. Голос нагадує гавкання невеликого собаки або глухе каркання.

Живляться невеликими ссавцями: ховрахами, хом'яками, мишовидними гризунами. Можуть їсти падло.

На місцях гніздування з'являються в кінці березня — на початку квітня. Гнізда на землі або старих скиртах соломи, зрідка

Орел степовий.

в чагарниках, з гілок, корінців, стебел трав. Повна кладка з 2, рідко 3 плямистих яєць, схожих на яйця інших орлів, але менших за розмірами, в кінці березня — першій половині квітня. Насиджує переважно самка, близько 45 днів. Пташенята залишаються в гнізді до двох місяців.

Осінній відліт у кінці вересня — першій половині жовтня. Нещодавно степові орли були звичайними, досить характерними птахами степової зони України, але за короткий час — кілька десятиліть — стали рідкісними, які фактично вже майже зникли з фауни УРСР.

Потребують особливої охорони. Їх занесено до Червоних книг СРСР та УРСР.

ПІДОРЛИК ВЕЛИКИЙ
ПОДОРЛИК БОЛЬШОЙ
AQUILA CLANGA PALL.

Чималі птахи, лише трохи менші за степового орла. Маса самців до 2, самок до 3,2 кг. Дорослі птахи темно-бурі. Тільки оперення цівки трохи світліше, а на покривних перах хвоста іноді є світлі плямки. Молоді птахи темно-бурі, з вохристо-жовтими плямами.

Поширені в помірній смузі Європи і Азії, до Далекого Сходу. Зимують у Південній Азії. В УРСР їх небагато, живуть у лісових масивах центральних і східних районів Полісся і Лісостепу. Гніздяться переважно в ділянках старого лісу.

У природі їх визначають за рядом характерних для орлів ознак: голос, силует у польоті. Голос — досить гучне «к'єф-к'єф-к'єф», що далеко чути в лісі (за що птахи дістали назву «орел-крикун»). Живляться дрібними ссавцями, птахами, жабами, ящірками, поїдають також і мертвих тварин.

Прилітають у середню смугу УРСР на початку квітня. Гнізда роблять із сучків, гілок (іноді гілки з листям) на високих деревах. Використовують гнізда кілька років підряд. Іноді займають гнізда інших птахів. Повна кладка з 2 плямистих яєць, у кінці квітня — на початку травня. Насиджує переважно самка, 42—44 дні. Пташенята залишаються в гнізді трохи більше двох місяців. Відлітають на зимівлю в кінці вересня. Деякі птахи в теплі зими залишаються зимувати на півдні УРСР.

Як малочисленні і зникаючі, ці птахи потребують охорони.

У західних областях УРСР, зонах Полісся, Лісостепу, в гірських лісах Карпат гніздиться близький родич підорлика великого — підорлик малий (*Aquila pomarina C. Z. Brehm.*). Він менший за розмірами і має деякі відмінності в забарвленні та структурі оперення. За способом життя й особливостями екології дуже подібний до підорлика великого. За межами СРСР цей птах поширений в Західній Європі і Західній Азії. Птахи заслуговують на повну охорону.

ОРЕЛ-КАРЛИК
ОРЕЛ-КАРЛИК
HIERAAETUS PENNATUS GM.

Найменші з орлів. Маса самців до 800, самок до 1000 г. Дорослі птахи мають два типи забарвлення: темно-буре, трохи світліше на шиї, грудях і череві або буре зверху, білувате знизу. Молоді птахи також двох типів забарвлення.

Поширені в помірній смузі

Орел-карлик.

Пташенята орла-карлика в гнізді.

Європи і Азії, на схід до Забайкалля, в Передній Азії, Індії, Індонезії, Австралії, Південній і Північній Африці але спорадично, в окремих місцях. В УРСР гніздові і перелітні птахи. Поширені у лісових масивах Полісся, Лісостепу і Карпат, переважно в листяних старих лісах.

У природі трохи нагадують канюків, але мають типовий орлиний силует у польоті. Літають швидко, можуть довго ширяти в повітрі або ковзати вниз з напівскладеними крилами. Голос — часто повторюване дзвінке «кі-кі-кі» або «кю-кю-кю».

Живляться дрібними гризунами і птахами, яких добувають у лісі і на прилеглих полях.

Прилітають у середню смугу УРСР у кінці березня — на початку квітня. Відкладанню яєць передують характерні «шлюбні ігри» в повітрі. Гнізда із сучків, паличок, високо на старих великостовбурних деревах. Іноді використовують гнізда інших птахів. Повна кладка з 2 жовтувато-світло-зелених яєць (іноді з неясною блідою плямистістю), в кінці квітня. Насиджує переважно самка, 32—34 дні. Пташенята перебувають у гнізді 48—50 днів.

Відлітають на зимівлю в кінці вересня, зрідка затримуються до половини жовтня. Птахи корисні. Хоча вони завдають деякої шкоди в природі, знищуючи дрібних птахів, проте знищують і дуже багато шкідливих гризунів.

Орли-карлики нечисленні і з кожним роком їх кількість помітно зменшується в зв'язку зі зменшенням площі старих лісів, тому ці птахи також заслуговують на повну охорону. Їх занесено до Червоної книги УРСР.

КАНЮК ЗВИЧАЙНИЙ
САРЫЧ, КАНЮК ОБЫКНОВЕННЫЙ
BUTEO BUTEO L.

Птахи середнього розміру. Маса самців до 1000, самок до 1200 г. Дорослі птахи мають зверху буре забарвлення різних відтінків, із світлими краями пер. Низ тіла вохристий або іржаво-рудий з темною поперечною смугастістю. Молоді птахи схожі на дорослих, але нижня частина тіла має не поперечний, а поздовжній темніший малюнок.

Поширені в помірній смузі Євразії, на схід до Сахаліну і Японії. Перелітні птахи, зимують в Африці, Індії, Індокитаї. В УРСР звичайні, місцями навіть досить численні гніздові і перелітні птахи всіх лісових районів республіки, включаючи заплавні і байрачні ліси, лісосмуги степової зони. Улюблені місця — ділянки старого листяного і мішаного лісу.

У природі досить добре відрізняються від інших хижих птахів і в польоті, і коли сидять на дереві завдяки характерному рудуватому, плямистому забарвленню нижньої частини тіла і світлим плямам знизу на крилах, які добре помітні тоді, коли птах літає високо над землею.

Голос також досить характерний — гучне, протяжне нявкання або канючення (за що дістали свою назву) «кійа» або «кіу», що часто повторюється.

Живляться переважно мишовидними гризунами, великими комахами, зрідка дрібними пташками, ящірками, жабами.

Прилітають навесні в кінці березня — на початку квітня. Гніз-

Канюк звичайний (молоді птахи).

да із сучків, гілочок, вимощені травою, корінцями, вовною, мохом, пухом, роблять на високих деревах. Повна кладка з 2—3 зеленувато-білих, з бурими плямами яєць, у різних районах УРСР у другій половині квітня, рідше на початку травня. Насиджує переважно самка (самець іноді її підміняє), 28—30 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько 4,5 місяця.

Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні. У теплі зими окремі особини, можливо, зимують на півдні республіки. Птахи дуже корисні, заслуговують на охорону.

КАНЮК СТЕПОВИЙ
САРЫЧ СТЕПНОЙ, КУРГАННИК
BUTEO RUFINUS (CRETZSCHM.)

Птахи середніх розмірів, трохи більші за канюка звичайного. Довжина тіла до 60 (самці) — 65 (самки) см. Дорослі птахи бурі, з рудими облямівками пер або темно-бурі, майже без світлих плям. Нижня частина тіла рудувата, з темними плямами на стрижнях пер на горлі і грудях, або білувата, з бурими плямами. Молоді птахи в забарвленні мають значно менше рудого кольору.

Поширені в степовій і пустинних зонах Європи, Азії, Північної Африки. В УРСР колись були поширені по всій степовій зоні, але тепер рідкісні, малочисленні перелітні птахи. Зрідка на півдні Лісостепу трапляються поодинокі гнізда.

Характерні місця перебування — відкритий степовий ландшафт. В УРСР тримаються узлісь південних лісових масивів, які межують з відкритими полями, де птахи знаходять собі їжу. У природі нагадують звичайного канюка, але відрізняються від нього більшими розмірами і світлим або рудим забарвленням нижньої частини тіла. Голос подають рідко, він дещо схожий на крик підорлика. Живляться переважно гризунами й іншими дрібними хребетними, а також великими комахами. Гнізда роблять на кущах, горбах, курганах (за що дістали свою назву), на старих скиртах, копицях сіна і на деревах. В УРСР гнізда знаходили тільки на деревах. Повна кладка з 3—4 білих, з бурими плямами яєць у кінці квітня — в перших числах травня. Насиджують близько 40 днів.

Дуже корисні, рідкісні птахи, потребують повної охорони.

МИШОЇД-ЗИМНЯК
КАНЮК МОХНОНОГИЙ
BUTEO LAGOPUS (PONTOPP.)

Птах середніх розмірів, але значно більший за інших канюків. Маса самців до 1000, самок до 1300 г. Дорослі птахи мають буре з світлими плямами забарвлення верхньої частини тіла. Голова світліша, білувата, стрижні пер на голові темні. Нижня частина тіла білувато-вохриста, з темними плямами на волі, оперенні лап і майже чорними плямами на горлі й череві. Хвіст смугастий, біля основи білий. У молодих птахів упоперек черева широка чорно-бура смуга.

Поширені в зоні тундр і лісотундр Європи, Азії, Північної Америки. В УРСР бувають лише на зимівлі і під час перельотів у всіх зонах, з кінця жовтня і до половини березня.

В природі можна визначити за досить великими розмірами і характерним забарвленням. Силует у польоті нагадує канюка звичайного. Часто сідають на землю, на скирти соломи, кущі. Тримаються відкритих місць, де полюють на гризунів. Голос трохи нагадує нявкання або протяжливий свист.

Живляться переважно мишовидними гризунами (за що і дістали українську назву), а також іншими дрібними хребетними. Птахи дуже корисні, потребують охорони.

Мишоід-зимняк.

Осоід.

ОСОЇД
ОСОЕД
PERNIS APIVORUS (L.)

Птахи середніх розмірів. Маса самців до 900, самок до 1000 г. У дорослих птахів верхня частина тіла бура, різних відтінків, нижня — біла або смугаста, з бурими поперечними смугами. Голова з боків сіра. Молоді птахи схожі на старих, але не мають по боках голови сірого забарвлення.

Поширені по всій Європі, крім північних районів, у Західному Сибіру, на схід до Алтаю. Зимують в Екваторіальній і Південній Африці. В УРСР птахи гніздові і перелітні. У невеликій кількості гніздяться в усіх лісистих районах, у тому числі в гірських лісах Криму і Карпат. Характерні місця перебування — ділянки старого листяного або мішаного лісу, поблизу галявин узлісся, молодняка. Уникають великих лісових масивів.

У польоті трохи нагадують звичайного канюка, але мають довші вужчі крила, довший хвіст і шию. Крім того, мають темні смужки, на крилах поздовжні, на хвості — поперечні. Літають низько, легко пролітають між деревами. Часто сидять або ходять по землі. Шукаючи здобич, розкопують лапами гнізда бджіл і ос. Птахи мовчазні. Зрідка біля гнізда можна почути їхній крик — уривчасте, схоже на свист «кійя» або «кюйю».

Живляться переважно різними дикими бджолиними комахами (бджолами, джмелями, осами), але іноді ловлять і дрібних хребетних: гризунів, ящірок, жаб, дрібних птахів.

На місця гніздування прилітають у першій половині квітня. Гнізда будують з гілок на деревах, поблизу галявин, узлісся, просік тощо, на значній висоті від землі. Іноді займають гнізда інших птахів (круків, шулік). У кладці, яка буває в другій половині травня, 2, рідко 3, яскраво-червоно-бурих або білих, з червоно-бурими плямами

Яструб великий (молодий птах).

яйця. Насиджують обидва птахи 30—32 дні. Пташенята сидять у гнізді 40—45 днів.

Відлітають на зимівлю у вересні — першій половині жовтня.

Корисні птахи, проте кількість їх з кожним роком помітно зменшується в зв'язку зі зменшенням площі старих високостовбурних ділянок лісу. Отже, птахи потребують повної охорони.

ЯСТРУБ ВЕЛИКИЙ
ЯСТРЕБ-ТЕТЕРЕВЯТНИК
ACCIPITER GENTILIS (L.)

Птахи середніх розмірів. Маса самців до 1, самок — 1,5 кг. Забарвлення дорослих птахів зверху сіро-буре (самець) або буре (самка). Голова зверху темніша, над оком біла брова. Низ тіла білуватий, з поперечними бурими смугами. Молоді птахи зверху бурі, зі світлими білуватими або жовтуватими плямками, знизу — жовтувато-білі, з поздовжніми бурими плямами.

Поширені в помірній смузі Євразії, Північній Африці, Північній Америці. В УРСР осілі птахи Полісся, Лісостепу, гірських лісів. У степовій зоні бувають під час осінніх і зимових мандрівок, подекуди гніздяться в заплавних лісах (р. Самара). Улюблені місця — ділянки старого листяного або мішаного лісу.

У природі можуть бути визначені за сіро-смугастим забарвленням нижньої частини тіла. У польоті впадають у вічі довгий хвіст і широкі закруглені крила. Птахи мовчазні. Лише біля гнізда в шлюбний період можна почути їхній голос — швидко повторювані звуки «к'є-к'є-к'є» або «кі-кі-кі». Живляться переважно птахами (голубами, дроздами, сойками), ловлячи їх у польоті, на землі і навіть на воді (качок). Крім

Яструб великий.

того, нерідко нападають на ссавців (білок, мишовидних гризунів, кажанів).

На місця гніздування з'являються рано, в березні. Гнізда будують з гілок, мостять високо на деревах, іноді вони досить великі. Іноді захоплюють гнізда інших птахів. Повна кладка з 2—3, рідко 4 зеленувато-білих яєць (зрідка блідо-плямистих), у квітні. Насиджує переважно самка, 36—37 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько 45 днів.

Під час осіннього перельоту, точніше мандрівок (у жовтні — листопаді) можна частіше спостерігати яструбів великих, бо їхня кількість помітно збільшується: з півночі прилітають північні популяції. Частина птахів залишається зимувати в різних районах УРСР.

До недавнього часу яструбів переслідували і знищували мисливці як шкідливих, які поїдають мисливських птахів. Це призвело до того, що їхня кількість катастрофічно зменшилася. Зараз цей яструб потребує повної охорони не тільки як малочисленний вид, а й як необхідний у природі санітар і «селекціонер», що впливає на природний добір у популяціях своїх постійних жертв.

ЯСТРУБ МАЛИЙ
ЯСТРЕБ-ПЕРЕПЕЛЯТНИК
ACCIPITER NISUS (L.)

Птахи помітно менші за яструба великого. Маса самців до 200, самок до 300 г. Забарвлення дорослих птахів зверху темно-сіре (в самців) або буре (в самок). Низ тіла білий, з рудими або бурими поперечними смугами. Молоді птахи схожі на самку, але пір'я верхньої частини тіла має світлі рудуваті облямівки.

Поширені майже по всій території Євразії, крім зони тундр і тропічних країн, а також у Північній Африці. В УРСР осілі, звичайні птахи. Зустрічаються майже скрізь, де є деревна рослинність. Місцеві птахи взимку кочують: з півночі прилітають північніші популяції, через це в осінньо-зимовий період кількість цих птахів помітно збільшується.

Улюблені місця перебування: молодняки, чагарники, узлісся, лісові галявини, полезахисні смуги тощо. У природі досить легко визначити за поведінкою (літають низько над землею, ганяють дрібних пташок, ловлять їх у кущах), сірим строкатим забарвленням і характерним силуетом у польоті: крила широкі, короткі, хвіст довгий. Крик трохи нагадує крик дрібних соколів. Це часто повторюваний звук «кві-кві-кві-кві».

Живляться переважно дрібними птахами, рідше мишовидними гризунами, комахами (дуже рідко). Гнізда роблять на деревах з гілок, паличок, частіше в середній частині крони, не дуже високо над землею. Повна кладка з 4—6 (6 рідко) білих, із сіруватими плямами яєць, у другій половині травня. Насиджує яйця самка, 32—35 днів. Пташенята сидять у гнізді 37—40 днів.

Малих яструбів також довго вважали шкідливими птахами і знищували. Тепер їхня кількість помітно зменшилася, і можна вважати, що ці птахи не загрожують рівновазі природних лісових екосистем. Але поблизу птахоферм і в населених пунктах від цього малого розбійника доводиться пильно оберігати молодь свійських птахів.

Близький родич малого яструба, який дуже схожий на нього зовнішнім виглядом, розмірами і способом життя — яструб-тювик (*Accipiter badius* (*Gm.*)). У самців на відміну від яструба малого голова з боків і горло світло-сірі, а не іржаво-руді. Поширені в Східній Європі, Передній, Середній і Південній Азії і Північній Африці. В УРСР це також більш-менш зви-

чайні гніздові птахи, але гніздяться переважно в східній частині республіки, на захід до Дніпропетровська. На відміну від малого яструба живляться не тільки пташками, а й іншими тваринами, в тому числі мишовидними гризунами, ящірками, комахами, не завдаючи природі помітної шкоди.

ЗМІЄЇД
ЗМЕЕЯД, ИЛИ КРАЧУН
CIRCAETUS FEROX (GM.)

Чималі птахи, за розмірами такі, як великий підорлик. Маса самців до 1700, самок до 2000 г. Дорослі птахи зверху бурі, знизу білі, з бурими плямами, на череві і боках поперечними, на горлі й волі — поздовжніми. У молодих птахів на нижній частині тіла плями рудуваті.

Поширені в помірній і північній смугах Європи і Азії, на схід до Барнаула, Караганди і Павлодара, в Північній Африці. Зимують в Африці і Південній Азії. В УРСР малочисленні, навіть рідкісні гніздові птахи деяких районів Полісся, Лісостепу і Криму. Оселяються в старих високостовбурних лісах.

У природі відрізняються від інших хижих птахів великою головою з яскраво-жовтими очима. У польоті видно довгі напівзігнуті крила з трохи розчепіреними маховими перами. Хвіст довгий, з поперечною смугастістю. Голос — звуки «хіійо-хіійо». Самки подають звуки, що нагадують нявкання. Живляться переважно плазунами (за що дістали свою назву), яких добувають, вистежуючи в повітрі або ганяючись за ними на землі. Зрідка поїдають інших невеликих хребетних, а також великих комах.

Яструб малий.

Змієїд.

У лісостеповій зоні УРСР ці птахи з'являються навесні, в кінці березня — на початку квітня. Гніздa роблять на високих деревах із сучків , паличок, вимощують зеленими гілочками, листям, мохом. Гнізда невеликі за розміром. Повна кладка з одного білого яйця, в кінці квітня — на початку травня. Насиджують обидва птахи, 35—37 днів. Пташенята сидять у гнізді близько 60 днів. Осінній відліт у вересні — на початку жовтня.

Рідкісні птахи, кількість яких невпинно зменшується. Їх занесено до Червоних книг СРСР та УРСР.

ЛУНЬ ПОЛЬОВИЙ
ЛУНЬ ПОЛЕВОЙ
CIRCUS CYANEUS (L.)

Птахи середнього розміру. Маса самців до 400, самок до 600 г. У забарвленні і в розмірах добре виявлений статевий диморфізм. У дорослого самця верхня частина тіла, горло і воло світло-сірі, нижня частина тіла і надхвістя білі. Доросла самка зверху бура, з вохристо-жовтуватими плямами. Низ тіла вохристо-жовтий, з поздовжніми бурими смугами. Хвіст і махові пера мають поперечну темну смугастість. Молоді птахи схожі на самку, але низ тіла іржаво-рудий. На верхній частині пір'я з вохристими краями.

Поширені в помірній смузі Євразії і Північної Америки. Зимують у південних країнах Євразії і Африки. В УРСР нечисленні, навіть рідкісні гніздові і перелітні птахи лісостепової зони і долин великих річок. Улюблені місця цих птахів — поля, заплавні сухі луки, лісові галявини тощо.

У природі можуть бути визначені завдяки світло-сірому забарвленню (самець), характерному силуету в польоті (довгі крила, довгий обрізаний прямо хвіст). Крик подібний на часто повторювані звуки «кі-кі-кі-кі», іноді птах гучно пищить. Літає понад самою землею, виглядаючи здобич. Живля-

ться переважно дрібними гризунами, ящірками, комахами, дрібними птахами, особливо пташенятами.

З'являються в середній смузі УРСР у кінці березня (самці раніше за самок днів на 10) — на початку квітня. Гнізда роблять на землі, серед трави, із стебел трави, очерету, з дрібних гілочок. Повна кладка з 5—6 білих яєць, у середній смузі Європи, в кінці травня. Насиджує самка, близько 30 днів. Пташенята сидять у гнізді близько 45 днів. Осінній відліт спостерігається в жовтні — листопаді.

Знищуючи шкідливих гризунів, луні польові приносять користь, хоч іноді нападають на дрібних корисних комахоїдних птахів. У зв'язку з тим, що кількість цих птахів весь час зменшується і вони стали рідкісними по всій території України, заслуговують на повну охорону.

ЛУНЬ СТЕПОВИЙ
ЛУНЬ СТЕПНОЙ
CIRCUS MACROURUS (Gm.)

Птахи середнього розміру. Маса самців до 400, самок до 500 г. Поширені в смузі степів, напівпустинь, почасти лісостепу Євразії, на схід до Байкалу. Птахи перелітні, зимують у Південній, Екваторіальній Африці і в Південній Азії. В УРСР звичайні, але нечисленні гніздові і перелітні птахи степової зони і південних районів Лісостепу. У лісистих районах Полісся вони рідкісні. Характерні місця перебування — відкритий більшменш сухий ландшафт: ділянки цілинних або давно неораних земель, сухі луки, поля тощо.

У природі дуже схожі на луня польового. Відрізняються трохи меншими розмірами, вужчими і гострішими крилами. Самці світліші, здалека здаються білими. Голос — іноді пищать, частіше подають часті звуки, подібні до «кі-кі-кі» або «пирь». Живляться дрібними ссавцями, переважно гризунами, ящірками, дрібними птахами, великими комахами.

З'являються на місцях гніздування в середині квітня, хоча перші пролітні особини можна побачити вже в кінці березня. Гнізда роблять на землі, в заростях трави, в ямці, вимощують сухою травою і листям. Повна кладка з 3—5 білих або злегка плямистих яєць, у середині травня. Насиджує самка, близько 30 днів. Відлітають восени, у вересні — жовтні. Птахи корисні, потребують охорони.

ЛУНЬ ЛУГОВИЙ
ЛУНЬ ЛУГОВОЙ
CIRCUS PYGARGUS (L.)

За розмірами майже такі, як степові. Маса до 400 г. Дорослі самці зверху сріблясто-темно-сірі. Горло, воло й груди сірі. Черево і підхвістя білі, з коричневими плямами. Самка зверху має буре одноманітне забарвлення. Низ тіла білуватий, з рудуватими поздовжніми плямами. Молоді птахи зверху темно-бурі, з рудими облямівками пер. Знизу іржаво-руді, з чорними рисками на стрижнях пер.

Поширені в Європі, Західній Азії, Північній Африці. Зимують в Африці, Індії, Індокитаї. В УРСР гніздові і перелітні птахи всіх зон, крім гірських районів Карпат і Південного Криму. Скрізь, крім болотистих районів Полісся, стали рідкісними птахами. Типові місця гніздування — вологі луки, найчастіше в заплавних долинах річок, чагарникові луки на болотах.

У природі відрізняються від інших лунів меншими розмірами, більшою тендітністю, довшими крилами. Голос — «піррь-піррь» або уривчасте «пік-пік-пік». Живляться дрібними хребетними, переважно гризунами і комахами, яких ловлять на землі.

Навесні прилітають у березні — на початку квітня. Гнізда в ямці на землі, в траві. Повна кладка з 3—4 білих яєць, у кінці травня — на початку червня. Насиджує самка, 28—30 днів. Пташенята знаходяться в гнізді близько 40 днів. Відлітають на зимівлю у вересні — на початку жовтня, але поодинокі птахи на півдні республіки залишаються на зиму.

Лугові луні, безумовно, корисні, рідкісні птахи, яких слід охороняти.

ЛУНЬ БОЛОТЯНИЙ
ЛУНЬ БОЛОТНЫЙ,
ИЛИ КАМЫШОВЫЙ
CIRCUS AERUGINOSUS (L.)

Найбільший представник лунів фауни України. Маса самців до 600, самок до 900 г. Дорослий самець має рудувато-вохристу з поздовжніми темними плямами голову. Спина, плечові та покривні пера крила темно-коричневі або чорно-бурі. Надхвістя буре. Низ тіла рудий, різних тонів. Забарвлення самців змінюється залежно від віку та індивідуальної мінливості. Доросла самка темно-бура, верх голови білувато-жовтий. Плечові і частина покривних пер крила з домішкою рудого кольору, на волі вохриста пляма. Молоді птахи схожі на самку, але верх голови іржавий.

Поширені майже по всій Євразії, крім північних і тропічних областей, в Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці. В УРСР звичайні, місцями досить численні птахи всіх зон республіки, крім гірських районів. Характерні місця гніздування — болота різного типу із заростями надводної рослинності, більше в плавнях, долинах і дельтах річок, по берегах лиманів.

Пташенята луня болотяного в гнізді.

У природі легко визначаються за рядом ознак. Літають низько, над очеретяними заростями. Птахи темні, із світлою головою, за розмірами більші за інших лунів. У шлюбний період виробляють у повітрі складні фігури. Голос у самців — гучне «куак-куак», дзвінке «ке-ке-ке» або своєрідний пискливий крик «пію-пію». Живляться переважно водяними птахами, іхніми яйцями і пташенятами, іноді водяними полівками, молодими ондатрами, можуть їсти і падло.

Прилітають у березні. Гніздяться в заростях очерету. Гнізда найчастіше на заломах або купинах. Повна кладка з 4—5 білих, іноді злегка плямистих яєць, у кінці квітня — на початку травня. Насиджує самка, 33—35 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько 2 місяців. Відлітають на зимівлю в жовтні — листопаді, але деякі старі птахи іноді залишаються зимувати в південних районах (наприклад, у плавнях дельти Дунаю).

Руйнуючи гнізда і полюючи на дорослих мисливських птахів (качок, лисок, гусей, куликів), болотяні луні завдають деякої шкоди мисливському господарству, отже, іхню кількість бажано регулювати.

СКОПА
СКОПА
PANDION HALIAETUS (L.)

Птахи середнього розміру. Маса самців до 1400, самок до 2000 г. У дорослих птахів верх тіла бурий. На голові і шиї темні й світлі плями. Низ тіла білий, на волі бурі плямки. У молодих птахів на верхній частині тіла пера зі світлими облямівками.

Поширені майже на всіх континентах планети, крім Антарктики

Лунь болотяний

Пташеня скопи.

і високих арктичних широт. Зимують у країнах тропічного поясу. На Україні дуже рідкісні гніздові птахи Полісся, можливо, понизь Дунаю і Дніпра, і нечисленні, але звичайні перелітні птахи, яких можна зустріти по всій території республіки біля великих відкритих водойм.

У природі цих птахів досить легко розпізнати за характерним силуетом, коли вони літають над водою, виглядаючи здобич, а потім падають, як камінь у воду, і піднімаються в повітря з чималою рибою в кігтях. Іноді птахи сидять на високих деревах на березі водойм. Голос — досить гучне «кики-ки» або «кай-кай-кай».

Живляться майже виключно живою рибою середніх розмірів (до 2—3 кг), іноді дрібними ссавцями, водяними птахами. З'являються на початку або в середині квітня. Гніздяться в квітні. Гнізда роблять самі (високо на старих деревах) або використовують старі гнізда інших хижаків.

Занесені до Червоних книг СРСР та УРСР.

САПСАН
САПСАН
FALCO PEREGRINUS TUNST.

Птахи середніх розмірів. Маса самців до 700—800, самок до 1000—1200 г. Дорослі птахи зверху блакитно-сірі, голова і шия темніші. Від кута рота назад ідуть чорні смуги — «вуса». Нижня частина тіла вохристо-біла з темними плямами на грудях і поперечними смугами. Стернові пера із сірими поперечними смугами, на кінцях білі. У молодих птахів на верхній частині тіла руді плямки.

Поширені майже на всіх континентах земної кулі, крім Антарктики і рівнин Південної Америки. В УРСР рідкісні гніздові птахи деяких районів Криму і Карпат. У минулому гніздилися на Поліссі і в Лісостепу.

Восени, в жовтні — листопаді можна спостерігати осінній переліт цих соколів, які в позагніздовий час ведуть кочове життя. Деякі зимують в УРСР. Характерні місця перебування сапсанів — ділянки старого, глухого лісу, в гірських місцевостях — скелясті урвища (Крим).

У природі їх визначають за силуетом у польоті (гострі, довгі крила, прямий хвіст). Коли сідають, тримаються майже вертикально. Помітні чорні «вуса». Голос — звуки «кееек-кееек-кееек» або «кьяк-кьяк-кьяк».

Живляться сапсани майже виключно птахами, яких ловлять у повітрі або збивають на землю. Найчастіше їхньою здобиччю стають голуби, сойки, дрозди, а також кажани. Іноді — куріпки і навіть качки.

Гнізд, як правило, самі не будують. Займають старі гнізда круків або хижих птахів інших видів. Найчастіше гнізда на високих деревах, виступах скель, іноді на високих будівлях у населених пунктах. У кладці 3—4 іржаво-руді яйця. З'являються кладки у кінці квітня. Насиджує переважно самка. Самець час від часу підміняє її на короткий час. Період насиджування 28—29 днів. Пташенята залишаються в гнізді майже 2 місяці.

Хоча сапсани живляться птахами, в тому числі мисливськими і навіть свійськими (голубами), проте кількість їх настільки мала, що відчутної шкоди народному господарству не завдають. Сапсани належать до рідкісних, зникаючих видів птахів, яких слід ретельно охороняти. Занесені до Червоних книг СРСР і УРСР.

БАЛОБАН
БАЛОБАН
FALCO CHERRUG J. E. GRAY.

Великі соколи, такі самі, як сапсан. Маса самців до 900, самок до 1200 г. У дорослого самця верхня частина тіла бура, зі світлими облямівками пер. Верх голови з бурими штрихами і світлими краями пер. Низ тіла білий, з поздовжніми бурими плямами. Молоді птахи схожі на дорослих, але з темнішим забарвленням верхньої частини тіла і плямистим низом тіла.

Поширені в лісостеповій і степовій зонах європейської частини СРСР і Сибіру. Прилітають в УРСР у кінці березня, відлітають у жовтні. Зимують на Балканах, на Кавказі, в Північній і Північно-Східній Африці, в Малій, Середній, Південній і Південно-Східній Азії.

Улюблені місця перебування — масиви старого високостовбурного лісу, який межує з відкритими степовими або польовими ділянками, де птахи добувають їжу. У природі відрізняються від сапсанів широкими крилами і довшим хвостом. Забарвлення одноманітніше, немає чорних «вусів». Голос — швидке пронизливе скигління, подібне до крику сапсана. Живляться також живими тваринами, але віддають перевагу дрібним ссавцям — ховрахам, хом'якам, мишовидним гризунам, яких ловлять на землі, а також птахами — жайворонками, голубами, галками. Гніздяться на високих деревах. Найчастіше займають гнізда інших птахів: круків, граків, чапель, причому іноді викидають яйця або пташенят хазяїна гнізда. Повна кладка з 3—5 іржаво-рудих яєць, на півдні лісостепової зони УРСР у кінці квітня. Період насиджування триває 28 днів. Пташенята залишаються в гнізді 40—45 днів.

Рідкісні, зникаючі птахи. Кількість їх зменшується внаслідок змін ландшафтів на півдні рес-

Балобан.

публіки. Підлягають особливій охороні. Занесені до Червоної книги УРСР.

Серед інших великих соколів на Україну зрідка залітає кречет (*Falco gyrfalco L.*), поширений в зоні тундр Євразії і Північної Америки. Живиться майже виключно птахами, в тому числі чималими мисливськими — качками, куріпками, тетеревами тощо. У природі його легко визначити за великими розмірами (маса до 2000 г) і світлим забарвленням. Рідкісний птах, що потребує охорони. Занесений до Червоних книг СРСР і УРСР.

КІБЧИК, КІБЕЦЬ
КОБЧИК
ERYTHROPUS VESPERTINUS (L.)

Маленькі соколи, трохи менші за дербника. Маса самців до 160, самок до 200 г. Дорослі самці темно-сірі, з каштаново-рудим черевом, підхвістям і гомілкою. У самок голова, шия і нижня частина тіла світло-руді. Спина, поперек і хвіст — сірі, з темними поперечними смугами. Молоді птахи темно-бурі зверху, з рудуватими облямівками пер, вохристо-жовті знизу. На грудях і череві поздовжні бурі плями. Поширені у Східній Європі і в Сибіру на схід до басейну Лени, а також на Далекому Сході. Зимують у Південній Африці та Південно-Східній Азії. На Україні звичайні, місцями досить численні, перелітні і гніздові птахи всієї території республіки. Улюблені місця перебування — невеликі масиви лісу, переліски, гайки, що чергуються з відкритими ділянками полів, лук, острівні ліси, полезахисні смуги в степовій зоні.

У природі відрізняються від інших дрібних соколів темнішим забарвленням. Гніздяться нерідко колоніями, під час перельотів збираються у зграї. Дуже галасливі. Крик, як і в інших дрібних соколів,— пронизливе скиглення «кі-кі-кі-кі-кі».

Живляться переважно комахами, а також мишовидними гризунами, ящірками. Весною прилітають у різні райони УРСР (на півночі республіки з'являються в квітні). Гнізда, як правило, самі не будують, а займають старі гнізда воронових та інших птахів. Повна кладка з 5—7 іржаво-рудих, з темними дрібними крапками яєць, у кінці травня — на початку червня. Насиджують обидва птахи, але самка сидить більше, особливо перед вилупленням пташенят. Останні залишаються в гнізді близько місяця. Пташенята вилітають з гнізда у липні — на початку серпня. Осінній відліт починається в кінці серпня і закінчується в кінці вересня.

Дуже корисні птахи, які знищують велику кількість шкідливих комах і гризунів. Заслуговують ретельної охорони.

ДЕРБНИК
ДЕРБНИК
AESALON COLUMBARIUS (L.)

Невеликі соколи. Маса самців до 200, самок до 250 г. Самець зверху сизий, з темними поздовжніми рисками. На лобі й на потилиці рудуваті плямки. Хвіст сірий, з поперечною чорною смугою. Низ тіла жовтувато-вохристий, з темними поздовжніми плямками. Самка зверху бура, з темними облямівками пер. Молоді птахи схожі на самку, але з темнішим, рудуватим забарвленням.

Поширені в тундровій і лісовій зонах Євразії та Північної Америки. Зимують на півдні Євразії і Північної Америки. В УРСР — звичайні перелітні і зимуючі птахи, що з'являються в жовтні — листопаді, а відлітають на місця гніздування в березні — на початку квітня.

Відрізняються від інших маленьких соколів гострими крилами, довгим хвостом, швидким, вертким польотом низько над землею. Голос — високе пронизливе скиглення «кі-кі-кі-кі». Гніздяться на деревах. Повна кладка з 3—5 вохристо-жовтих, з бурими плямами яєць, у травні.

Живляться дрібними пташками і дрібними гризунами, а також комахами. Здобич ловлять і в повітрі, і на землі.

Кількість цих соколів невелика, тому вони не завдають відчутної шкоди дрібним співочим птахам.

ЧЕГЛОК
ЧЕГЛОК
HYPOTRIORCHIS SUBBUTEO (L.)

Невеликі соколи. Маса самців до 200, самок до 300 г. Дорослі самці зверху бурі, із сизуватим відтінком. Горло, воло, груди й черево — білі, з поздовжніми чорно-бурими плямами. Від кута рота ідуть чорні смужки — «вуса». Підхвістя руде, в самки з темними поздовжніми штрихами. У молодих птахів пера верхньої частини тіла мають світлі облямівки. Підхвістя і гомілка білувато-вохристі.

Поширені в лісовій смузі Євразії та Північній Африці. Зимують у Південній Африці і Південно-Східній Азії. В УРСР гніздові і перелітні птахи скрізь, де є ліси. Оселюються в старих, переважно листяних або мішаних лісах, поблизу відкритих ділянок.

У природі відрізняються від інших соколів розмірами, довгими гострими крилами, чорними «вусами». Політ швидкий. Помахи крил чергуються з «ковзанням» у повітрі. Голос — гучне скигління «клі-клі-клі» або «кік-кік-кік». Живляться переважно дрібними птахами, яких ловлять у повітрі, комахами, а також мишовидними гризунами. Гніздовий період починається в кінці квітня — травні. Гнізда завжди на деревах. Найчастіше займають гнізда воронових, чапель, хижаків інших видів. Повна кладка з 2—4 вохристих, плямистих яєць, на Україні в кінці травня — на початку червня. Насиджує переважно самка, 28 днів, іноді її підміняє самець, про що свідчить наявність у самців у цей період насідних плям. Пташенята залишаються в гнізді місяць. Осінній відліт у другій половині вересня — на початку жовтня.

Нечисленні, тому не завдають ніякої шкоди. Разом з іншими хижаками є дуже важливими компонентами природних екосистем.

БОРИВІТЕР ЗВИЧАЙНИЙ
ПУСТЕЛЬГА
CERCHNEIS TINNUNCULUS (L.)

Дрібні соколи, за розмірами трохи більші за кібчика. Маса самців до 200, самок до 250 г. У дорослих самців верх голови сірий, з темними поздовжніми рисками. Спина і крила зверху іржаво-руді, з темними плямами. Стернові пера сірі, з чорними смугами на стрижнях. Самка зверху іржаво-руда, з бурими плямками на голові, спині й надхвісті. Хвіст рудий, з бурими поперечними смугами. Молоді птахи схожі на самку, але махові пера в них мають світлі облямівки.

Поширені по всій помірній смузі Євразії і в Північній Африці. Зимують в Африці та Південній Азії.

На Україні гніздяться в усіх природних зонах, але малочисленні. Характерні місця перебування — узлісся, заплавні, байрачні, острівні ліси, лісосмуги, крутосхили,

Боривітер звичайний.

кам'янисті скелі й урвища. У природі добре відрізняються від інших дрібних соколів, крім боривітра степового, рудим забарвленням. Часто й довго можуть «висіти» в повітрі, тріпочучи крилами і виглядаючи здобич, за що дістали свою українську назву.

Голос — гучне, пронизливе скиглення «клі-клі-клі», вищих тонів, ніж у чеглока.

Живляться переважно комахами, гризунами, ящірками, зрідка ловлять дрібних пташок. Навесні прилітають в УРСР у березні — на початку квітня. Гніздяться в різноманітних умовах: у дуплах дерев, старих гніздах воронових, у тріщинах берегових урвищ, у щілинах скель і навіть у вентиляційних отворах, під дахами, в різних будівлях. Повна кладка з 4—6 іржаво-рудих, плямистих яєць, у перших числах травня і до кінця цього місяця. Насиджують обидва птахи (самка сидить частіше й довше), 27—28 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько місяця. Осінній відліт відбувається у вересні — жовтні, на півдні затримується до листопада.

Дуже корисні птахи. Потребують повної охорони.

БОРИВІТЕР СТЕПОВИЙ
ПУСТЕЛЬГА СТЕПНАЯ
CERCHNEIS NAUMANNI
(FLEISCH.)

За розмірами і забарвленням дуже нагадують боривітра звичайного. Верх тіла іржаво-рудий,

Пташеня боривітра звичайного.

голова, надхвістя, хвіст, верхні великі покривні пера крила — сірі. Низ тіла рудий, з темними плямами на грудях і боках. Самки та молоді птахи однакового забарвлення. Характерна відмінність від боривітрів звичайних — колір кігтів на пальцях. У степових вони світлі, жовтуваті, у звичайних — чорні.

Поширені ці птахи в степовій, почасти півпустинній і пустинній зонах Південної Європи, Азії, Північної Африки. Зимують в Африці, Аравії, Індії. В УРСР гніздяться в степовій, почасти лісостеповій зонах.

У природі добре відрізняються від інших дрібних соколів рудим забарвленням, з домішкою сірого. На відміну від боривітрів звичайних зустрічаються у відкритих степових біотопах або серед невеликих груп дерев, що ростуть серед відкритого степу або поля. Силует птаха, що летить, відрізняється від силуету боривітра звичайного більш заокругленим хвостом. Голос — скиглення, але більш високих тонів. Живляться переважно комахами (найчастіше прямокрилими), жуками, бабками.

Ловлять також ящірок і дрібних гризунів, іноді дрібних птахів.

Прилітають у південні райони УРСР трохи пізніше, ніж боривітер звичайний, в квітні — на початку травня, коли в природі з'являється багато комах. Гнізда роблять у старих гніздах воронових, у норах, різних будівлях тощо. Повна кладка з 4—5 рудих, плямистих яєць, трохи світліших, ніж у боривітра звичайного, в середині травня. Насиджують самка і самець, але самка сидить більше часу, а самець лише час від часу ненадовго її підміняє. Період насиджування 28 днів, пташенята залишаються в гнізді близько місяця. Відлітають на зимівлю рано, в кінці серпня. Дуже корисні птахи, заслуговують на всебічну охорону.

РЯД КУРИНІ
ОТРЯД КУРИНЫЕ
GALLIFORMES

Птахи дуже різноманітні за розмірами, забарвленням і пристосуванням до життя в різних умовах. Маса від 45 до 1000 г. Будова тіла міцна. Голова невелика, з коротким масивним дзьобом, верхня щелепа якого опукла. Ноги довгі, сильні, з короткими тупими кігтями. Цівка іноді оперена, іноді вкрита спереду поперечними пластинками. Гомілка вся оперена. Крила короткі, заокруглені, махових пер 10. Літають досить швидко, але здебільшого по прямій.

Гніздяться на землі, їжу також здобувають на поверхні землі. Виводкові птахи. Більшість з них полігами, але є й моногамні форми. Яєць у кладці багато (до 20 і більше). Яйця насиджує здебільшого тільки самка. Характерні цікаві прояви «шлюбної» поведінки (групові токовища). Живляться переважно рослинною їжею, але під час вигодовування пташенят споживають також комах, черв'яків та інших дрібних безхребетних тварин.

Більшість куриних належить до мисливсько-промислових птахів, які дуже ціняться за високоякісне м'ясо. В основному це осілі птахи, які залишаються на зиму навіть у помірній смузі і в північних країнах (білі куріпки).

Деякі представники ряду в УРСР є рідкісними малочисленними птахами, і через це знаходяться під суворою охороною (наприклад, глухар).

У ряді куриних 7 родин з 84 родами і 252 сучасними видами. У фауні СРСР 12 родів, 21 вид. В УРСР 8 родів і 8 видів (разом із залітними), які належать до двох родин. Викопні рештки куриних відомі, починаючи з еоцену.

ПЕРЕПЕЛ, ПЕРЕПІЛКА
ПЕРЕПЕЛ
COTURNIX COTURNIX (L.)

Найменші представники з ряду куриних у фауні УРСР. Маса 120—150 г. Забарвлення дорослих птахів строкате: самці зверху бурі, з жовтувато-білими і чорними поперечними смужками і жовтуватими поздовжніми рисками; знизу воло іржаве, груди й черево блідувато-іржаві. По боках тіла поздовжні бурі та рудуваті смуги. У самки і молодих птахів воло не іржаве, а білувате, в самки — з бурими плямами, в молодих птахів — однотонне.

Поширені в помірній, почасти субтропічній смугах Європи, Азії і в Північній Африці. Птахи перелітні. Зимують у Південній Європі, Азії, в Екваторіальній Африці. В УРСР гніздяться майже всюди, крім гірських районів Карпат і великих лісових масивів Полісся. Улюблені місця перебування — трав'янисті луки в заплавинах річок, посіви злакових і багаторічних трав, цілинні степові ділянки, сінокоси, лісові зруби тощо.

У природі визначити легко за характерним криком самця — «пітьпіліть-піть-піліть, піть-піліть» або «хав-вав-хав-вав». Раптово вилітають з-під ніг з характерним «тюрлюканням» і летять рівно по прямій на недалеку відстань. Сидячого або перебігаючого птаха побачити дуже важко, настільки добре він маскується в траві. Живляться перепели переважно насінням і зеленими частинами рослин, а також комахами та іншими дрібними безхребетними тваринами.

Прилітають в УРСР у квітні, коли вже добре піднімаються трави. Гнізда роблять в ямці на землі. Вони дуже добре замасковані в траві і знайти їх дуже важко. Повна кладка з 9—18 жовтуватих, з бурими плямами яєць, у травні — червні і навіть у першій половині липня. Насиджують 15—17 днів. Пташенята стають дорослими через півтора місяця, але можуть перелітати на недалеку відстань в разі небезпеки, коли ще зовсім малі. Насиджує яйця і водить виводок самка. У вересні — жовтні вона відлітає разом з молодими птахами на зимівлю. На Чорноморському узбережжі Криму і Кавказу восени буває дуже багато перепелів, що затримуються тут перед тим, як перелітати через море.

Цінні мисливські птахи, полювання на яких має великий спортивний інтерес. Проте останнім часом їхня кількість помітно зменшується в зв'язку зі скороченням площ сінокосів, трав'янистих лук, цілинних земель, осушення зволожених земель. Корисні для сільського господарства, як винищувачі комах-шкідників. Потребують повної охорони.

КУРІПКА СІРА
КУРОПАТКА СЕРАЯ
PERDIX PERDIX (L.)

Птахи середніх розмірів. Маса до 500 г. У дорослих самців верхня частина тіла бурувато-сіра, з хвилястим візерунком. Голова зверху бура. Лоб, щоки і горло вохристого, рудого кольору. Нижня частина тіла сіра, з темними смужками. На череві велика каштаново-коричнева пляма. У самки верхня частина тіла буріша, каштанової плями на череві немає або вона слабо помітна. У молодих птахів оперення світло-буре, з білуватими штрихами. На голові немає рудого кольору.

Поширені в помірній і південній смугах Європи і Західної Азії, на схід до річки Обі й передгір'їв Алтаю. Птахи осілі. В УРСР поширені майже по всій території, крім високогір'я Карпат і великих лісових масивів Полісся, де їх можна зустріти лише на полях,

зрубах, згарищах, на луках, у долинах річок. Визначити їх дуже легко за особливостями поведінки і характерним яскравим забарвленням. З сильним шумом і хлопанням крил піднімаються із землі і низько та швидко летять по прямій. Восени і взимку тримаються зграйками по 10—15 особин. Після великого снігопаду зариваються в сніг. Голос характерний, скрипучий, його можна передати звуками «скіржі-скіржі».

Гнізда роблять у ямці, на землі. У кладці багато, до 20 і більше яєць. Забарвлення яєць однотонне, зеленувато- або бурувато-коричневе. Повна кладка в травні — червні. Насиджує самка 20—22 дні, але виводок пташенят водять обидва птахи. Самка самовіддано захищає пташенят, відводить від них хижаків, удаючи із себе хвору або поранену. У тритижневому віці пташенята вже можуть перелітати на коротку відстань.

Живляться сірі куріпки насінням трав, зеленими частинами рослин, улітку (особливо молоді птахи) охоче поїдають комах та інших безхребетних тварин, знищуючи чимало шкідників сільського господарства (клопа-черепашку, колорадського жука, яких інші птахи майже не їдять). Кількість цих птахів в окремі роки змінюється, бо вони дуже чутливі до несприятливих погодних умов, особливо до зимових ожеледей і сильних снігопадів.

Узимку цих цінних мисливських і взагалі дуже корисних птахів слід підгодовувати і ретельно охороняти.

Їх також варто розводити штучно на спеціальних птахофермах і потім випускати в мисливські вгіддя.

Гніздо з яйцями куріпки сірої.

ФАЗАН
ФАЗАН
PHASIANUS COLCHICUS L.

Чималі птахи, розмірами зі свійську курку. Маса самців до 1500, самок до 1200 г. Дорослі самці мають наздвичайно яскраве забарвлення: голова зелена, з металічним блиском, на шиї білий «нашийник». Інші частини тіла червоно-коричневі, з чорними плямами. Стернові пера хвоста довгі, з чорними смужками. Самка і молоді птахи пісочно-бурі, з темними плямами. У старих самок на волі і передній частині спини оперення має червоний металічний блиск.

Фазани на Україні — мішані форми, гібриди кількох географічних рас звичайного, або колхідського, фазана, поширеного в південній смузі Європи і Азії, на схід до Японії. В УРСР більшменш вдало акліматизовані й гніздяться в південних приморських областях і в Закарпатті. У інших районах живуть у невеликій кількості в мисливських господарствах. Тепер їх штучно розводять у деяких господарствах на спеціальних фермах.

У природі фазана визначають завдяки яскравому забарвленню, довгому хвосту і характерній повеінці.

Як і інші курині, добре маскуються в траві та кущах і несподівано із сильним шумом і криком вилітають іноді просто з-під ніг. Летять невисоко над землею, по прямій, але досить швидко. Тримаються заростей колючих кущів, очерету та інших рослинних хащ, де знаходять захист від численних ворогів. Самці навесні кукурікають, як свійські півні, але ко-

Фазан (самець).

ротше і уривчастіше. Коли вилітають,— квокчуть.

Гнізда роблять на землі, в ямці, добре маскують їх у траві або кущах. У кладці до 18—20 однотонних блакитних, шоколадного або оливково-коричневого кольору яєць. Насиджує самка, 23—25 днів. Пташенята стають дорослими через 2 місяці і тримаються виводками до зими. Живляться ягодами, бруньками, пагонами і насінням рослин, а також дрібними безхребетними тваринами, переважно комахами, іноді дрібними хребетними — ящірками, жабами.

Дуже цінні мисливські птахи, які знищують багато шкідливих комах (бурякового довгоносика, колорадського жука, клопа-черепашку).

До цих птахів потрібно дуже уважно ставитися — охороняти, піклуватися в зимовий час, штучно розводити.

КЕКЛИК
КЕКЛИК, КАМЕННАЯ
КУРОПАТКА
ALECTORIS KAKELIK (FALCK.)

Птахи середнього розміру, трохи більші за сіру куріпку. Маса самців до 700, самок до 550 г. Дорослі птахи зверху сіро-попелясті. Крізь лоб, око і по боках горла проходить чорна смуга. Щоки й горло вохристо-жовті. Груди сірі, черево вохристо-жовте, по боках тіла чорні й вохристі поперечні смуги. Хвіст каштаново-рудий. Молоді птахи зверху пісочно-сірі, з білими плямками. Нижня частина тіла білувато-жовта, груди сірі, з білими плямками. Поширені в гірських системах Південної Європи і Азії. Птахи осілі. В УРСР акліматизовані в горах Криму. Тут вони почувають себе дуже добре, тому в окремих місцях (південні схили кримської гряди на схід від Алушти) досягли значної кількості. Їх було завезено і в Карпати, але там вони не прижилися.

Птахів легко визначити за зовнішнім виглядом, манерою затаюватись, а потім із шумом вилітати з-під ніг і летіти прямим швидким польотом, як правило, на недалеку відстань. Голос — своєрідне квоктання, особливо, коли злітають. Самці в шлюбний період подають характерний короткий крик: «кеккилік», за що ці птахи дістали свою назву.

Живляться ягодами (восени їдять багато винограду, глоду та інших ягід), насінням, комахами та іншими безхребетними тваринами. Гнізда роблять у ямках серед каміння, на кам'яних схилах. У кладці, що буває в березні — квітні, 10—12 жовтуватих, з бурими плямками яєць. Насиджує самка і самець, 24—26 днів.

Цінні мисливські птахи, до яких потрібно дуже уважно ставитися. Їх також можна розводити на птахофермах і випускати в мисливські угіддя. Зараз у Криму їх кількість ще недостатньо велика, тому полювання на них не дозволено.

ГЛУХАР
ГЛУХАРЬ
TETRAO UROGALLUS L.

Великі птахи, значно більші за свійську курку. Маса самців 5—5,5, самок — до 2,5 кг. Добре виявлений статевий диморфізм не тільки в розмірах, а й у забарвленні. У дорослих самців голова, шия, передня частина спини, тіло з боків, покривні пера хвоста синювато-сірі, з тонкою хвилястою смугастістю. Воло й черево чорні. Воло з яскраво-зеленим, металічним блиском. Спина, плечі і покривні пера крила каштаново-коричневі, зі світлими смужками. Над очима червоні бородавчасті брови. У дорослих самок і молодих птахів верх тіла темно-бурий, з рудувато-вохри-

стою поперечною смугастістю. Нижня частина тіла рудувато-вохриста з темно-бурими поперечними смужками і плямами. На грудях і череві кінчики пер білі. Воло руде, кінці рульових пер білі. Типові птахи тайгових лісів, поширені по всій зоні хвойних лісів і в гірських лісах Європи і Азії, на схід до басейну річки Лени. Улюблені місця — глухі, далекі від житла ділянки хвойних лісів. Птахи осілі. На Україні нечисленні, навіть рідкісні, гніздові птахи деяких районів Північного і Північно-Західного Полісся та деяких гірських хребтів Карпат.

У природі їх легко визначити за великими розмірами, характерним забарвленням, здатністю ховатися в заростях і раптово, з великим шумом вилітати майже з-під самих ніг.

Під час «шлюбних» ігор самці видають характерну гаму звуків, які влучно називають «клацання» і «точіння». Під час небезпеки самка подає короткі уривчасті звуки «тик-тик» або «бак-бак». Налякані глухарі із шумом і хлопанням крил важко злітають із землі або дерева і швидко летять по прямій, ламаючи крилами сухі гілки.

Живляться глухарі переважно рослинною їжею — голками хвойних дерев, бруньками і зеленими листочками, молодими пагонами. Охоче їдять лісові ягоди, насіння, комах та інших лісових безхребетних тварин. Узимку живляться майже виключно хвоєю сосни, ялини, смереки. Як і інші курині, люблять «купатися» в пилюці, в певних місцях, так званих «порхалищах».

Гніздовий період починається рано, коли в лісі ще лежить сніг. На Україні, в горах Карпат — найчастіше в середині квітня. Самці збираються в певних, улюблених

Глухар (самка).

місцях («токовищах») багато років підряд, якщо птахів ніхто не лякає.

Самці (іноді до кількох десятків) прилітають на «токовище» ще вдосвіта і спочатку мовчки сидять на деревах, а потім, вже перед світанком, злітають на землю або сідають на улюблених деревах і починають співати. Спочатку це уривчасте подвійне «клацання»: «тик-так-тик-так», що поступово прискорюється і переходить у «точіння», яке дуже приблизно можна передати як «кігівря-кігівря-кігівря» або «кігіржі-кігіржі-кігіржі», повторюється воно багато разів.

У цей час самець розпускає віялом хвіст, танцює майже на місці або поважно ходить за певним маршрутом. Коли на токовище прилітає самка (іноді їх кілька), птахи злітають на землю, і починається бійка. Переможець виганяє суперника подалі і знову продовжує токувати. На токовищі відбувається парування.

Гнізда на землі, в ямці, у траві або під кущами, вимощені сухою травою і листям. У кладці 7—9 (іноді до 16) блідо-жовтих плямистих, порівняно невеликих яєць. Їх можна знаходити в різних числах травня. Самка сидить на яйцях 22—25 днів. Пташенята, як тільки трохи обсохнуть, уже можуть бігати, спритно ховатися в траві й шукати їжу, яка складається виключно з дрібних тварин, мурашиних лялечок. Через 2 тижні вони можуть потрохи перепорхувати, а в місячному віці вже добре літають.

Цінні мисливські птахи, але на Україні вони рідкісні і через це суворо охороняються.

Тетерев (самець).

ТЕТЕРЕВ
ТЕТЕРЕВ, КОСАЧ
LYRURUS TETRIX (L.)

Птахи менші за глухаря, розмірами зі свійську курку. Маса самців до 1,5—1,7, самок до 1,0—1,3 кг. Дорослі самці чорні, з металічним блиском на голові, шиї, грудях і нижній частині спини. На крилі біле «дзеркальце». Низ крил і хвоста — білі. Над оком гола ділянка шкіри, «брови» червоного кольору. Улітку у дорослих самців голова без блиску, чорнобура, з плямками. У дорослої самки і молодих птахів верх тіла темно-бурий, з поперечною рудуватою смугастістю і дрібними плямками. Шия спереду і воло вохристі, з темними смужками. Низ тіла з вохристо-рудими і темно-бурими поперечними смугами і білими верхівками пер. Черево посередині трохи темніше. Поширені по всій лісовій (подекуди і лісостеповій) зоні Європи, Азії, аж до Далекого Сходу. Птахи осілі. На Україні гніздяться в невеликій кількості в деяких районах північного Полісся і в гірських лісах Карпат. Улюблені місця — вологі, іноді заболочені ділянки старих хвойних і мішаних лісів, молоді березняки. У природі їх легко визначити за зовнішнім виглядом і поведінкою. Молоді птахи і самки схожі на самок глухарів, але відрізняються від них помітно меншими розмірами. Здіймаються із землі з шумом, тріскотінням крил. Летять швидко, по прямій, не роблячи ніяких маневрів. Голос — під час токування — характерне «бурмотіння», що чутно здалеку, і «чуфикання» — щось середнє між шипінням і свистом. Голос самки нагадує трохи голос свійської курки.

Тетерев (самка).

Живляться в теплу пору року і рослинною, і тваринною їжею: зеленими бруньками, листочками, ягодами, комахами та іншими дрібними безхребетними. Узимку майже повністю переходять на живлення бруньками, кінцевими пагонами, сережками берези, вільхи, верби. Іноді риються в снігу, шукаючи торішні ягоди і листочки.

Розмножуватися починають у різні числа березня, залежно від весни. У цей час можна спостерігати їхні токові «ігри». Самці збираються по кілька особин (іноді більше десяти) на галявині, на сухому болітці тощо і з раннього ранку до 9—10 годин «бурмочуть», ходять один навколо одного, розпустивши крила і хвіст. Час від часу влаштовують бійки, які, проте, носять скоріше турнірний характер. На токовище прилітають і самки, відбуваються парування. Токові «ігри» самців продовжуються всю весну, іноді до початку червня. Цим забезпечується можливість повторного парування і гніздування тих самок, перші кладки яких з тих чи інших причин загинули. Гнізда дуже прості. Це невеликі ямки в землі, під колодою, пнем, кущиком, вимощені сухою травою. Повна кладка з 5—12 рудувато-жовтих плямистих яєць, дуже схожих на яйця глухарів, але менших за розміром, на Поліссі бувають в різні числа травня. Насиджують 23—24 дні. Пташенята піднімаються на крило через 5—6 тижнів. Спочатку молоді птахи разом із самкою тримаються окремим виводком, але в жовтні — листопаді збираються і живуть спільно. Тетереви — дуже цінні мисливські птахи, улюблені об'єкти спортивного полювання. Проте, хоча завдяки охороні кількість їх на Україні за останнє десятиліття трохи збільшилася, все ж полювання на цих птахів заборонено.

Тетеревів штучно розводять на спеціальних птахофермах.

РЯБЧИК
РЯБЧИК
TETRASTES BONASIA (L.)

Невеликі птахи, розміром із середнє свійське курча. Маса до 400—500 г. Дорослі самці зверху сірі, з чорно-бурими і рудими поперечними смугами. Чубчик на голові, шия і горло чорні, облямовані білою смугою. Воло, груди й черево білуваті, з бурими плямами. У самки немає чорної плями на горлі; загальний тон забарвлення значно рудіший, ніж у самця. Молоді птахи схожі на самку, але на верхній частині тіла мають світлі поздовжні смужки.

Поширені у тайгових лісах Європи і Азії. На Україні нечисленні гніздові, осілі птахи північних районів Полісся і гірських Карпат. Улюблені місця перебування — старі ліси з густим підліском, листяні і хвойні молодняки.

У природі їх добре визначають за характерним строкатим сіро-рудим забарвленням і характерною поведінкою: швидко і непомітно перебігають по землі серед трави і кущів, несподівано, з шумом злітають з-під ніг. Іноді сидять на гілці, так що їх важко помітити. Голос — дуже тоненький свист, який важко передати, але він добре імітується за допомогою штучного пищика. Птахи охоче йдуть на цей свист.

Живляться рябчики, як і інші тетеревині, ягодами, зеленими частинами рослин, бруньками, сережками, насінням, а також, особливо влітку, комахами та іншими невеликими безхребетними тваринами. Гнізда роблять у ямці, на землі. Вони трохи вимощені сухою травою, листям тощо. Повна кладка з 6—14 рудувато-бурих, плямистих яєць, в кінці квітня — на початку травня. Період насиджування 21 день, пташенята стають дорослими через 1,5 місяця.

Це дуже цінні мисливські пта-

Гніздо рябчика.

хи, проте їхня кількість в УРСР дуже низька. Полювання на них по всіх областях республіки заборонено. До того ж це корисні птахи, які влітку знищують багато комах — шкідників лісу, отже, їх слід ретельно охороняти.

Зрідка в північні райони Полісся залітає ще один представник тетеревиних куріпка біла *(Lagopus lagopus* (*L.*). Це невеликий птах, за розмірами майже такий, як рябчик. Маса 500—700 г. Забарвлення самців навесні і влітку строкате, темно-коричневе, з чорними, білими і рудими плямами. Узимку, з листопада до березня, самці й самки сніжно-білого кольору, за що дістали свою назву. Поширені в тундровій і лісовій зонах Європи, Азії і Північної Америки. В УРСР трапляються лише взимку. Відомостей про гніздування цих птахів в українському Поліссі немає.

РЯД ЖУРАВЛИНОПОДІБНІ
ОТРЯД ЖУРАВЛЕОБРАЗНЫЕ
GRUIFORMES

Птахи різного розміру. Маса від 30 г до 15 кг (справжні журавлі). Мають сильні довгі ноги. Гомілка в нижній частині не оперена. Задній палець міститься трохи вище за передні. Дзьоб конічний, середньої довжини або короткий, сплющений з боків. На голові у дорослих птахів бувають ділянки голої шкіри. Забарвлення самців і самок однакове. Моногами. Гнізда на кущах, в очереті, на купинах, на землі. Птахи виводкові.

Живляться тваринною і рослинною їжею. Перелітні птахи. Живуть на водоймах, болотах або в сухих степах. Деякі види нале-

жать до мисливських птахів. Кілька видів — рідкісні, зникаючі. Їх занесено до Міжнародної Червоної книги і Червоних книг різних країн. Підряд включає 6 родин (2 викопні) з 58 родами і 137 видами. У СРСР 16 родин, 7 видів, в УРСР 4 родини, 3 види. Викопні рештки відомі з еоцену.

ЖУРАВЕЛЬ СІРИЙ
ЖУРАВЛЬ СЕРЫЙ
GRUS GRUS (L.)

Великі птахи. Маса до 7 кг. Передня частина тіла сіра, зверху темно-сіра. Лоб, вуздечка і тім'я вкриті чорними, волосоподібними перами. Потилиця гола, червоного кольору. Від очей по боках голови проходять білі смуги, які є також на шиї. У молодих птахів голова рудувата, на ній немає волосоподібних пер.

Поширені спорадично в помірній смузі Європи, Азії, у Північній Африці. Зимують у Північній і Східній Африці та Південній Азії. В УРСР гніздяться в небагатьох районах Полісся і східного Лісостепу (Полтавська область), в долині р. Самари. На прольоті бувають по всій території республіки. Гніздяться на великих, важкодоступних болотах.

У природі цих птахів дуже легко визначити і в польоті, коли вони вишикуються трикутником або ламаною прямою лінією, і на землі за кольором і поведінкою. Крик журавлів — гучне курликання під час перельотів і «шлюбних» ігор, яке не можна сплутати ні з якими іншими пташиними голосами.

Живляться сірі журавлі і тваринною, і рослинною їжею, переважно зеленими частинами рослин, насінням, ягодами. З тварин поїдають комах та інших безхребетних, а також земноводних, плазунів, яйця і молодь птахів.

Прилітають у другій половині березня. Оселяються на глухих зарослих болотах. Під час шлюбного періоду самці влаштовують своєрідні групові «танці». Гнізда роблять на купинах, на заламаному очереті, іноді в ямці на землі. Вимощують їх стеблами сухих трав'янистих рослин. У кладці, яку можна знайти в кінці квітня — на початку травня, 1—2 рудуватих або глинясто-бурих, з рудувато-бурими плямами яєць. Насиджує переважно самка, 29—31 день. Пташенята ростуть близько двох місяців. Відлітають у кінці серпня — жовтні.

Кількість цих птахів весь час зменшується, тому їх треба ретельно охороняти. Занесені до Червоної книги УРСР.

ЖУРАВЕЛЬ СТЕПОВИЙ,
КРАСАВКА
ЖУРАВЛЬ СТЕПНОЙ
ANTHROPOIDES VIRGO (L.)

Чималі птахи, маса до 3 кг. Дорослі птахи сірі, голова з боків, передня частина шиї і воло — чорні. Від очей назад ідуть білі смуги, які закінчуються видовженими білими пучками пер. Махові пера 1-го порядку чорні. У молодих птахів голова і шия сірі, в оперенні майже немає видовжених пер-«прикрас».

Поширені в зоні степів і півпустинь деяких країн Західної Європи, СРСР, Монголії, Північної Африки. Зимують у Східній Африці і Південній Азії. В УРСР рідкісні малочисленні гніздові птахи в районі Сиваша і Керченської затоки. Ще кілька десятків років тому гніздилися майже по всій степовій зоні. У зв'язку з освоєнням цілинних степових земель їх кількість значно зменшилася. Характерні місця перебування — різнотравні, полинові і полиново-злакові степові ділянки. У природі від інших птахів подібних розмірів

відрізняються характерним забарвленням, видовженими перами на крилах і волі, поведінкою, місцями перебування. Голос подібний до курликання сірого журавля, але вищих тонів. Живляться зеленими частинами рослин, насінням і, меншою мірою, комахами та іншими дрібними тваринами. Прилітають у кінці березня — на початку квітня. Як і журавлі сірі, влаштовують групові токові ігри — «танці».

Гнізда в ямці на землі, майже не вимощені. Повна кладка з 2 плямистих яєць, подібних до яєць журавля сірого, але менших за розміром, на півдні УРСР, на початку травня. Насиджує переважно самка, близько місяця. Молодих птахів можна спостерігати в середині липня.

Як рідкісні, зникаючі птахи журавлі степові заслуговують на повну охорону. Занесені до Червоної книги УРСР.

ПАСТУШОК
ПАСТУШОК
RALLUS AQUATICUS L.

Невеликі птахи. Маса 115—120 г. Забарвлення верхньої частини тіла оливково-буре, з чорними поздовжніми плямами. Горло білувате. Брови, щоки і нижня частина тіла до середини черева темно-сірі. Задня частина черева, підхвістя і боки тіла чорні, з білими поперечними смугами. На середині черева і споді хвоста пір'я з вохристими верхівками. У молодих птахів низ тіла білуватий, з бурими плямами.

Дуже рідко можна побачити пастушка, коли він злітає і незграбно перелітає на кілька десятків метрів, звісивши лапки. Зблизька можна побачити довгий дзьоб і деталі забарвлення. Бігає по землі зігнувшись. У шлюбний період — гучний різкий свист: «уйть», що повторюється іноді багато разів. Коли птах перелякний, він кричить «уіть-уіть-уіть», з наголосом на першому посвисті. Позивний голос — коротке «гіск».

Поширені пастушки в помірній і південній смузі Європи і Азії, місцями до полярного кола на півночі і Північної Індії на півдні. Зимують у південних районах. На Україні зустрічаються скрізь під час перельотів. Невелика кількість їх постійно гніздяться по заростях ставках, болотах, заплавах річок майже в усіх зонах, крім гірських районів Карпат. Зимують у пониззях Дунаю, Дністра, Дніпра. Живляться комахами, павуками, молюсками, а також плодами і насінням болотяних рослин, зрідка дрібною рибою.

Прилітають на місця гніздування в кінці березня — на початку квітня. Гніздо у вигляді глибокої, ретельно сплетеної з трав'янистих стебел чаші, в заростях очерету, над водою. Повна кладка з 6—14 жовтувато-білих, з дрібними плямами яєць, в різних числах травня. Насиджують обидва птахи, 19—20 днів. Дорослими птахи стають через 7—8 тижнів. Відлітати починають у серпні і до кінця листопада.

Як мисливські птахи значення майже не мають. Приносять користь, поїдаючи шкідливих комах.

ПОГОНИЧ
ПОГОНЫШ
PORZANA PORZANA L.

Невеликі птахи, маса їх до 100—130 г. Дорослі птахи зверху рудувато-оливково-бурі, з темними плямами на стрижнях пер і з дрібними білими крапками або рисками. «Брови», горло і шия спереду сірі. Воло, груди і тіло з боків рудувато-оливково-бурі, з білими крапками, черево брудно-біле. У молодих птахів на голові і шиї

Погонич.

немає сірого забарвлення, горло білувате, низ тіла рудуватий.

У природі погонича можна побачити, коли він бігає по водяних рослинах, між заростями надводної рослинності або перепливає чистоводдя. Темне, з білими крапками забарвлення і невеликі розміри дають можливість відрізнити погоничів від інших пастушкових. У шлюбний період птахи гучно свистять: «кюіть». Свист повторюється багато разів і чути його на великій відстані.

Поширені в помірній і південній смугах Євразії, на схід до Єнісею, в Малій і Східній Азії (Китай, Монголія) і в Північній Африці. На Україні звичайні гніздові і перелітні птахи майже по всіх зонах, крім високогір'я. Оселяються на заростих надводною рослинністю болотах, озерах, ставках. Живляться водяними і прибережними безхребетними, дрібною рибою, насінням і плодами болотяних рослин.

Прилітають у кінці березня — на початку квітня. Гнізда, у вигляді добре сплетеної із стебел трави чаші, завжди маскують у глибині заростей. Повна кладка з 8—15 глинясто-бурих або вохристо-бурих, з темними плямами яєць, у різні числа травня — на початку червня. Насиджують обидва птахи, 18—20 днів. У деяких старих птахів можливі повторні кладки.

Осінній переліт триває з вересня до початку листопада. Вважаються мисливськими птахами, але великого значення для мисливського господарства не мають.

КУРОЧКА МАЛА
КУРОЧКА МАЛАЯ
PORZANA PARVA (SCOP.)

Маленькі птахи. Маса до 50 г. Дорослі самці зверху бурі, з чорними поздовжніми плямками на спині й плечах і з рисками на спині. Голова з боків, брови, воло й груди темно-сірі. Черево і спід хвоста темно-бурі, з білими поперечними смужками. У дорослої самки горло білувате, низ тіла вохристо-жовтий. Молоді птахи знизу буруватобілі, на спині більше білих плямок.

Поширені в помірній смузі і на півдні Європи, в Західному Сибіру, Північній Африці, Малій Азії. Зимують в Африці та Південно-Західній Азії. На Україні гніздяться майже по всіх зонах, крім сухих степових районів, Карпат і гірського Криму. Під час весняного і осіннього прольоту їх можна побачити по всій території УРСР. Улюблені місця курочок — зарослі надводною рослинністю прісноводні водойми. У природі їх можна побачити дуже рідко, бо весь час ховаються в заростях. Схожі на погоничів зовнішнім виглядом і поведінкою, але частіше за них плавають по чистоводдю. Зблизька їх можна розрізнити за темно-сірим (самці) або вохристим (самки) забарвленням нижньої частини тіла. Голос самця в шлюбний період — «вюітт-хоорр», а позивний звук «кік-кік-кік-кік», що повторюється багато разів.

Живляться курочки малі водяними прибережними безхребетними — комахами, молюсками, черв'яками тощо, а також насінням і зеленими частинами водяних рослин.

Прилітають на Україну в другій половині квітня. Гнізда роблять із стебел рослин у заростях надводної рослинності, на купині або на заломах, частіше над водою. Повна кладка з 6—8 жовтуватих або глинясто-сірих з рудуватими плямами яєць буває у травні — на початку червня. Насиджують обидва птахи, 21—22 дні. Пташенята вилуплюються не одночасно, тому один з батьків водить тих, що вилупилися, а другий продовжує насиджувати. Відлітають на зимівлю курочки малі у вересні — жовтні. Вважаються мисливськими птахами, проте рідко потрапляють під постріли мисливців.

Птахи потребують охорони, як корисні мешканці наших водойм.

КУРОЧКА-КРИХІТКА
КУРОЧКА-КРОШКА
PORZANA PUSILLA (PALL.)

Найменші представники ряду пастушкових у фауні УРСР. Маса до 50 г. Дорослі самці зверху оливково-бурі, з чорними плямами на стрижнях пер на спині і плечах і з білими крапочками на спині. Щоки, брови, воло й груди сірі. Черево, низ хвоста, тіло з боків чорно-бурі, з білими поперечними смужками. У дорослих самок горло світліше, а нижня частина тіла вохристожовта. Молоді птахи знизу білуваті, воло вохристо-буре.

Поширені в помірній і південній смугах Європи і Азії, крім тропічних країн, і в Північній Африці. Зимують у Закавказзі, Малій і Південній Азії, в Африці до екватора. На Україні це рідкісні, малочисленні птахи, яких кілька разів знаходили в гніздовий період у західних областях. Зрідка трапляються під час весняних (березень — квітень) і осінніх (вересень) перельотів.

Живляться дрібними водяними безхребетними тваринами, насінням і зеленими частинами водяних рослин.

Як рідкісні, зникаючі птахи потребують суворої охорони.

ДЕРКАЧ КОРОСТЕЛЬ CREX CREX (L.)

Невеликі птахи. Маса до 200 г. Дорослі птахи у весняному оперенні зверху рудуваті з чорно-бурими поздовжніми плямами і сірими облямівками пер. Покривні пера крил і пахові пера руді. Горло білувате, шия спереду, воло й груди сірі, черево білувате, з боків з білими і рудими поперечними смугами. Узимку сіре оперення на голові, шиї, волі і грудях стає бурим, верх тіла — вохристо-бурим. Молоді птахи схожі на дорослих восени, але низ тіла в них вохристо-рудий, горло і середина черева білуваті.

Поширені в помірній і почасти північній смугах Євразії на схід до долини річки Лени і до Тувінської АРСР. Зимують в Африці й Аравії. На Україні зустрічаються скрізь, де є вологі луки, крім Карпат і гірського Криму, але під час перельотів трапляються і там. У природі деркача можна побачити рідко, бо він ховається у трав'яних заростях. Випадково наляканий птах раптово злітає з-під самих ніг і повільно летить, звісивши лапи, на недалеку відстань. Голос — звуки «крек-крек», що повторюються багато разів. Саме за цей крик птахи дістали свою латинську назву.

Живляться деркачі дрібними безхребетними тваринами, переважно комахами. У кінці літа і восени їдять також насіння лучних рослин. Прилітають у квітні. Гніздо роблять у заростях трави або в кущах, в ямці, на землі і трохи вимощують сухими стеблами трав. Повна кладка з 7—12 плямистих, глинясто-вохристих або зеленувато-білих яєць, у кінці травня — червні. Насиджує самка 16— 18 днів.

Гніздо деркача з яйцями.

Осінній відліт у вересні — жовтні. Мисливські птахи особливо цінять-ся як об'єкт спортивного полювання із собакою.

Корисні птахи, тому потребують охорони.

КУРОЧКА ВОДЯНА
КАМЫШНИЦА
GALLINULA CHLOROPUS (L.)

Чималі птахи. Маса до 350 г. У дорослих птахів голова, шия і передня частина спини сірувато-чорні. Поперек, надхвістя, покривні пера хвоста і крила зверху оливково-бурі. Низ тіла темно-сірий, на череві і грудях іноді білі плями. По боках тіла широкі білі смуги. На лобі червона шкіряста бляшка. Молоді птахи зверху рудувато-бурі, знизу світло-бурі. Горло, середина грудей і черево білуваті. Лобна бляшка слабо помітна.

Поширені майже по всій земній кулі, крім Австралії і північних і антарктичних високих широт. Зимують у Південній Європі, Азії, Африці. На Україні живуть скрізь, де є зарослі надводною рослинністю водойми. Дуже рідко (під час перельотів) трапляються в горах і сухих степових районах. У природі визначити цю курочку легко за чималими розмірами і характерним забарвленням, особливо помітні червона бляшка і двоколірне підхвістя, які видно здалеку. Добре плавають, швидко бігають по водяним рослинам. Коли тікають — «глісерують». Голос — дуже гучне і характерне «круук» або коротке «кек». Живляться безхребетними тваринами, насінням і зеленими частинами водяних рослин.

Прилітають у березні — квітні. Гнізда у заростях очерету, лози

Курочка водяна на гнізді.

над водою або поблизу від води, із стебел рослин і гілочок. Вони мають вигляд глибокої чаші, прикритої «дахом» (подібно до гнізда сороки). Повна кладка з 5—11 вохристо-рудуватих, з іржаво-рудими крапками яєць, у травні — червні. Насиджують обидва птахи, 20—22 дні. Пташенята піднімаються на крило через сім тижнів, але ще задовго до цього батьки їх залишають, і вони ведуть самостійне життя. Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні.

Водяні курочки вважаються не дуже цінними мисливськими птахами, проте їх досить часто добувають мисливці. Птахи корисні, і до того ж вони прикрашають наші водойми. Їх слід охороняти.

ЛИСКА
ЛЫСУХА
FULICA ATRA L.

Великі птахи, завбільшки з качку-крижня. Маса до 1200 г. У дорослих птахів голова і шия чорні. Верх тіла чорний, із сірим відтінком. Низ тіла темно-сірий. Низ хвоста чорний. На лобі біла шкіряна бляшка. Молоді птахи зверху бурі, знизу — сірі. На горлі, грудях і середині черева пера мають білуваті облямівки.

Поширені в помірній і південній смугах Європи і Азії, у Північній Африці, Австралії і Тасманії. Зимують на півдні Європи, в тому числі і на півдні УРСР, у дельтах великих річок і на морському узбережжі, недалеко від берегів, у Північній Африці та Південній Азії. На Україні гніздяться майже всюди, де є великі прісноводні водойми, зарослі водяною рослинністю. Найбільша кількість лисок буває в плавнях великих річок, на великих озерах і водосховищах.

У природі їх легко визначити за великим розміром і характерним темним забарвленням. Тримаються завжди групками, по кілька особин, а під час перельотів зграями. Добре плавають і пірнають, можуть довго лишатися під водою, особливо в разі небезпеки. У польоті витягують далеко назад лапи, чим відрізняються від качок. Коли плавають, кивають головою, чого не роблять інші птахи. Якщо їм щось загрожує, подають гучний, ніби металічний, короткий крик, часто «перемовляються» між собою, подаючи глухі звуки. Живляться зеленими частинами і насінням різних водяних рослин, комахами та іншими безхребетними.

На південь України прилітають рано: на початку березня, на північ — у кінці березня. (Частина птахів зимує на Чорному морі). Гніздяться на зарослих ставках, озерах, у заплавах річок — там, де є зарості очерету і інших водяних рослин. Гнізда роблять на заломах очерету, на купині або плавучі — із стебел і листя рослин. Повна кладка в травні, яєць багато — до 15, вони білувато-сіруваті, з темними крапками. Насиджують обидва птахи, 21—24 дні. У кінці липня — в серпні лиски збираються у великі зграї і тримаються на великих водоймах. Осінній відліт з вересня до початку листопада. Вважаються цінною дичиною, отже, користуються великою популярністю мисливців. На жаль, внаслідок надмірного промислу і у зв'язку із зростаючою інтенсивністю меліоративних робіт кількість цих цінних птахів з кожним роком зменшується. Птахи потребують ретельної охорони місць гніздування, линяння, зимівель.

ДРОХВА
ДРОФА
OTIS TARDA L.

Великі птахи, розміром з індика. Маса самців до 16, самок до 8 кг. Добре виявлений статевий диморфізм. Самці значно більші, ніж

самки. У весняний період мають на голові пір'я-«прикраси». У дорослих птахів голова і шия попелясто-сірі. Забарвлення верхньої частини тіла строкате, з вохристо-рудими і чорними смугами і плямами. Низ тіла білий. Покривні і махові пера 1-го порядку — сірі; решта — з чорно-білими кінчиками. Махові пера 2-го порядку темно-бурі, з білою основою, 1-го порядку — темно-бурі. Стернові пера іржавого і білого кольорів, з темними поперечними смугами. У шлюбний період у самців по кутах рота відростають «вуса» з тонкого, вузького пір'я. Самки цієї прикраси не мають. Дзьоб темно-сірий, з темною верхівкою, ноги бурі. У молодих птахів верх голови рябий, з вохристими і бурими плямами.

Поширені в степах, іноді лісостепових і напівпустинних ландшафтах Південної Європи, Західної і Середньої Азії, Забайкалля, Монголії, Далекого Сходу. Зимують у південній частині області поширення. В УРСР нечисленні, навіть рідкісні гніздові птахи степової зони і деяких районів Лісостепу. У зимовий час відкочовують недалеко на південь. Узимку постійно бувають у степовому Криму, але в незначній кількості.

Типові місця перебування — відкриті степові ділянки, поля злакових культур і багаторічних трав.

У природі легко визначити за великими розмірами, дуже характерним зовнішнім виглядом і забарвленням. Літають повільно, важко змахуючи широкими крилами. Швидкість польоту по прямій може бути понад 50 км/г. Тримаються невеликими зграями або поодинокими парами й особинами. Дуже обережні, людину підпускають не ближче як на 200—300 м. Поране-

Гніздо лиски з яйцями.

ний або хворий птах чудово маскується, ховаючись у траві й тісно притуляючись до землі. Самці можуть видавати глухі гортанні звуки під час токування або з переляку. Самки кличуть пташенят тихим коротким «тук-тук». У перші дні життя пташенята пищать, пізніше можуть видавати протяжні звуки, що нагадують звук дудки.

Живляться навесні й влітку переважно комахами та іншими безхребетними тваринами, іноді жабами, ящірками, дрібними мишовидними гризунами. Зимою, напровесні і пізньої осені споживають також рослинну їжу — зелені частини рослин, насіння, корінці.

Повертаються до місць гніздування в березні — на початку квітня. Під час шлюбного періоду характерні дуже своєрідні групові токові «танці» самців, що нагадують шлюбні ігри індиків. Починаються вони в середині квітня, закінчуються — в травні. Гніздо — неглибока ямка, в землі, майже не вимощена. У кладці (в УРСР у травні) 2, рідше 3 чималих яйця глинястого або зеленуватого кольору, з бурими і сірими плямами. Насиджує тільки самка, близько 30 днів. Пташенята з першого дня життя можуть самостійно живитися і вміють ховатися в разі небезпеки. Дрохви — цінні мисливські птахи, проте зараз полювання на них заборонено, бо кількість їх дуже мала і невпинно зменшується. Вони знищують дуже багато шкідників сільськогосподарських культур і є дуже корисними птахами. Занесені до Червоних книг СРСР та УРСР.

СТРЕПЕТ
СТРЕПЕТ
TETRAX TETRAX (L.)

Птахи середнього розміру, завбільшки з невелику курку. Маса від 700 до 900 г. Добре виявлений статевий диморфізм у розмірах і забарвленні. Самці у весняному оперенні мають строкате забарвлення: верх тіла сірувато-жовтуватий, з темними поперечними смугами і плямками, низ білий. Горло і голова з боків сірі. По боках шиї білі смуги. На шиї і волі — поперечні чорні смуги. В осінньому оперенні у самки і самців цих чорних смуг немає. Молоді птахи схожі на самку.

Поширені в степовій, почасти в лісостеповій смузі Європи, Західної та Центральної Азії, на схід до Східного Туркестану й Афганістану, в Північно-Західній Африці. В УРСР раніше гніздилися по всій степовій і подекуди лісостеповій зонах. Нині це рідкісні, залітні птахи степового Криму і приморської частини степової зони. Можливі в цих районах окремі випадки гніздування поодиноких пар. Улюблені місця перебування — цілинні ділянки трав'янистого степу, сухі луки. Птахи перелітні, зимують у Південній Азії.

На Україні з'являються в квітні, відлітають у кінці жовтня — на початку листопада. У природі легко визначаються за характерним зовнішнім виглядом: схожі на курку, з довгими, високими ногами. Політ швидкий (до 75 км/г), рівномірний. Швидко бігають, добре маскуються в траві. Птахи мовчазні. Зрідка видають звуки «пуль-пуль-пуль». Під час токування самці іноді тихо «тріщать». Живляться комахами та іншими безхребетними тваринами, а також зеленими частинами рослин і насінням. Гніздо — невелика ямка, захована в траві. Повна кладка з 3—4 зеленуватих або рудуватих плямистих яєць, у травні. Період насиджування 20—21 день. Сидять по черзі самець і самка. У разі небезпеки самка відводить ворога, прикидаючись пораненою.

Колись стрепет вважався цінним мисливським птахом, але в наш час на Україні — це рідкісний, малочисленний птах. Дуже корисний, бо винищує шкідників сіль-

Пташенята стрепета.

ськогосподарських рослин. Охороняється. Занесено до Червоних книг СРСР і УРСР.

ЛЕЖЕНЬ
АВДОТКА
BURHINUS OEDICNEMUS (L.)

Птахи, розміром трохи більші за голуба. Маса до 500 г. Забарвлення строкате, захисне. Верх тіла вохристо-рудий, з темними поздовжніми рисками на стрижнях пер. Горло біле, низ тіла білувато-вохристий, також з темними рисками. На крилі біла смужка. Хвостові пера білі (крім середньої пари), з чорними поперечними смугами і чорними кінчиками. Самці, самки і молоді птахи мають однакове забарвлення.

Поширені в помірній зоні Європи і Азії (на схід до річки Іртиш), Північній Африці. В УРСР звичайні, проте нечисленні гніздові птахи всіх зон, але найчастіше їх можна зустріти на сухих, піщаних степових ділянках, піщаних островах і косах, у долинах Дніпра і деяких інших річок, а також по берегах Чорного і Азовського морів.

Характерні місця перебування цих птахів — піщані коси, кучугури з рідкою рослинністю. У природі їх визначають за особливостями поведінки. При наближенні людини затаюються, щільно притуляючись до землі (за що дістали свою українську назву «лежень»), потім швидко перебігають на деяку відстань, а вже тоді злітають і летять по прямій швидко, але низько над землею. Ведуть нічний спосіб життя. Голос — характерний досить гучний крик. Протяжливе іржання «крижжі-крижжі» найчастіше чути в присмерках або вно-

Кладка яєць лежня.

чі. Живляться переважно комахами та іншими безхребетними, іноді ловлять дрібних наземних хребетних.

Птахи перелітні. Зимують у Північній і Східній Африці і на півдні Аравійського півострова. На Україні, в місцях гніздування, з'являються в квітні. Гніздовий період починається в травні. Гніздо — ямка в землі. У кладці буває найчастіше 2, рідше 3 яйця. Вони глинясто-піщаного (захисного) кольору, з темними плямами. Насиджують обидва птахи, 26—27 днів. Пташенята залишають гніздо відразу ж після вилуплення.

Знищуючи комах, серед яких багато шкідників сільського господарства, лежень приносить користь.

Вважається мисливським птахом, але кількість його зменшується з кожним роком.

Потребують повної охорони.

РЯД СИВКОПОДІБНІ
ОТРЯД РЖАНКОПОДОБНЫЕ
CHARADRIIFORMES

Птахи дрібні і середніх розмірів. Маса від 20 г до 3 кг. Мають характерний зовнішній вигляд. Деякі з них (кулики) мають довгу шию, досить довгий, іноді зігнутий дзьоб, довгі ноги — пристосування до здобування їжі на мілководді, болоті, в сирому грунті. Такі птахи, як мартини, крачки мають короткі задні кінцівки, з добре розвиненими між пальцями плавальними перетинками. Можуть чудово плавати. У них сильні, довгі крила, за допомогою яких птахи долають відстані в тисячі кілометрів. Живляться переважно рибою та іншими водяними тваринами. Чистуни — мешканці узбереж північних морів. Мають силь-

Пташеня лежня.

ні, озброєні широкими плавальними перетинками, короткі ноги. Чудово плавають і пірнають. Політ швидкий, але не на далеку відстань. Живляться рибою, яку ловлять під водою. Відповідно до способу життя в них багато чудових морфологічних і фізіологічних пристосувань до водного способу життя.

Більшість представників ряду — моногами. Яйця (1—3—4) строкато-плямисті, яскраво забарвлені, іноді білі, або непомітного, маскувального забарвлення (у куликів, мартинів). Частина представників — колоніальні птахи, які становлять основу пташиних базарів.

Є представники ряду, що належать до мисливських, іноді дуже цінних птахів (бекас, дупель, кроншнеп, вальдшнеп.). Ряд включає 3 підряди, 17 родин (у фауні УРСР — 4), що об'єднують 287—289 видів. У фауні СРСР 132—133, у фауні УРСР — 64 види. Викопні рештки відомі з еоцену.

КУЛИК-СОРОКА
КУЛИК-СОРОКА
HAEMATOPUS OSTRALEGUS L.

Птахи середнього розміру. Маса до 550 г. У дорослих птахів яскраве, біло-чорне, строкате забарвлення, схоже на забарвлення сорок (чому птахи дістали свою назву). Низ тіла і крил, поперек, надхвістя, плямки під оком білі, решта оперення чорна. Ноги і дзьоб чорні. У молодих птахів замість чорного кольору — буруватий. Оперення верхньої частини тіла і крил з вохристими і білуватими облямівками. На горлі біла пляма.

Поширені на морських узбережжях, по берегах річок і озер у Європі, Азії, Північній Африці, Австралії, Америці. Зимують у Північній Африці і Південній Азії. В УРСР — гніздові перелітні птахи узбереж Чорного й Азовського мо-

рів, лиманів, долин Дніпра, Десни, Прип'яті. Улюблені місця — піщані коси й острівці, переважно по берегах річок і на морському узбережжі.

Нечисленні, але звичайні птахи. У природі можна визначити за яскравим забарвленням. У гніздовий період дуже крикливі. Сполохані, супроводжують людей і хижих тварин, літаючи над ними з безперервними гучними криками: «кавик-кавик» або «кік-кік-кік».

Живляться майже виключно дрібними безхребетними: молюсками, комахами, черв'яками та іншими тваринами.

Прилітають у першій-другій декаді квітня, незабаром у них починаються шлюбні ігри — токовий політ з характерним криком «кевик» або «куарр». Гніздо — ямка в піску або в траві, майже не вимощене. Повна кладка з 3—4 строкатих, жовтуватих, з бурими крапками яєць, в різні числа травня — в першій половині червня. Насиджують обидва птахи, 26—27 днів. Пташенята після вилуплення залишають гніздо, але повністю залежать від батьків, які не тільки водять їх, а й годують, приносячи їжу іноді дуже здалеку. Пташенята стають дорослими через 32—34 дні, але і після того кочують разом з батьками. Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні. Це мисливські птахи, але м'ясо в них має низькі смакові якості. Птахи корисні, знищують багато шкідливих комах, дуже красиві. Потребують охорони.

Гніздо кулика-сороки з яйцями.

ТУЛЕС
ТУЛЕС
SQUATAROLA SQUATAROLA L.

Птахи середнього розміру. Маса до 230 г. Дорослі птахи у весняному оперенні зверху чорні, з білими кінчиками пер, низ тіла і нижні криючі пера хвоста — білі. Махові — чорно-бурі, стернові — смугасті, чорні з білим. У зимовому оперенні верх тіла темно-бурий, з білуватими плямами, низ білий, з бурими плямками на шиї й волі. Молоді птахи схожі на старих у зимовому оперенні, але світлі плямки не білуваті, а жовтуваті.

Поширені у тундрах Євразії і Америки. Зимують уздовж узбереж Атлантичного, Тихого, Індійського океанів, Середземного і Каспійського морів. На Україні бувають лише під час весняного (в квітні — травні) і осіннього (у вересні — жовтні) перельотів. Тримаються найчастіше піщаних кіс.

Живляться дрібними безхребетними тваринами, переважно молюсками, комахами, ракоподібними. Голос — сумний протяжливий свист «ки-ююю». Тримаються завжди води, швидко бігають по берегу, але у воду не заходять. Вважаються мисливськими птахами.

СИВКА ЗОЛОТИСТА
РЖАНКА ЗОЛОТИСТАЯ
PLUVIALIS APRICARIUS (L.)

Кулики середніх розмірів. Маса до 200 г. Дорослі птахи зверху чорно-бурі, із золотисто-жовтими плямками. Вуздечка, голова з боків, горло, середина вола, груди й черево чорні. Шия з боків і воло, лоб і брови — білі. Боки тіла, низ хвоста і крила, пахвові пера білі. У самок біле підборіддя, на чорних перах низу тіла білі облямівки. У зимовому оперенні дорослі птахи зверху такі самі як навесні, низ тіла бурий і бурувато-сірий. У молодих птахів низ тіла сіруватий, з бурими плямками.

Поширені на Півночі Європи, Західного Сибіру, на Британських островах, в Ісландії і Гренландії. Зимують у Південній Європі і в Південній Азії. На Україні бувають тільки під час перельотів, навесні — в квітні, восени — у вересні, жовтні й пізніше — восени. Тримаються полів, ріллі, озимини, де живляться переважно комахами, серед яких багато шкідників сільського господарства. Вважаються також мисливськими птахами.

У природі визначають за характерним забарвленням верхньої частини тіла. Коли птах летить, добре видно білі пахвові пера. Голос — мелодійний свист «тлюї». Навесні самці токують і тоді далеко чути їхню характерну «трель».

ХРУСТАН
ГЛУПАЯ СИВКА
EUDROMIAS MORINELLUS L.

Невеликі кулики. Маса до 150 г. Голова чорна. Від очей ідуть білі смуги, які сходяться на потилиці. Верх тіла і воло світло-димчасто-бурого кольору. Між волом і грудьми чорний поясок. Груди і боки тіла каштаново-руді, середина черева чорна. Низ крила і хвіст знизу білі, з жовтуватим відтінком. У дорослих птахів у зимовому вбранні і у молодих пера верхньої частини тіла з рудуватими облямівками, черево біле.

Поширені в тундрах і в альпійській зоні деяких гірських хребтів Європи, Азії. Зимують у Малій Азії, Ірані, на півночі Африки. В УРСР звичайні пролітні птахи в степовій зоні. У інших місцях рідкісні пролітні птахи. Тримаються полів, вигонів, солончаків. Прилітають в кінці березня — у квітні, відлітають у вересні — жовтні.

Живляться переважно комахами та іншими безхребетними тваринами. Знищують багато шкідників сільського господарства. Як корисні птахи потребують охорони.

ГАЛСТУЧНИК
ГАЛСТУЧНИК
CHARADRIUS HIATICULA L.

Маленькі кулики. Маса до 75 г. У дорослих птахів лоб, горло, брови і нижня частина тіла білі. Через крило іде вузька біла смужка. Поперек вола чорне кільце («галстук»). Вуздечка, покривні пера вуха і передня частина тім'я також чорні. У молодих птахів чорного кольору в оперенні немає.

Поширені в зоні тундр, місцями в лісовій і навіть степовій зонах Євразії і Північної Америки. Зимують в Африці і Малій Азії. В УРСР бувають лише під час перельотів весною в квітні — травні, восени у серпні — вересні. Тримаються піщаних кіс, мілин, острівців, берегів річок і морських узбереж. У природі їх легко визначити за розмірами, звичці швидко бігати і подавати короткі мінорні посвисти. Здалеку помітний чорний «галстук» на грудях. Живляться комахами, ракоподібними та іншими безхребетними тваринами.

Птахи, безумовно, корисні і є прикрасою навколоводного ландшафту. Потребують охорони.

ЗУЙОК МАЛИЙ
ЗУЕК МАЛЫЙ
CHARADRIUS DUBIUS SCOP.

Маленькі птахи. Маса до 50 г. Дорослі дуже схожі на галстучника, тільки великі махові пера у них одноколірні. Перші махові пера мають білі стрижні, а не бурі. У зимовому оперенні всі бурі пера верхньої частини тіла зі світлими рудуватими облямівками. У молодих птахів узимку оперення верхньої частини тіла і верхні покривні пера крила — темно-бурі, з рудуватими верхівками.

Поширені майже по всьому євразійському материку, крім північних тундрових районів, у Північній Африці, Індонезії. Зимують в Африці і Південній Азії. В УРСР звичайні і досить численні птахи в долинах річок, по берегах озер, лиманів. Менше їх на морському узбережжі. Улюблені місця — піщані або галечникові коси, мілини, острівці на прісноводних або слабосолоноводних водоймах, іноді зарослі шелюгою піщані кучугури. Поводять себе в природі, як галстучники, але відрізняються від них значно меншими розмірами. Швидко бігають по піску, «відводять» від гнізда, час від часу присідають, ніби вклоняються. Голос — коротке, сумне «кію». У шлюбний період характерна пісня — трель «кію-к'ю-кюль-кюкюлюль». Живляться малі зуйки водяними і коловодними дрібними тваринами, переважно комахами, ракоподібними. Прилітають у середню смугу УРСР у квітні. Незабаром після цього можна спостерігати токовий політ самців, а в травні, червні і навіть у липні знаходити просто на піску, в ямці повні кладки з 4-х жовтувато-сірих, з чорно-бурими крапками яєчок, що завжди лежать «хрестиком», гострими кінцями всередину (ця особливість, до речі, властива більшості видів куликів). Насиджують обидва птахи, 24—26 днів, а потім водять виводок ще близько трьох тижнів (до 25 днів), поки пташенята не почнуть літати. У серпні — вересні зуйки відлітають на зимівлю, але окремі особини затримуються в південних областях УРСР до кінця жовтня.

Птахи корисні, але великого господарського значення не мають.

ЗУЙОК МОРСЬКИЙ
ЗУЕК МОРСКОЙ
CHARADRIUS ALEXANDRINUS L.

Невеликі кулики. Маса до 50 г. У дорослих птахів весною оперення верхньої частини тіла блідо-бурого кольору. Лоб білий, передня частина тім'я чорна, задня блідо-бура, потилиця іржаво-руда. Вуздечка, покривні вуха і велика пляма по боках вола чорні. Брови, кільце навколо шиї, вся нижня частина тіла і хвіст знизу білі. На крилі білі смужки. У самки на голові немає чорного та іржаво-рудого забарвлення. У зимовому оперенні птахи схожі на самку у весняному оперенні, але верх тіла у них трохи плямистий. Молоді птахи також схожі на самку, але бурі пера верхньої частини тіла мають світлі жовтуваті облямівки.

Поширені переважно по морських узбережжях Європи, Азії (крім північних областей), Африки, Австралії, Тасманії, Нової Гвінеї, в Північній і Південній Америці. Європейські й азіатські популяції зимують в Африці і Південній Азії. В УРСР гніздяться вздовж узбережжя Чорного і Азовського морів, переважно на солончаках, рідше на піщаних мілинах. Звичайні, досить численні птахи приморського ландшафту. Далеко від води не залітають. Зовнішнім виглядом і поведінкою дуже нагадують інших зуйків, але відрізняються від них відсутністю темної плями («галстука») на волі. Голос морського зуйка можна передати, як протяжні «пюі» і більш коротке «піт-піт». У шлюбний період самці подають мелодійні трелі з кількох часто повторюваних позивних звуків.

Живляться комахами, ракоподібними, молюсками та іншими дрібними водяними та коловодними безхребетними тваринами. Прилітають у кінці квітня — на початку березня. Повна кладка з 4 буруватих, з темними крапками яєць, у травні — червні. Гніздо — невеличка ямка на солончаку, не вимощена. Насиджують обидва птахи, 24 дні. Пташенята стають дорослими через 3—3,5 тижні. Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні. Господарського значення не мають, але впливаючи на обмін речовин між наземними і водяними екосистемами, відіграють у природі істотну роль. Крім того, ці птахи, як і інші зуйки, дуже прикрашають одноманітний пейзаж піщаних мілин і солончаків, отже, заслуговують на охорону.

ЧАЙКА
ЧИБИС
VANELLUS VANELLUS (L.)

Птахи середнього розміру. Маса до 250 г. Зовнішній вигляд дуже характерний. У весняному оперенні у дорослих птахів голова з довгим чубом, горло й воло чорні. Спина чорна, з металічним зеленим блиском з домішкою пурпурових тонів. Крила чорні, із синьо-зеленим блиском. Поперек бурий, надхвістя каштаново-руде, низ тіла білий. У самок на відміну від самців горло і шия спереду білі або з домішкою білого. Верх голови з домішкою бурого кольору, «чуб» короткий. У зимовому оперенні горло біле, голова і шия з боків з вохристим нальотом, пір'я верхньої частини тіла з вузькими жовтуватими облямівками. У молодих птахів чорні частини оперення без блиску, з бурим відтінком. Оперення верху тіла з жовтуватими облямівками. «Чуб» короткий.

Поширені в помірній, почасти південній смугах Європи і Азії, крім південних тропічних районів Південної Азії. Зимують у Південній Європі, Південній Азії, Північній Африці. В УРСР звичайні, досить численні птахи всієї території республіки, крім гірських і сухих безводних районів. Проте під час пе-

рельотів трапляються і далеко від водойм. Улюблені місця перебування — вологі луки, ділянки поля поблизу води. Найбільша кількість цих птахів, що місцями утворюють чималі колонії, спостерігається в долинах річок, по берегах озер, лиманів, де є вологі ділянки з лучною трав'янистою рослинністю. У природі добре відрізняються від інших куликів характерним зовнішнім виглядом, «чубом», яскравим, строкатим забарвленням і характерним пронизливим криком: «чиї-ви» або «к'юі-к'юї-ві». Токовий політ швидкий, маневрений, з різними поворотами, помахи крил сильні, від чого добре чути шерхіт. Під час токового польоту окремі позивні звуки зливаються в характерну мелодійну трель «к'юі-віюіі-віюіі-віюі». Живляться чайки переважно комахами, серед яких багато шкідників сільського господарства, а також іншими дрібними безхребетними.

Прилітають у середню частину УРСР у першій-другій декаді березня, на південь — в кінці лютого. Токовий політ самців можна спостерігати вже в кінці березня, а в кінці квітня з'являється повна кладка з 4 глинисто-бурих з чорно-бурими плямами яєць. Гніздо — невелика ямка на землі, майже не вимощена або вимощена сухими стебельцями лише по краях. Часто бувають повторні кладки, якщо перша загинула. Такі кладки бувають навіть у липні. Насиджують обидва птахи, 27—29 днів. Пташенята стають дорослими за 4 тижні;

Гніздо чайки з яйцями.

Чайка.

у місячному віці вони вже добре літають. Осінній відліт у вересні — жовтні, хоч окремі особини на півдні затримуються до кінця листопада і навіть грудня.

Чайки, на жаль, вважаються мисливськими птахами. Як дичина цінятся мало, а між тим приносять велику користь сільському господарству, знищуючи шкідливих комах. Потребують повної охорони. Іноді на Україну залітає близький родич чайки — кречітка — (*Chettusia gregaria* (*Pall*). Цей кулик трохи менший за чайку. Маса до 200 г. Відрізняється від неї довшими ногами, тому здається значно вищим, і особливостями забарвлення. У дорослих птахів верх тіла димчасто-бурий, верх голови і вуздечка — чорні. Лоб, брови і горло — білі. Черево спереду чорне, ззаду руде. Хвіст білий, з чорною смугою. Узимку верх голови бурий, черево брудно-біле. Молоді птахи схожі на дорослих у зимовому оперенні, але пера верхнього боку тіла мають світлі, жовтуваті облямівки. Поширені в Східній Європі і Західному Сибіру від Північного Кавказу до озера Зайсан, у сухих степах і напівпустинях. Живляться різними комахами. На Україні відомо багато випадків зальотів кречіток у південно-східні області, де кілька десятиліть тому ці птахи гніздилися. Як рідкісних і корисних птахів, що занесені в Червону книгу СРСР, їх треба ретельно охороняти.

ЧЕРВОНОВОЛИК
КРАСНОЗОБИК
CALIDRIS FERRUGINEA (PONTOPP.)

Маленькі кулики. Маса до 60 г. Дорослі птахи у весняному оперенні зверху чорно-бурі, з рудими плямами. Щоки, шия, воло і груди каштаново-руді. Низ крила білий, низ хвоста білий з чорними плямами. У самок низ тіла зі значною домішкою білого. Забарвлення верху тіла не таке яскраве, як у самця. У зимовому оперенні дорослі птахи зверху сіро-бурі, з темними основами пер. Покривні пера хвоста білі, іноді з чорними смужками. Низ тіла білий, спереду із сірим нальотом. Молоді птахи зверху чорно-бурі, зі світлими, жовтуватими облямівками пер. Низ тіла білий, з жовтуватим відтінком на волі і боках.

Поширені на півострові Таймир і на Новосибірських островах. Зимують в Африці, Південній Азії, Індонезії, Австралії. На Україні звичайні, навіть численні, перелітні птахи, яких можна спостерігати на піщаних косах, мілинах, острівцях, по берегах річок і на морському узбережжі навесні в квітні — травні, восени — у вересні — жовтні.

Живляться водяними і навколоводними дрібними безхребетними, переважно комахами та їхніми личинками. Під час перельотів групуються в чималі зграї, разом з іншими перелітними куликами. Трохи менший за червоноволика чорноволик (Calidris alpina (L.). Це також птах півночі Євразії і Північної Америки, який під час перельотів на місця зимівель у Південній Європі буває регулярно в УРСР. Він також летить по долинах річок і по морському узбережжю разом з іншими північними куликами. Характерні особливості: верх тіла чорно-бурий, шия і воло білі, груди і передня частина черева чорні. За цією ознакою його можна відрізнити від червоноволика, якого він схожий зовнішнім виглядом, характером поведінки і з яким часто летить у змішаних зграях під час осінніх перельотів. Весною трапляється значно рідше. До пролітних птахів належить також і один з найменших куличків кулик-горобець (*Calidris minutus (Leisl.)*. Тундровий вид, поширений на півночі Європи і Азії, на схід до р. Анадиру. Біологією нагадує попередні види куликів. Забарвлення верху тіла чорне, з рудими облямівками на перах. Низ тіла білий, на передній частині з іржаво-рудим відтінком і темними плямками. На льоту подають уривчасті «чиркання» і писк.

Досить звичайний і численний на осінньому прольоті і значно рідше зустрічається весною маленький куличок — бережник білохвостий (*Calidris temminckii (Leisl.)*. Трохи більший бережник ісландський (*Calidris canutus (L.)* зустрічається переважно весною. У першого верх тіла чорно-бурий, крила вохристі, низ тіла білий. У другого верх тіла чорно-бурий з білуватими облямівками на перах, а низ тіла — інтенсивно іржаво-рудий. Живляться дрібними комахами та іншими безхребетними.

ТУРУХТАН
ТУРУХТАН
PHILOMACHUS PUGNAX (L.)

Невеликі кулики, але більші за побережників. Маса самців до 230, самок до 120 г. Для цих птахів характерний не тільки статевий диморфізм (відмінність) у забарвленні, а й поліморфізм, тобто існування різних типів забарвлення, що особливо помітно у весняний період. Дорослі самці у весняному оперенні мають яскраве, строкате забарвлення, в якому в різних комбінаціях змішуються білі, чорні й руді кольори. Особливо мінливе забарвлення шлюбного «коміра» і

«вушок» — видовжених пер, що відростають весною з боків потилиці і на передній частині шиї. Більш-менш постійний характер забарвлення має частина верхніх покривних пер крила і попереку. Вони бурі, зі світлими кінцями. Низ крила і хвоста білі, махові і стернові пера темно-бурі. Усе інше оперення має забарвлення різних комбінацій. Самки навесні також мають мінливе забарвлення, але в них немає «коміра» і «вушок», тому мінливість виявлена не так яскраво, як у самців. За розмірами самки менші від самців. Молоді птахи зверху чорно-бурі, з іржавими облямівками на перах, знизу рудувато-вохристі. Поширені в тундровій і лісовій зонах Євразії, на схід до Чукотки. Зимують в Африці і Південній Азії. На Україні звичайні, іноді досить численні перелітні птахи всіх зон. У невеликій кількості гніздяться в деяких районах Полісся, у долинах річок. Місця перебування — вологі луки, берегові коси, мілини, острівці. У природі навесні самці добре відрізняються від усіх інших куликів яскравим мінливим забарвленням і нескінченними «турнірними» бійками, під час яких весь час рухаються. Самок і самців у зимовому оперенні визначити важче, але допомагає загальний тон забарвлення. Птахи мовчазні. Зрідка в польоті вони тихо хоркають: «кек-кек». Такий самий крик подає самка, коли відводить ворога від гнізда. Живляться турухтани комахами та іншими навколоводними дрібними безхребетними. Зрідка їдять також насіння навколоводних рослин. Прилітають у середні області України в кінці березня на початку квітня. Самки прилітають на 10—12 днів пізніше. Під час весняного перельоту самці линяють. Шлюбне оперення з'являється у квітні — травні. У квітні — на початку травня можна спостерігати шлюбні турніри самців.

Гніздо — ямка, добре замаскована в траві і вимощена травою. Повні кладки із 4 зеленуватих або оливкових з чорними і бурими плямами яєць, на півночі УРСР у кінці травня. Насиджує лише самка. Самці ніякої участі у вихованні пташенят не беруть і після початку гніздового періоду окремими зграйками відлітають в інші райони. Період насиджування — 21 день. Пташенята стають дорослими через місяць після вилуплення.

Осінній відліт турухтанів у вересні — жовтні, хоча на морському узбережжі їх можна зустріти й у листопаді. Турухтани також належать до мисливських птахів, проте потребують охорони.

ПОБЕРЕЖНИК БІЛИЙ
ПЕСЧАНКА
CALIDRIS ALBA (PALL.)

Малі кулики. Маса до 50 г. Дорослі птахи навесні зверху строкаті, чорні з іржавими плямами. Горло, шия спереду й воло вохристо-руді, з чорно-бурими плямами. Груди, черево, низ хвоста і крила білі. У зимовому оперенні верх тіла попелясто-сірий, з темно-бурими стрижнями пер. Низ тіла білий. У молодих птахів верх тіла чорний, зі світлими плямками, низ тіла білий. Воло з боків жовтувате, з бурими плямками.

Поширені в тундрах Сибіру, островів Північного Льодовитого океану, Північної Америки. Зимують у Західній Європі, на Каспійському морі, в Південній Азії, Африці, Австралії, Північній і Південній Америці. На Україні бувають лише під час осіннього перельоту, в кінці серпня, у вересні. Живляться комахами.

У природі цих птахів можна розпізнати за світлим забарвленням верхньої частини тіла і майже білим — нижньої. У весняному оперенні самців можна відрізнити за іржавим забарвленням вола. Голос — коротке, уривчасте «пітт».

Тримаються голих піщаних кіс, найчастіше у зграях разом з іншими куликами.

ГРЯЗЬОВИК
ГРЯЗЕВИК
LIMICOLA FALCINELLUS
(PONTOPP.)

Маленькі кулики. Маса до 50 г. Дорослі птахи зверху чорно-бурі, краї пір'я вохристі. По боках голови дві поздовжні світлі смуги. Горло, передня частина шиї, воло, тіло з боків мають жовтуватий наліт і бурі плями на стрижнях пер. Груди і черево білі. На крилі біла поперечна смуга. У зимовому оперенні верх тіла димчасто-сірий. У молодих птахів горло біле. На волі немає жовтуватого кольору.

Поширені в тундровій зоні Європи, зимують на узбережжях Середземного і Каспійського морів. На Україні бувають регулярно під час осіннього перельоту в серпні — вересні і дуже рідко весною (в квітні). Улюблені місця — мулисті, багнисті ділянки мілководдя по берегах водойм. Живляться дрібними комахами, молюсками, зрідка насінням і зеленими частинами рослин.

У природі нагадують побережників, але відрізняються від них темним кольором верхньої частини тіла і місцями перебування — мулистими відмілинами. Голос — тонке цвірінькання «тірр», яке птахи видають під час зльоту.

ЩОГОЛЬ
ЩЕГОЛЬ
TRINGA ERYTHROPUS (PALL.)

Невеликі кулики. Маса до 180 г. Дорослі птахи у весняному оперенні темно-сірі, майже чорні, на тілі зверху і на крилах білі крапки.

Гніздо травника з яйцями.

Поперек і пахвові пера білі, хвіст чорний з білим, смугастий. У зимовому опереннні верх тіла темно-сірий з білими плямками. Майже весь низ (крім димчастого відтінку на шиї й волі) білий. Молоді птахи схожі на дорослих у зимовому опереннні, але зверху буріші, низ тіла з бурим нальотом на волі та бурими плямами на грудях і боках тіла.

Поширені в тундрах і північній частині лісової зони Європи і Азії. Зимують на півдні Європи, Азії і в Африці. В УРСР звичайні перелітні птахи. Прилітають у квітні, в кінці серпня, у вересні.

У природі легко пізнати завдяки темному забарвленню, якого не мають інші кулики, і специфічному короткому дзвінкому свисту «т'юї» або «т'юїть». Тримаються на піщаних, грязьових і мулистих мілководдях. Живляться комахами, ракоподібними та іншими дрібними тваринами. Потребують охорони.

ТРАВНИК
ТРАВНИК
TRINGA TOTANUS L.

Птахи трохи менші, ніж щоголь. Маса до 150 г. У весняному опереннні дорослі птахи зверху димчасто-сірі, з чорно-бурими рисками і плямками. Поперек білий. Нижня частина тіла біла, з чорно-бурими плямками. Хвіст поперечно-смугастий, білий з бурим. У зимовому опереннні верх тіла сірий, без плям, низ білий. Молоді птахи зверху темно-бурі, з вохристо-жовтими плямками.

Поширені в помірній смузі Євразії, на схід до Далекого Сходу. Зимують у Західній Європі, Африці, Південній Азії, Індонезії. В УРСР звичайні, навіть місцями численні гніздові птахи майже всіх зон, крім

високогір'я і сухих степових районів. Тримаються сирих трав'янистих лук. Найбільш численні у заплавах річок і на берегах лиманів. У природі легко визначити за сіро-білим опереннням, червоними ногами (російська народна назва «красноножка») і характерним голосом, який можна чути під час токування: мелодійна трель «тюлі-тюлі-тюлі». Коли птахи чимось занепокоєні, їх голос нагадує «торю-тю-тю», «т-юф-тю-т'ю». При цьому вони літають по колу, звісивши ноги і час від часу сідаючи в траву. Живляться дрібними навколоводними безхребетними: комахами, ракоподібними, молюсками, яких добувають на косах, мілинах, болотистих, трав'янистих луках. Прилітають у середню смугу УРСР в останніх числах березня — на початку квітня. Самці майже відразу починають токувати. Гніздо в ямці, замасковане в траві. Повна кладка з 4 строкатих глинясто-бурих, з чорно-бурими плямами яєць, в різних числах травня. Насиджують обидва птахи, 24—26 днів. Пташенята, як тільки обсохнуть, залишають гніздо і ведуть разом з батьками кочівний спосіб життя до осіннього відльоту, який проходить досить рано, в серпні — вересні.

Травники вважаються другорядними, малоцінними мисливськими птахами. Поїдаючи комах, в тому числі шкідників, вони приносять користь сільському господарству, і їх звичайно слід охороняти.

ПОРУЧАЙНИК
ПОРУЧЕЙНИК
TRINGA STAGNATILIS
(BECHST.)

Кулики помітно менших розмірів, ніж щоголь і травник. Маса до 50 г. Дорослі птахи у весняному опереннні зверху темно-бурі, із сірими або жовтуватими краями пер. Низ крила і поперек білі, низ тіла білий, з темно-бурими плямками. Хвіст смугастий, сірий з білим. У зимовому опереннні сірувато-бурі, зі світлими краями пер. Молоді птахи зверху бурі, з білуватими і жовтуватими плямками. Низ тіла білий, на волі бурі плями.

Поширені в степовій і лісовій зонах Європи і Азії, на схід до Забайкалля. Птахи перелітні, зимують у Африці, Південній Азії, Індонезії, Австралії. В УРСР скрізь звичайні, але нечисленні перелітні і досить рідкісні гніздові птахи середнього Придніпров'я. Улюблені місця — сирі, болотисті, трав'янисті луки. У природі визначаються за стрункою поставою, довгими тонкими ногами і дзьобом. Голос дуже характерний «т'я-т'я». У шлюбний період самець співає, багаторазово й швидко повторюючи ці звуки. Живляться переважно комахами та іншими дрібними водяними безхребетними.

Прилітають у кінці квітня — на початку травня. Гнізда в ямці, в траві на сирих луках, по берегах річок, ставків, боліт тощо. Повна кладка з 4 плямистих, жовто-бурих яєць в УРСР буває у травні. Осінній переліт починається рано, в кінці липня і на початку серпня, але на півдні продовжується і у вересні. Птахи корисні, хоч великого господарського значення не мають, потребують охорони.

УЛІТ ВЕЛИКИЙ
УЛИТ БОЛЬШОЙ
TRINGA NEBULARIA (GUNN.)

Маса до 200 г. Дорослі птахи дуже схожі на поручайників, але крило знизу і пахвові пера білі, з бурими, поперечними плямами, дзьоб трохи загнутий догори. Молоді птахи зверху темно-бурі, з білуватими облямівками пер на голові і шиї і з жовтуватими — на спині і крилах. Низ тіла білий, по

боках шиї і вола бурі плями на стрижнях.

Поширені в лісовій смузі Європи і Азії. Зимують у середземноморських країнах, Африці, Південній Азії, Індонезії, Австралії. В УРСР — звичайні, навіть місцями численні перелітні птахи, але ніде не знайдено їхніх гнізд. Трапляються по долинах річок, берегах озер, боліт, на морському узбережжі. Весною пролітають у квітні, восени в жовтні і до початку листопада. Живляться комахами та іншими безхребетними і зрідка дрібною рибою і жабами.

Належать до мисливських птахів, але полюють на них рідко, найчастіше випадково.

У природі визначаються завдяки сірому плямистому забарвленню верхньої частини тіла, більшим, ніж у інших улітів розміром. Голос — характерний мелодійний крик, скоріше свист «тю-тю-тю», що повторюється 3—4 рази.

У природі визначають завдяки характерному темному забарвленню (за що дістали свою назву), місцями перебування — лісові водойми і дзвінкому свисту «т'юіть-віть-віть». Іноді сідають на дерева, чого не роблять інші кулики. Живляться водяними і навколоводними комахами та іншими дрібними безхребетними.

Прилітають у райони гніздування в кінці березня — на початку квітня. Гніздяться іноді на землі, але частіше на деревах, в старих гніздах дроздів, воронових та інших птахів. Кладка з 4 зеленуватих, з бурими плямками яєць, у травні. Насиджує переважно самка, близько 20 днів, самець іноді її підміняє. Пташенята залишаються у гнізді 2—3 дні, після чого кочують разом з батьками.

Осінній відліт починається рано — в кінці серпня, закінчується на початку жовтня. Летять поодинокими парами або по одному, ніколи не збираються в перелітні зграї.

ЧОРНИШ
ЧЕРНЫШ
TRINGA OCHROPUS L.

Невеликі птахи. Маса до 90—100 г. Дорослі птахи у весняному оперенні зверху оливково-бурі, з дрібними білими плямками. Над оком білі брови. Надхвістя біле, низ тіла білий, з бурими поздовжніми плямками на шиї і волі. У зимовому оперенні на голові і шиї не мають білих плямок. У молодих птахів світлі плямки на верхній частині тіла не білі, а жовтуваті.

Поширені в помірній смузі Євразії до Далекого Сходу. Зимують у середземноморських країнах Європи, в Закавказзі, Африці, Південній Азії. В УРСР нечисленні птахи Полісся, почасти Лісостепу, північних схилів Карпатських гір, гірського Криму. Улюблені місця перебування — лісові озера, річки, струмки, болота.

ФІФІ
ФИФИ
TRINGA GLAREOLA L.

Маленькі кулики. Маса до 75 г. Дорослі птахи зверху бурі, з білими плямками. Низ тіла білий з плямками, низ крила і пахвові пера білі. Молоді птахи схожі на дорослих, але плямки на верхній частині тіла вохристо-жовті.

Поширені в помірній смузі Європи і Азії. Зимують в Африці, Південній Азії, Індонезії. В УРСР звичайні пролітні птахи, навесні бувають у квітні, восени — в серпні — вересні. Пролітні зграйки тримаються піщаних і мулистих сирих місць на берегах боліт і водойм. Відомостей про гніздування в УРСР немає.

У природі трохи нагадують чорнишів, але менші за них і світліші. Низ крила не чорний,

а сірий. Крім того, голос фіфі дуже характерний. Це тонкий мелодійний свист: «сі-сі-сі» або «фі-фі-фі». Під час токування в самця ці звуки зливаються в мелодійну трель.

Живляться комахами та іншими дрібними безхребетними.

ПЕРЕВІЗНИК
ПЕРЕВОЗЧИК
ACTITIS HYPOLEUCOS (L.)

Маленькі кулики. Маса до 70—75 г. Дорослі птахи у весняному опереннні зверху бурі, з бронзовим відтінком, з темно-бурими плямками і рисками. Низ тіла білий, на волі і шиї із сірим відтінком і бурими штрихами. На крилі дві білі смуги. У зимовому опереннні шия і воло майже без темних штрихів. У молодих птахів зверху тіла на пір'ї жовтуваті смужки.

Поширені на більшій частині Євразії, крім північних і південних субтропічних і тропічних районів. Зимують в Африці, Південній Азії, Індонезії. В УРСР звичайні, але не масові гніздові і перелітні птахи, трапляються по берегах річок, ставків, інших прісноводних водойм. У природі від інших улітів відрізняються дрібним розміром, короткими ногами, довгим хвостом, яким часто махають угорувниз. Тримаються берегів. Перелітаючи на інше місце, летять над самою водою, обов'язково перелітаючи, якщо водойма не широка, з одного берега на другий (за що дістали свою назву). Голос — або односкладове «зіі», коли сидить на місці, або «зіз-зі-зі-зі» чи «зі-ді-ді-ді» — в польоті. Із цих звуків складається і шлюбна «пісня» — трель, яку самець подає під час шлюбних ігор. Живляться комахами, павуками та іншими дрібними безхребетними.

Прилітають в УРСР у квітні. Гнізда роблять в ямці, на землі, поблизу води, іноді маскують їх. Повна кладка з 4 великих порівняно з розміром птаха рудувато-жовтих, з темними крапками яєць, у травні. Насиджують обидва птахи, близько 20 днів. Пташенята стають дорослими за 32—34 дні. Осінній відліт у серпні — вересні.

Птахи корисні, до того ж це прикраса наших водойм. Потребують охорони.

МОРОДУНКА
МОРОДУНКА
XENUS CINEREUS (GÜLD.)

Невеликі кулики. Маса до 80—90 г. Дорослі птахи зверхў буросірі, з вузькими поздовжніми темними штрихами. Плечові пера чорні, утворюють по боках спини дві чорні смуги. Нижня частина тіла біла. Голова з боків, шия, воло і груди з боків мають бурі поздовжні рисочки. У зимовому опереннні чорні смуги по боках спини вужчі і майже непомітні. Молоді птахи схожі на дорослих, але верх тіла у них рудуватий. На волі сірувато-жовтий відтінок. Поширені в помірній смузі Східної Європи і Азії до Тихого океану. Зимують у Південній Африці, Південній Азії, Індонезії, Австралії. В УРСР нечисленні перелітні птахи, яких можна спостерігати по долинах річок, переважно восени. Улітку, в південних приморських районах трапляються мандруючі особини. Відомо кілька випадків гніздування мородунок у Поліссі (р. Прип'ять, Київське водосховище) і в Полтавській області.

Характерні місця перебування — заплавні низинні луки з розрідженою трав'янистою рослинністю. В УРСР гнізда знаходили на вибитих худобою випасах.

У природі визначаються за довгим, загнутим догори дзьобом і чорними смугами на спині. Розмірами і поведінкою схожі на перевізників. Позивний крик мородунок також схожий на свист пе-

ревізника, але нижчого тону, не такий різкий. Його можна передати як трель «длю-длю-длю». Токовий спів самця своєрідний: «пррррррюіі, прррюі, прріі» або «кувітрюю, кувітрюю, кувітрюю». Ці звуки птах подає під час польоту.

Живляться дрібними водяними і навколоводними безхребетними — комахами, їхніми личинками, ракоподібними, молюсками, павуками. Прилітають в УРСР у квітні. Гніздяться невеликими колоніями, по 4—5 пар. Гнізда — ямка, вимощена стеблами трав, корінцями тощо. Повна кладка з 4 рудуватих, з бурими плямами яєць, в УРСР, у різні числа травня — на початку червня. Насиджує переважно самка, 21—22 дні. Гніздовий період — близько двох місяців. Осінній відліт відбувається з кінця липня до половини вересня.

Рідкісні для УРСР птахи, потребують охорони.

ВАЛЬДШНЕП
ВАЛЬДШНЕП
SCOLOPAX RUSTICOLA L.

Чималі кулики. Маса до 350 г. Дорослі птахи зверху рябі, в забарвленні чергуються іржаво-руді, бурі й сірі плями. Лоб сірий, на голові три чорно-бурі поперечні смуги. Низ тіла сірувато-рудуватий, з бурими поперечними смужками. Молоді птахи темніші й рудіші від дорослих, світло-сірих плям на спині майже немає.

Поширені майже по всіх країнах помірної смуги Євразії. Зимують у Західній Європі, Закавказзі, Середній і Південній Азії, Індонезії, Африці. В УРСР звичайні, навіть численні, перелітні птахи всіх зон і гніздові птахи північних районів Полісся, Карпат, Закарпаття і Криму.

Улюблені місця перебування — сирі ділянки старого листяного або мішаного лісу, з добре розвиненим чагарниковим підліском. У природі під час зустрічі з людиною злітають з гучним хлопанням крил і швидко летять по прямій. Сідаючи на землю, затаюються. Захисне забарвлення їх добре маскує. У шлюбний період пізно ввечері і вранці, до сходу сонця самці повільно літають уздовж узлісь, галявин, просік. Політ трохи нагадує політ кажанів. Під час польоту подають різке металічне «цикання» і низькі хриплі звуки, які мисливці називають хорканням. Це так звана «тяга» вальдшнепів.

Живляться різними дрібними безхребетними (комахами, павуками, черв'яками), яких дістають своїм надзвичайно чутливим, гнучким дзьобом з вологого верхнього шару грунту і листяної підстилки.

Прилітають у поліські райони в кінці березня — в квітні. Токовий політ можна спостерігати з кінця квітня — в травні. Гніздо — невелика ямка під кущиком, добре замасковане, вимощене сухим листям. Повна кладка з 4 бруднувато-жовтих, з коричневими плямками яєць, на Україні в різні числа квітня. Насиджує самка, 22—24 дні.

Осінній переліт у вересні — жовтні. У південних районах окремі особини зустрічаються в листопаді. Іноді, залежно від погоди, вальдшнепи збираються у великій кількості («висипки» вальдшнепів) і стають здобиччю мисливців.

Вальдшнепи вважаються одними з найцінніших мисливських птахів, найкращих об'єктів спортивного полювання. Крім того, вони приносять користь, знищуючи багато шкідників. Заслуговують ретельної охорони.

БЕКАС
БЕКАС
GALLINAGO GALLINAGO (L.)

Кулики середніх розмірів. Маса до 200 г. У дорослих птахів верх тіла строкатий, з чорно-бурими,

Бекас.

іржаво-жовтими і вохристо-жовтими плямками і смужками. Шия, воло, тіло з боків і низ хвоста вохристо-жовті, з бурими плямками. Горло, груди і черево білі. У молодих птахів верх тіла темніший.

Поширені в більшій частині Євразії, крім Крайньої Півночі, тропічних і субтропічних країн. Зимують у Західній і Південній Європі, в Африці, Південній Азії, Індонезії. В УРСР звичайні, на прольоті численні птахи в усіх зонах, за винятком гірських районів. Характерні місця перебування — вологі трав'янисті луки. У природі від інших куликів відрізняються добре. Бекаса, що сидить, побачити важко. Найчастіше птахи з характерним хриплим «кряканням» злітають з трави і летять дуже швидко «ламаним» польотом, як правило, на недалеку відстань і знову сідають. У птаха, який сидить, добре видно довгий дзьоб, строкате рудувате забарвлення і короткі ноги.

У шлюбний період токують у повітрі, літаючи високо над землею з характерним криком «тіккюй-тіккюй» або «д'єпе-д'єпе-д'єпе». Час від часу птах переходить у «піке», розчепіривши стернові і махові пера, які вібрують і деренчать, подібно до «мекання» молодої вівці. За це птах дістав народну назву «баранчик». Злітає майже безшумно, але подає характерне крахкання.

Живляться різними дрібними навколоводними і водяними безхребетними — комахами, черв'яками, павуками, ракоподібними, яких дістають з грунту або шару гниючих рослинних решток довгим і дуже чутливим дзьобом. Їдять також насіння і молоді пагони болотяних рослин.

Прилітають у середню смугу УРСР рано, в березні, а на півдні — навіть у лютому. Гніздяться на болотистих луках різного типу. Гнізда роблять на купинах або в кущиках трави, в ямці, ретельно вимощуючи їх сухою травою. Яєць у кладці 4, рідко 3—5. Вони оливково-зелені або іржаво-коричневі, з бурими плямами. Насиджує самка, 19—20 днів. Повна кладка в різних числах травня. Пташенята стають дорослими через місяць.

Осінній переліт починається в серпні, але продовжується всю осінь, до листопада і навіть до початку грудня.

Бекаси здавна вважаються одними з найцінніших мисливських птахів з ряду куликів. М'ясо їх має добрі смакові якості. Птахи потребують охорони.

ДУПЕЛЬ
ДУПЕЛЬ
GALLINAGO MEDIA (LATH.)

Маса птахів до 300 г. Дорослі птахи дуже схожі на бекасів, але більші за розмірами. Груди, боки тіла і черево не чисто білі, а з поперечними сірувато-бурими плямками і смужками. Біла лише середина черева. Спід крила і пахвові пера мають чорно-бурі поперечні смуги. Молоді птахи темніші і не такі строкаті, як дорослі.

У природі відрізняються від бекаса манерою зльоту (дупель мовчить, але крила його гучно хлопають), прямим хвилястим польотом. Токує групами на землі, при цьому видає характерне, не гучне «біббелібібібібі», тихо, глухо «хоркає» або клацає дзьобом: «текіттекі-ттекіт».

Поширені в лісовій, почасти тундровій зонах Європи і Західного Сибіру, на схід до Єнісею. Зимують у Закавказзі, Малій Азії, Африці. На Україні звичайні, але в наші часи нечисленні прольотні птахи всіх зон і гніздові птахи Полісся, почасти північного Лісостепу. Гніздяться на трав'янистих луках, найчастіше в заплавинах річок і на мохових лісових болотах. Живляться переважно комахами, павуками, черв'яками і, незначною мірою, насінням болотяних рослин.

Прилітають на Полісся в різні числа квітня. Гнізда роблять на купині або в траві, в ямці. Гніздо вимощене травою. У кладці 4 сіруватo-жовтуватих, з темними плямами яєць, в кінці травня — в червні. Насиджує самка, 22—24 дні. Дорослими пташенята стають на початку — в середині серпня.

Відлітають на зимівлю у вересні — на початку жовтня. Дуже цінні мисливські птахи, кількість яких, на жаль, щороку зменшується в зв'язку з осушенням боліт і заплавних лук. Потребують ретельної охорони.

ГАРШНЕП
ГАРШНЕП
LYMNOCRYPTES MINIMUS
(BRÜNN.)

Маленькі кулички. Маса до 70 г. Забарвлення строкате. Схожий забарвленням на бекаса або дупеля, але темніший. Спина і плечові пера чорні, з металічним зеленим і фіолетовим блиском і рудими плямками. З боків голови бурі, темні смуги, посередині — чорна смуга. Шия спереду і збоку, воло і груди з боків світло-бурі, з темними і білими плямками. Горло, груди і черево білі. У молодих птахів забарвлення більш тьмяних тонів, не таке блискуче.

Поширені в тундровій, почасти в тайговій зонах Євразії. Зимують у Західній Європі, Південній Європі (на півдні СРСР), в Африці, Середній та Південній Азії. В УРСР звичайні пролітні птахи всіх зон. Тримаються боліт, сирих лук, берегів водойм. Іноді зимують у південних областях УРСР. Весною

пролітають уже в лютому — березні. Осінній проліт — з вересня до листопада — грудня, залежно від погодних умов. Живляться водяними і прибережними безхребетними тваринами.

У природі визначити легко. Злітають, як і бекаси, несподівано, іноді прямо з-під ніг. Птахи мовчазні. Від інших дрібних куликів відрізняються характерним забарвленням.

Вважаються мисливськими птахами, але малі розміри і невелика кількість роблять їх випадковою і малоцінною здобиччю для мисливців.

ВЕРЕТЕННИК ВЕЛИКИЙ
ВЕРЕТЕННИК БОЛЬШОЙ
LIMOSA LIMOSA (L.)

Чималі кулики. Маса до 400 г. Дорослі птахи у весняному оперенні мають буро-сіре забарвлення верхньої частини тіла, низ білий, з поперечними бурими смужками. Голова, шия і воло іржаво-руді, на голові темні плями. Низ крил і пахвові пера білі. У зимовому оперенні всі руді пера стають світло-бурими. Молоді птахи такі, як дорослі зимою, але на спині мають вохристі облямівки.

Поширені у лісовій, почасти тундровій зонах Євразії. Зимують в Західній і Південній Європі, в Африці і в Південній Азії. На Україні нечисленні, але звичайні гніздові і перелітні птахи в деяких районах Полісся і Лісостепу (долини великих річок, великі озера, болота). Під час прольоту в незначній кількості бувають в усіх зонах, де є відповідні водойми і болота. Характерні місця гніздування — заплавні луки, відкриті болота Полісся і Лісостепу. У природі відрізняються від інших куликів порівняно великими розмірами, довгим прямим дзьобом, іржавим, помітним здалеку, забарвленням голови і шиї. Коли летять, витягують вперед шию і голову, ноги — назад, через що загальний силует птаха нагадує веретено (за що дістали свою назву). Біля гнізда під час небезпеки кричать «тюлетень-тюлетень». Токову «пісню» самця можна приблизно передати як дзвінке «дйо, дйо» або «тю-і-тоо, тю-і-тоо».

Живляться комахами, молюсками, черв'яками, рідше насінням і плодами водяних рослин. Весною з'являються в кінці березня — на початку квітня. Летять уздовж великих річок. Гнізда роблять на вологих заплавних луках, на відкритих купинястих болотах, у ямці, вимощують травою. Повна кладка з 4 оливково-зелених з бурими плямами яєць, в травні — на початку червня. Насиджують обидва птахи, 23—24 дні. Пташенята стають дорослими через 30—35 днів. Осінній переліт у серпні — вересні. На півдні республіки — в жовтні.

Цінні мисливські птахи, але зустрічаються в незначній кількості, через це не мають великого значення в мисливському господарстві. Знищуючи багато комах, у тому числі й шкідників, приносять користь. Потребують особливої охорони.

ВЕРЕТЕННИК МАЛИЙ
ВЕРЕТЕННИК МАЛЫЙ
LIMOSA LAPPONICA (L.)

Маса до 300 г. Забарвлення дорослих птахів схоже на забарвлення веретенників великих, але стернові пера в них мають поперечні смуги без білої основи. Нижня частина тіла рудувата. Молоді птахи зверху рябі, з темно-бурими і вохристими плямами. Хвіст поперечно-смугастий, ноги короткі. Навесні нижня частина тіла інтенсивно руда.

Поширені в тундрі і почасти лісовій зоні Євразії і Аляски. Зимують в Африці, Південній Азії, Індонезії, Австралії, Новій Зелан-

Гніздо веретенника великого з яйцями.

дії. На Україні рідкісні залітні птахи.

Під час перельотів тримаються піщаних і мулистих відмілин. Крик зграї, що летить, нагадує трохи крик галок: «єк-єк-єк» або «ак-ак-кеі-кеі».

Птахи рідкісні, тому кожна зустріч з ними на прольоті становить значний інтерес.

КРОНШНЕП ВЕЛИКИЙ
КРОНШНЕП БОЛЬШОЙ
NUMENIUS ARQUATA (L.)

Найбільші кулики у фауні УРСР. Маса до 1000 г. У дорослих птахів верх тіла строкатий, буро-сіро-білий. Поперек і надхвістя білі, з чорно-бурими штрихами. Горло і середина черева, голова з боків, шия знизу, воло, груди, тіло з боків білі, із сірувато-жовтим відтінком. На стрижнях пер бурі штрихи. Хвіст з поперечними білими і бурими смугами. Дзьоб великий, зігнутий донизу. У молодих птахів на верхній частині тіла краї пер більш жовтуваті.

Поширені спорадично по всій помірній і почасти північній смузі Євразії. Зимують на півдні Європи, в Африці, Південній Азії. В УРСР звичайні, але нечисленні пролітні птахи в усіх природних зонах. Гніздяться спорадично в деяких районах Полісся і в приморській смузі солончаків біля узбереж

Чорного і Азовського морів. Ще недавно гніздилися майже по всіх областях, але кількість їх невпинно скорочується. Улюблені місця перебування — великі болота з купинами на Поліссі, поблизу великих водойм. На півдні селяться на солончаках, там, де є хоч незначна трав'яниста рослинність.

У природі визначаються дуже легко за розмірами, формою дзьоба, загальним тоном забарвлення. Дуже характерний і мелодійний гучний свист «кююююю-їїї-кююю-їїї», який чути на далеку відстань. Живляться кроншнепи переважно комахами, дощовими черв'яками, зрідка невеликими жабами і ящірками. Прилітають в УРСР на півдні — на початку березня, в поліські райони — в кінці березня — на початку квітня. Гнізда — вимощені травою ямки на землі — можна знайти на великих відкритих болотах, на солончаках серед негустої трави. У кладці 4 великих оливково-зелених або оливково-бурих, з темними плямами яйця. Повна кладка в різні числа травня. Насиджують обидва птахи, 26—28 днів. Пташенята стають дорослими через шість тижнів. Осінній відліт із серпня до жовтня, іноді у листопаді.

Кроншнепи — великі цінні мисливські птахи, але кількість їх дуже мала і весь час зменшується. Потребують повної охорони.

КРОНШНЕП СЕРЕДНІЙ
КРОНШНЕП СРЕДНИЙ
NUMENIUS PHAEOPUS (L.)

Середнього розміру птах. Маса до 400—450 г. Дуже схожий за забарвленням на кроншнепа великого, але голова в нього зверху темно-бура, зі світлою поздовжньою смугою посередині й світлими бровами.

Поширені птахи у лісовій, частково лісотундровій смузі Євразії. Зимують в Африці, Південній Азії, Індонезії, Австралії, Тасманії. В УРСР нечисленні пролітні птахи морського узбережжя і рідкісні залітні птахи інших областей. Пролітають у квітні і з кінця липня — до половини вересня.

У природі добре визначаються за силуетом, формою дзьоба, забарвленням. Голос — коротка, дзвінка і голосна трель «тіті-тіті-тіті». Летять, часто змахуючи крилами, а не повільно, як це роблять кроншнепи великі. Живляться дрібними безхребетними, у себе на батьківщині також ягодами.

Мисливські птахи, але їх дуже мало, тому вони занесені до Червоної книги УРСР.

Крім великого і середнього кроншнепів, в УРСР дуже рідко залітає кроншнеп малий (*Numenius tenuirostris Viell*). За розмірами він такий, як середній і схожий на нього забарвленням, але в нього білий низ тіла і поперек. Голос зовсім інший, ніж у решти кроншнепів. За особливостями екології близький до середнього кроншнепа. Рідкісний вид, підлягає повній охороні. Занесений до Червоної книги УРСР.

КРЕМ'ЯШНИК
КАМНЕШАРКА
ARENARIA INTERPRES (L.)

Невеликі кулики. Маса до 140—150 г. Дорослі птахи у весняному оперенні мають яскраве строкате забарвлення. Лоб, вуздечка, смуга вздовж горла, задня сторона шиї й воло з боків білі. Голова з боків, смуги з боків горла, воло і груди з боків — чорні. Голова зверху смугаста. Спина і крила з чорними і коричневими плямками, на крилах білі смуги. Груди й черево білі. Хвіст смугастий. У птахів у зимовому оперенні верхня частина тіла й воло темно-бурі, зі світлими облямівками пер. Молоді птахи схожі на дорослих узимку, але

облямівки пер на верхній частині тіла вохристо-жовті.

Поширені в зоні тундр Євразії і Північної Америки. Зимують в Африці і Південній Азії. В УРСР нечисленні перелітні птахи морського узбережжя (навесні) і долини Дніпра (восени). У природі визначаються за яскравим, строкатим чорно-білим забарвленням і порівняно короткими ногами. Птах мовчазний, але зрідка подає голос: «кііі-кіі-кі-кі-кі». Самці у себе на батьківщині під час токування видають мелодійну своєрідну «пісню». Живляться, як і інші кулики, в основному дрібними водяними і прибережними безхребетними тваринами, яких знаходять іноді під камінням, перевертаючи його, за що дістали свою назву.

Декоративні птахи, що є прикрасою природних ландшафтів. Потребують охорони.

ШИЛОДЗЬОБКА
ШИЛОКЛЮВКА
RECURVIROSTRA AVOSETTA L.

Чималі кулики з довгими ногами, тонким, трохи загнутим догори дзьобом. Маса до 400 г. Забарвлення дорослих птахів строкате. Верх голови, потилиця, частина покривних крил чорні. Решта оперення біла. Молоді птахи схожі на дорослих, тільки замість чорних кольорів усі відповідні частини оперення мають темно-буре забарвлення.

Поширені в Південній Європі, Південній Азії, Африці. Птахи перелітні, зимують на узбережжях Західної і Південної Європи, Африки, Пакистану і Індії. В УРСР звичайні, місцями численні гніздові і перелітні птахи узбереж Чорного і Азовського морів, берегів лиманів, заплав деяких степових річок (р. Самара). Тримаються завжди мілководних ділянок, мілин, острівців, де їм легше добувати їжу. У природі визначити дуже легко: це високі довгоногі кулики чорно-білого забарвлення, які бродять по мілководдю і швидко водять дзьобом по воді, шукаючи їжу. Нерідко вони плавають, як мартини. Голос нагадує дзвінке «пруют» або «твііть», що повторюється кілька разів. Живляться шилодзьобки дрібними ракоподібними, комахами та їхніми личинками, молюсками, насінням водяних рослин.

Прилітають на півдні УРСР у середині березня. Гнізда роблять

Шилодзьобка.

завжди біля води, на мілинах, піщаних косах, мілководних болотах, солончаках тощо. Птахи колоніальні. Гніздяться невеликими колоніями. Гніздо — нескладна споруда з паличок, стебел трав, черепашок. Іноді це просто вимощена ямка, а іноді висока купа стебел на мілкій воді, на яких зверху у невеликому заглибленні лежать 3—4 плямистих яйця. Яйця жовтувато-глинясті, з темними, чорно-бурими плямами, бувають у кінці квітня. Насиджують обидва птахи, 22—24 дні. Пташенята стають дорослими у півтора місяця.

Осінній відліт у серпні — вересні і жовтні.

Красивий кулик. Потребує повної охорони.

ХОДУЛИЧНИК
ХОДУЛОЧНИК
HIMANTOPUS HIMANTOPUS (L.)

Довгоногі кулики, з прямим дзьобом, менші за розмірами від шилодзьобок. Маса до 180 г. Дорослі птахи зверху чорні, із синім металічним блиском. Хвіст світло-сірий, низ тіла білий. Узимку голова біла. У молодих птахів верх тіла білий. Голова і шия світліші, сіро-бурі. На спині і крилах пера з рудуватими облямівками.

Поширені в Південній Європі, Середній і Південній Азії, Африці, Індонезії, Австралії, південній частині Північної і в Південній Америці. Зимують в УРСР біля південно-західного і південного узбережжя Каспійського моря, в Південній Азії. В УРСР звичайні, але нечисленні гніздові і перелітні птахи південних приморських районів степової зони. Трапляються зрідка у гніздовий період в долині р. Самари і в долині р. Дніпра, на північ до Києва.

У природі визначити цих куликів досить просто. Вони довгоногі, чорно-білого яскравого забарвлення. Коли летять, ноги витягують далеко назад, так що навіть зовнішній вигляд їхній дуже характерний. Голос, коли птах літає занепокоєний біля гнізда,— коротке уривчасте «ке-ке-ке-ке», що нагадує гавкання невеликого собаки чи короткий голосний свист «тйоітв» або «чюітв». Живляться водяними і прибережними безхребетними тваринами — комахами, павуками, молюсками, ракоподібними тощо.

Прилітають на південь УРСР у першій половині квітня. Гніздяться поодинокими парами по берегах мулистих мілководних водойм, на затоплених трав'янистих луках і солончаках. Гніздо — ямка, трохи вимощена стеблами трав або чимала споруда з паличок і стебел трав (там, де гнізду загрожує затоплення). Повна кладка з 3—4 зеленувато-коричневих, з темними плямками яєць, в середині травня. Насиджують обидва птахи.

Осінній відліт у серпні — на початку вересня. Рідкісні птахи, потребують ретельної охорони. Занесені до Червоної книги УРСР.

ПЛАВУНЕЦЬ ПЛОСКОДЗЬОБИЙ
ПЛАВУНЧИК ПЛОСКОНОСЫЙ
PHALAROPUS FULICARIUS L.

Маленькі кулички. Маса до 60 г. У дорослих птахів верх голови чорний, під очима біла смуга. Передня частина голови («лице») — сіра. Спина і плечі чорні, пера з вохристими краями, верхні покривні пера хвоста руді. Нижня частина тіла і шия з боків руді, низ крила білий. Самець забарвлений менш яскраво, ніж самка: голова

Ходуличник.

зверху бура, смуга під оком жовтувата. Молоді птахи зверху чорні, з вохристими краями пер. Низ тіла білий, з рудуватим відтінком на шиї, волі і грудях з боків. Дзьоб короткий, сплющений зверху. Голос — протяжний «твіть».

Поширені в зоні тундр Євразії і Північної Америки. Зимують у Південно-Західній і Північній Європі, на півдні Азії і в Південній Америці. На Україні можливі рідкісні зальоти. Один раз цього птаха було добуто біля Дніпропетровська і два рази в Прикарпатті.

ПЛАВУНЕЦЬ КРУГЛОДЗЬОБИЙ
ПЛАВУНЧИК КРУГЛОНОСЫЙ
PHALAROPUS LOBATUS (L.)

Птахи масою до 50 г. Відрізняються від плавунця плоскодзьобого забарвленням, формою дзьоба: він довший і круглий, за що птахи дістали свою назву.

Забарвлені плавунці кругло-дзьобі зверху в чорний колір, з рудуватими смужками по краях спини. На шиї яскраво-рудий нашийник. Горло, груди, черево білі, груди з боків темно-сірі. На крилі поперечна біла смуга. У зимовому оперенні верх тіла сірий, з білими облямівками пер. У молодих птахів лоб і брови білі. Низ тіла білий. Верх чорно-бурий, з рудуватими облямівками пер на спині і крилах, низ тіла білий, з рудуватим відтінком. Поширені також на далекій півночі Євразії і Америки, зимують у субтропіках і тропічних країнах Євразії і Америки.

На Україні бувають регулярно під час весняних (квітень) й осінніх (серпень — вересень) перельотів. Птахи нечисленні, трапляються порівняно рідко.

Плавунець круглодзьобий.

У природі визначаються за розмірами, формою дзьоба, строкатим забарвленням. Тримаються берегів річок і морського узбережжя. Охоче і добре плавають, чого не роблять інші види куликів (крім шилодзьобки). Позивний голос — ніжне «піть-піть», під час токування повторюється кілька разів і звучить як трель.

Живляться переважно комахами та їхніми личинками, ракоподібними, молюсками, іноді їдять водорості.

Рідкісні птахи, які потребують охорони.

ДЕРИХВІСТ СТЕПОВИЙ
ТИРКУШКА СТЕПНАЯ
GLAREOLA NORDMANNI NORDM (EX FISCH.—W.)

Невеликі коротконогі кулики. Маса до 100 г. У дорослих самців голова, спина, пера на плечах, поперек, воло й груди темно-бурі, черево біле, навколо горла чорна смужка, вуздечка чорна. Частина нижніх покривних пер і пахвові пера каштанові. Самка за забарвленням схожа на самця, тільки вуздечка не чорна, а бура. У молодих птахів на верхній частині тіла світлі плямки (облямівки) і навколо горла немає чорної смуги.

Поширені в Південній Європі, Західній і Середній Азії, Африці. Зимують в Африці, Південно-Західній Азії. На Україні звичайні нечисленні птахи приморських районів степової зони. Гніздяться спорадично, невеликими колоніями, нерідко разом з іншими куликами. Улюблені місця цих куликів — солончаки, випаси і вигони з розрідженою трав'янистою рослинністю.

У природі відрізняються від інших куликів короткими ногами, довгими крилами, вилоподібним хвостом. У польоті нагадують крячок. Голос різкий і скрипучий, який птахи подають під час польоту біля гнізд, також нагадує голос крячок.

Живляться дрібними безхребетними — комахами, павуками, черв'яками, ракоподібними, молюсками. Прилітають на півдні УРСР у квітні, гніздитися починають у травні. Гніздо — невелика ямка в землі, не вимощена. Кладка з 2—3 зеленуватих або глинясто-жовтих, з бурими плямами яєць, у середині травня. Часто утворюють мішані гніздові колонії, до яких можуть приєднуватися і шилодзьобки.

Восени утворюють чималі зграї. Відлітають з УРСР у вересні — жовтні. Дуже корисні птахи, знищують багато комах та інших шкідників сільського господарства. За будовою і способом життя на степового схожий дерихвіст лучний (*Glareola pratincola L.*). У польоті лучний дерихвіст відрізняється від степового тим, що в нього покривні пера крила і пахві пера іржаво-руді, а у степового — чорні. Голос степового дерихвоста — «кірчі», лучного — «кірйа». Степові дерихвости поширені далі на північ, заходять у Лісостеп.

ПОМОРНИК СЕРЕДНІЙ
ПОМОРНИК СРЕДНИЙ
STERCORARIUS POMARINUS (TEMM.)

Чималі птахи. Маса до 800 г. У дорослих дві форми забарвлення: світла, з чорно-бурою шапочкою на голові, темно-бурим верхом і білим низом тіла і темна, вся темно-бурого кольору. Низ трохи світліший. У молодих птахів пера верхньої частини тіла з вохристими краями, а знизу з поперечними бурими і білуватими смугами.

Поширені в зоні тундр Європи, Азії і Північної Америки. Зимують

біля берегів океанів і морів південної півкулі. На Україні бувають у незначній кількості під час весняного (в травні) й осіннього (вересень — жовтень) перельотів. Летять уздовж великих річок і морського узбережжя.

Живляться рибою, яку відбирають у мартинів і крячків. Їдять також дрібних гризунів, птахів і інших дрібних тварин. Птахи малочисленні, навіть рідкісні, великого значення в природі і народному господарстві не мають.

ПОМОРНИК КОРОТКОХВОСТИЙ
ПОМОРНИК КОРОТКОХВОСТЫЙ
STERCORARIUS PARASITICUS (L.)

Маса до 700 г. Птахи мають дві форми забарвлення — світлу і темну. Зовнішнім виглядом і способом життя схожі на середнього поморника.

МАРТИН СРІБЛЯСТИЙ
ЧАЙКА СЕРЕБРИСТАЯ,
ХОХОТУНЬЯ
LARUS ARGENTATUS
PONTOPP.

Чималі птахи. Маса до 1200 г. Дорослі птахи білі, спина і крила зверху попелясто-сірі, махові пера сірі, з чорними кінцями. У зимовому опереннні голови — сірий наліт. Молоді птахи зверху сіро-бурі, з вохристими плямками. На голові темні поздовжні плями. Махові пера 1-го порядку темно-бурі. На третьому році життя у них оперення таке, як у дорослих птахів.

Поширені на морських узбе-

Пташеня мартина сріблястого.

режжях і великих озерах Європи, Азії та Північної Америки. Частково осілі, частково кочові або перелітні птахи. Зимують на півдні Європи, Азії, в Північній Африці. На Україні звичайні, численні гніздові і перелітні птахи узбережжя й островів Чорного та Азовського морів і лиманів. На прольоті бувають на всіх великих річках і водосховищах.

У природі легко визначаються за сріблясто-сіро-білим забарвленням і великими розмірами. Голос — «каляу-каляу-каляу». Живляться переважно рибою, але охоче літають також у степ, на поля, де поїдають мишовидних гризунів і навіть ховрахів, жаб, ящірок, яйця і пташенят птахів, великих комах.

Прилітають на місця гніздування рано, в кінці лютого — в березні. Зимують біля чорноморського узбережжя Криму і Балканського півострова. Селяться на трав'янистих або заболочених місцях — косах, острівцях, іноді на солончаках колоніями разом з іншими мартинами, рідше окремо. Повна кладка з 2—3 оливково-зеленуватих, з бурими плямами яєць, з кінця квітня до початку червня і навіть пізніше. Насиджують обидва птахи, 26—28 днів. Пташенята стають дорослими через 40—50 днів.

Після закінчення гніздового сезону молоді й старі птахи збираються табунцями і ведуть кочовий спосіб життя. Птахи приносять велику користь, знищуючи шкідників сільського господарства, але можуть завдавати відчутної шкоди рибному господарству і заважати розмножуватися іншим колоніальним птахам. Кількість їхня потребує регулювання.

Крім сріблястого, на Україні під час весняного й осіннього перельотів можна спостерігати ще чотири види великих морських мартинів, які гніздяться далеко на півночі. Найбільші з них — мартин великий морський (*Larus marinus L.*) і мартин полярний (*Larus hyperboreus Gunn.*). У морського мартина крила й спина чорні, у полярного — сірі. Птахи чималі. Маса понад 2 кг. Обидва рідкісні залітні птахи, на Україні вони зустрічалися лише кілька разів.

Інші два види: клуша (*Larus fuscus L.*) і сизий мартин (*Larus canus L.*) помітно менші. Маса першого — до 900, другого — до 600 г. У клуші спина й плечі чорні, у сизого мартина — сірі. Ці мартини гніздяться далеко на півночі Європи і Азії. На Україні обидва види бувають регулярно, на прольоті. Можливо, що сизий мартин почав гніздитися на верхніх дніпровських водосховищах. Летять по великих річках і вздовж морського узбережжя. Живляться переважно рибою, іноді невеликими наземними тваринами.

МАРТИН ЗВИЧАЙНИЙ, АБО ОЗЕРНИЙ
ЧАЙКА ОБЫКНОВЕННАЯ, ИЛИ ОЗЕРНАЯ
LARUS RIDIBUNDUS L.

Невеликі птахи. Маса до 350 г. У весняному оперенні дорослі птахи білі, з кофейно-бурою головою, сірою спиною і крилами. Восени голова біла, з бурими плямами з боків і сірими на потилиці. Молоді птахи зверху бурі, на пір'ї спини і крил світлі краї. Доросле оперення з'являється на другому році життя.

Поширені в помірній смузі Європи і Азії. Зимують на півдні Європи і Азії. На Україні звичайні, місцями навіть численні, гніздові і перелітні птахи деяких районів Полісся і Лісостепу, а також плавневих озер у пониззях великих річок. Улюблені місця — прісноводні озера, ставки із заростями водяної рослинності.

У природі тримаються зграями, гніздяться великими колоніями. Здалеку помітна бура голова, чим звичайний мартин відрізняється від чорноголового середземноморського. Голос — різке «кріааа» або більш коротке «кек-кек».

Живляться рибою, водяними і наземними комахами, іноді мишовидними гризунами. Їх часто можна бачити в полі, коли вони зграєю летять за трактором.

На місця гніздування, на півночі УРСР, прилітають у кінці березня — на початку квітня. Гніздяться іноді невеликими, іноді численними колоніями по берегах озер, ставків, на сирих луках тощо. Гніздо — невелика купка сухих або свіжих стебел і листя рослин з неглибоким лотком. Повна кладка з 2—3 плямистих, глинястих або зеленувато-бурих, з бурими плямами яєць, в кінці травня — на початку червня. Насиджують обидва птахи, 22—24 дні. Пташенята стають дорослими через 6 тижнів. Осінній відліт у кінці серпня — в листопаді. Деякі птахи зимують на узбережжі Чорного моря.

Дуже корисні птахи, які потребують охорони.

МАРТИН ЧОРНОГОЛОВИЙ, АБО СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКИЙ
ЧАЙКА ЧЕРНОГОЛОВАЯ
LARUS MELANOCEPHALUS TEMM.

Маса до 350 г. У дорослих птахів навесні низ тіла білий, спина, поперек і покривні пера крила сірі. Голова і горло до середини шиї чорні, біля ока неповне біле кільце. У зимовому опереннні голова біла, із сіруватим нальотом на потилиці. Молоді птахи зверху бурі, з жовтувато-вохристими обляміvками пер, знизу білі. Голова біла, з буруватою плямою на потилиці. Біля ока чорнувата пляма.

Поширені в деяких районах узбережжя Середземного і Чорного морів і в Малій Азії. Зимують біля Південного берега Криму — берегів Кавказу і на Середземному морі. На Україні гніздові і перелітні птахи островів Каркінітської і Тендрівської заток Сиваша, Молочного лиману. Утворюють колонії з десятків тисяч пар. На прольоті і під час літніх кочувань бувають скрізь по узбережжю Чорного і Азовського морів.

У природі від інших невеликих мартинів і, в першу чергу, від звичайного мартина, відрізняються чорним забарвленням голови і горла, яке помітне здалеку. Часто літають великими зграями в степ або на поля, але більше тримаються морського берега. Голос — «кілу», «клу» або «кеє-кеєє». Він дуже характерний. Живляться комахами, особливо в гніздовий період, і іншими безхребетними, дрібною рибою, а також дрібними хребетними — жабами, ящірками, гризунами.

Прилітають на місця гніздування в квітні. Гніздові колонії з року в рік розміщують на тих самих місцях, на заростих трав'янистою рослинністю луговинах, на острівцях Тендрівської затоки, Сиваша, Молочного лиману поряд з колоніями інших мартинів і крячків.

Гнізда — ямки на землі, дуже близько одне від одного. Повна кладка з 2—3 плямистих яєць, у травні — на початку червня. Масова поява пташенят у середині червня. У кінці липня дорослі і молоді птахи залишають гніздові колонії і починають кочувати.

Відлітають на зимівлю у вересні — на початку жовтня. Чорноголові мартини, кількість яких на Україні обчислюється у 150—200 тис. пар,— одні з найкорисніших птахів, які винищують дуже багато шкідників сільського господарства. Охороняються у Чорноморському державному заповіднику.

Мартини чорноголові.

МОРСЬКИЙ ГОЛУБОК
МОРСКОЙ ГОЛУБОК
LARUS GENEI BRÊME

Маса до 350—400 г. У дорослих птахів спина і крила світло-сірі, решта оперення (крім махових) біле, з рожевим відтінком на волі і грудях. Молоді птахи зверху бурі, на спині і крилах — світлі краї пер.

Поширені на Середземному, Чорному, Азовському, Каспійському морях, Малій Азії, Західному Сибіру. Зимують на узбережжях Середземного, Каспійського моря, у Персидській затоці. На Україні звичайні, місцями численні гніздові і перелітні птахи. Поширені у Тендрівській затоці Чорного моря (Чорноморський заповідник), на Молочному лимані, на Сиваші (спорадично, окремими колоніями). Найбільша кількість їх у Чорноморському заповіднику.

У природі дуже нагадують мартина звичайного, але відрізняються від нього світлою головою і рожевим відтінком нижньої частини тіла. Тримаються чималими зграями на солоноводних лиманах, озерах, завжди біля води. Голос — м'яке каркання «кер-кер» або подібний до реготання сріблястого мартина. Молоді птахи кричать «пі-пі-пі», подібно до крику дрібних соколів. Живляться дрібною рибою і морськими водяними і прибережними безхребетними. Живляться завжди на мілководних ділянках і на березі. На поля і в степ майже не вилітають.

Прилітають у другій половині березня. Гніздяться чималими колоніями в кілька сот і навіть тисяч особин, разом з іншими мартиновими. Гнізда — неглибокі ямки, вимощені сухими водоростями і травою, дуже близько одне біля одного. Найчастіше гніздові колонії утворюють на солончаках

Морські голубки (гніздова колонія).

з негустою рослинністю або на зовсім голих солонцях. Повна кладка з 2—3 яєць, у травні. Яйця плямисті, білуваті, з бурими, сіро-бурими і чорно-бурими плямами. Осінній відліт спостерігається в жовтні — листопаді. Відіграють велику роль у природі, здійснюючи обмін речовин між водяними екосистемами і екосистемами суші. Птахи дуже декоративні, прикрашають морські краєвиди. Потребують охорони, особливо в місцях гніздування.

РЕГОТУН ЧОРНОГОЛОВИЙ
ХОХОТУН ЧЕРНОГОЛОВЫЙ
LARUS ICHTHYAETUS PALL.

Великі мартини. Маса до 2 кг. У весняному оперенні спина й плечі світло-сірі, голова до горла чорна, під оком білі плями. Шия, низ тіла, хвіст і надхвістя білі. Махові пера білі або сірі з чорним. У зимовому оперенні голова має світлі плямки. Молоді птахи зверху сірі, з білими облямівками пер. Тім'я сірувате, з темними плямками. Низ білий, на волі темні плямки.

Поширені на островах Тендрівської затоки Чорного моря, на Сиваші, Памірі, в Монголії, Китаї. На Україні гніздяться лише в Чорноморському заповіднику, іноді невеликими колоніями і в інших місцях. Зимують у середземноморських країнах і в Південній Азії.

У природі легко визначити завдяки великим розмірам і чорній голові, яку видно ще здалеку. Голос — грубе каркання або регіт «квяу-квя-квяу». Живляться переважно рибою, іноді дрібними мишовидними гризунами, ховрахами, комахами, молюсками.

Реготуни чорноголові (гніздова колонія).

Прилітають у березні — на початку квітня. Селяться колоніями разом з іншими мартиновими на маленьких острівцях поблизу берегів моря. Гніздо в ямці, вимощують його невеликою кількістю сухих рослинних решток. Яйця схожі на яйця інших мартинових. Повна кладка з 2—3 яєць, у кінці квітня. З кінця липня молоді птахи разом зі старими починають кочувати до осені. Відлітають на зимівлю в жовтні — листопаді.

Кількість цих птахів останнім часом помітно зменшується. Потребують ретельної охорони, особливо на гніздових колоніях.

МАРТИН МАЛИЙ
ЧАЙКА МАЛАЯ
LARUS MINUTUS PALL.

Найменші представники мартинів у фауні СРСР. Маса до 150 г. У дорослих птахів навесні голова і горло до середини шиї чорні. Спина, плечі, покривні пера крила і поперек світло-сірі, низ тіла білий, на волі і грудях з рожевим відтінком. У зимовому опереннні не має чорної шапочки. У молодих птахів голова зверху темно-бура. Перед оком чорне півкільце. Спина, плечі, покривні пера крила темно-бурі, з білуватими облямівками. Низ тіла білий.

Поширені спорадично в помірній смузі Європи і Азії, на схід до Байкалу. Зимують біля берегів Західної Європи на Середземному, Чорному і Каспійському морях. В УРСР зустрічаються на прольоті регулярно, вздовж Дніпра і біля узбережжя Чорного моря. Відомо кілька випадків гніздування окремих пар і маленьких колоній.

Відрізняються у природі від інших мартинів малими розмірами, чорною головою. Від крячків — коротким хвостом з рівним обрі-

зом. Голос — «кеі-кеі-кеі-кеі-кеі», «ток-ток-ттк» або «ке-ке-ке». Живляться переважно комахами й іншими дрібними безхребетними, дрібною рибою тощо. Прилітають у кінці квітня — травні, відлітають на зимівлю в кінці серпня — на початку вересня.

Корисні птахи, потребують охорони.

КРЯЧОК ЧОРНИЙ
КРАЧКА ЧЕРНАЯ
CHLIDONIAS NIGRA (L.)

Маса до 70 г. У дорослих птахів навесні голова чорна, груди й черево світліші, спина і крила темно-сірі. Підхвістя біле, хвіст сірий. У зимовому вбранні лоб білуватий, тім'я чорне, верх тіла сірий, задня частина шиї і низ тіла білі. Молоді птахи схожі на дорослих у зимовому оперенні, але на спині і покривних перах крил є бурі обляміvки.

Поширені в помірній смузі Європи, в Західній Азії і Північній Америці. Зимують в Екваторіальній Африці, Південній Америці. В УРСР звичайні, досить численні птахи боліт і заростих озер, особливо в долинах великих річок, по всіх зонах, крім безводних степових і гірських районів.

У природі визначають за темним забарвленням, малими розмірами і характерними для крячок ознаками — вузькими крилами, досить довгим хвостом, вирізаним «виделкою». Літають з криками над водою. Час від часу падають на воду, щоб схопити з її поверхні здобич. Голос дорослих — «кііpp» або «кріє». Біля гнізда, коли відганяють ворога, подають уривчасті

Кладка крячка світлокрилого.

пронизливі крики: «кі-кі-кі». Молоді птахи кричать писклявими голосами «піііі-піііі». Літають завжди зграями над болотом. Часто відпочивають біля води, сидячи на піщаних косах. Живляться водяними комахами, їхніми личинками та іншими дрібними водяними безхребетними, а також дрібною рибою.

Прилітають пізно — в кінці квітня — в травні. Селяться на зарослих стоячих водоймах колоніями в кілька десятків пар. Гнізда плавучі або на купинах, на острівцях, з різних рослинних матеріалів. Лоток завжди мокрий або сирий. Повна кладка з 3 бурих, з темними плямами яєць, у середині червня. Насиджує переважно самка 15—17 днів. Через чотири тижні пташенята стають дорослими.

Відлітають на зимівлю в кінці серпня — у вересні. Потребують повної охорони.

Дуже схожі з крячком чорним за розмірами, забарвленням, особливостями екології і поведінки його найближчі родичі — крячок світлокрилий *(Chlidonias leucoptera (Temm.)* і крячок білощокий *(Chlidonias hybrida (Pall.).*

Перший відрізняється від крячка чорного тим, що верхні покривні пера крила білого кольору, через що на крилах видно білі плями. Поширені ці крячки також у помірній смузі Європи і Західної Азії. Зимують в Африці. На Україні гніздяться спорадично, в різних районах усіх природних зон.

Білощокий крячок відрізняється від чорного білими плямами з боків голови. Це рідкісний пролітний птах в УРСР. Дуже рідко гніздиться в долинах річок степової зони (дельта Дунаю).

Корисний птах, потребує ретельної охорони.

Крячок рябодзьобий.

КРЯЧОК РЯБОДЗЬОБИЙ
КРАЧКА ПЕСТРОНОСАЯ
THALASSEUS SANDVICENSIS (LATH.)

Маса до 250 г. У дорослих птахів на голові чорна «шапочка». Верх тіла сірий, низ білий. Дзьоб довгий, тонкий, чорний, з жовтим кінцем. У зимовому оперенні чорний колір залишається тільки на задній частині голови; лоб і тім'я білі, з чорними плямками. У молодих птахів пера на голові чорні, з білими основами і жовтувато-вохристими облямівками. Спина і плечі вохристо-сірі, з чорними смужками. Низ тіла білий, надхвістя біле.

Поширені окремими розірваними ділянками в Західній і Південній Європі, на Каспійському морі, в Північній Америці. Зимують (європейські птахи) на Середземному морі, в Африці, біля берегів Малої Азії. На Україні гніздові і перелітні птахи Чорноморського заповідника та деяких інших пунктів Азово-Чорноморського узбережжя.

У природі відрізняються від інших крячків більшими розмірами (за винятком чеграви), довгим двоколірним чорно-жовтим дзьобом, довгими вузькими крилами. Голос — голосне «кіррік», «керрек» або «кікікі». Живляться майже виключно рибою, рідше — різними водяними безхребетними. На сушу майже не вилітають, полюють на воді.

Прилітають на місця гніздування в квітні. Гніздяться колоніями на острівцях, разом з іншими мартиновими. Гніздо — ямка, не вимощена. Повна кладка з 1—2 плямистих яєць, у кінці травня — на початку червня. Насиджують

Крячок річковий.

обидва птахи, 22—23 дні. Пташенята стають дорослими через 35 днів. Відлітають у вересні — на початку жовтня. Птахи дуже цікаві, нечисленні, потребують повної охорони.

КРЯЧОК РІЧКОВИЙ
КРАЧКА РЕЧНАЯ
STERNA HIRUNDO L.

Маса до 150 г. У дорослих птахів спина і крила сірі, низ тіла білий, із сизим відтінком. На голові чорна «шапочка». У зимовому оперенні лоб і тім'я білі, потилиця чорна. У молодих птахів на спині і крилах вохристі плямки, низ білий. Голова така сама, як у старих птахів у зимовому оперенні.

Поширені в помірній, почасти північній смузі Європи, Азії, Північної Америки, в Північній Африці. Зимують (європейські птахи) в Африці. На Україні досить звичайні і численні гніздові і перелітні птахи всіх зон. Гніздяться на піщаних косах і островах, по берегах річок, озер, лиманів, на морському узбережжі.

У природі відрізняються від інших крячків, подібних за забарвленням, розмірами й особливостями поведінки, а також місцями перебування (річкові коси, піщані мілини). Голос — «кріїє» або «кріііяя». Іноді подає короткі, уривчасті крики «кік-кік-кік». Живляться переважно дрібною рибою, водяними комахами, їхніми личинками, ракоподібними, молюсками, іноді неглибоко занурюючись у воду.

На місця гніздування прилітають у кінці квітня — на початку травня. Гніздяться колоніями на піщаних косах і острівцях, будуючи гнізда недалеко одне від одного.

Гніздо з яйцями крячка річкового.

Гніздо — ямка в піску, майже не вимощене. Повна кладка з 2—3 плямистих, мінливого забарвлення яєць, у кінці травня — на початку червня. Насиджують обидва птахи, 20—23 дні. Пташенята стають дорослими приблизно за місяць. Відлітають на зимівлю у вересні. Потребують охорони.

КРЯЧОК МАЛИЙ
КРАЧКА МАЛАЯ
STERNA ALBIFRONS PALL.

Маса до 50 г. Забарвлення дорослих птахів дуже схоже на забарвлення крячків річкових, але низ тіла і лоб у них зовсім білий. Молоді птахи також схожі на молодих річкових крячків, тільки зверху сіріші.

Поширені в помірній смузі Європи, Азії, у Північній Африці, Індонезії, Австралії, Північній і Південній Америці. Зимують в Екваторіальній Африці, Південній Азії. В УРСР звичайні, навіть численні перелітні птахи всіх зон. Гніздяться на піщаних косах Дніпра, Десни, Прип'яті, на річках Закарпаття.

У природі їх визначають за малими розмірами і яскравим чорно-білим забарвленням. Тримаються завжди зграями. Голос — коротке, уривчасте «вік-вік», «век-век» або «крррр». Живляться переважно дрібною рибою, меншою мірою водяними комахами, на морі — морськими ракоподібними.

Прилітають у кінці квітня — на початку травня. Гніздяться колоніями, часто разом з річковими крячками. Гніздо — ямка в піску, не вимощене. Насиджують обидва птахи, 20—22 дні. Осінній відліт у серпні — вересні.

Чеграва на гнізді.

Як і інші крячки, не мають істотного господарського значення, але заслуговують на охорону.

ЧЕГРАВА
ЧЕГРАВА
HYDROPROGNE CASPIA (PALL.)

Великі крячки. Маса до 700 г. У дорослих птахів у весняному оперенні чорний верх голови, світло-сіра верхня частина тіла і біла — нижня. У зимовому оперенні голова зверху біла, з чорними штрихами і чорними плямами з боків, біля вуха. У молодих птахів голова біла, з вохристим відтінком. На голові чорнуваті риски. Пера верхньої частини тіла сірі, з вохристими облямівками.

Поширені спорадично на Балтійському, Середземному, Чорному, Азовському, Каспійському і Аральському морях, на великих озерах, на схід до Далекого Сходу і в Африці, Австралії, Новій Зеландії, Північній Америці. Північні популяції зимують в Африці, Південній Азії, Південній Америці. В УРСР чеграви нечисленні, гніздові і перелітні птахи Чорноморського заповідника, Сиваша, Молочного лиману, зрідка трапляються і в інших місцях на морському узбережжі (гирло Дністра, Дунаю), але там не гніздяться.

У природі добре відрізняються від інших крячків і мартинів великими розмірами, чорною «шапочкою» на голові, великим дзьобом. Коли птах летить, видно довгий вирізаний «виделкою» хвіст, довгі вузькі крила. Крик чеграви нагадує своєрідне каркання «крреік-крреєі-крреє» або коротке «кук-кук». Живляться майже виключно рибою, яку добувають, як і інші

Колонія чеграв.

Гніздо з яйцями і пташеня крячка чорнодзьобого.

крячки, виглядаючи згори і потім раптово падаючи на неї.

Прилітають на Чорноморське узбережжя в кінці квітня — на початку травня. Гніздяться колоніями на піщаних голих косах. Гнізда — голі ямки в піску. Кладка з 2—3 плямистих яєць, у травні. Насиджують обидва птахи, 20—22 дні. Відлітають у вересні.

Дуже цікаві птахи, кількість яких в УРСР весь час зменшується. Потребують повної охорони.

КРЯЧОК ЧОРНОДЗЬОБИЙ
КРАЧКА ЧЕРНОНОСАЯ
GELOCHELIDON NILOTICA (GM.)

Крячки середніх розмірів. Маса до 250 г. У дорослих птахів верхня частина тіла сіра, низ білий. На голові чорна «шапочка». У зимовому оперенні «шапочки» немає, голова біла, з чорними рисками. У молодих птахів голова сіра, з жовтувато-вохристими і темно-бурими поздовжніми рисками, верх тіла світло-сірий, з вохристими і темно-бурими плямами.

Поширені спорадично в Західній і Південній Європі, Північній Африці, Західній і Південній Азії, Індонезії, Австралії, Північній і Південній Америці. Зимують в Африці і Південно-Західній Азії. В УРСР гніздові і перелітні птахи Чорноморського заповідника. Селяться на невеликих острівцях з негустою трав'янистою рослинністю.

У природі їх визначають за чималими розмірами і коротким товстим чорним дзьобом. На землі здаються вищими, ніж інші крячки, бо у них довші ноги. Голос — характерне «ке-йїк» або «ке-век».

Іноді «регочуть», як мартини: «кіаа-кіаа». Часто вилітають в степ, де полюють на комах. Живляться переважно наземними комахами, а також ящірками, жабами, дрібною рибою.

Прилітають на узбережжя Чорного моря в середині квітня. Гніздяться колоніями, часто разом з іншими мартинами. Повна кладка з 2—3 плямистих яєць, у травні — на початку червня. Насиджують обидва птахи, 22—23 дні. Відлітають на зимівлю у вересні.

Місця гніздування птахів і їхня кількість в УРСР дуже обмежені. Потребують повної охорони.

РЯД ГОЛУБИ
ОТРЯД ГОЛУБИ
COLUMBIFORMES

Птахи середнього розміру і характерного зовнішнього вигляду. Дзьоб короткий, його верхня частина здута. Біля основи дзьоба м'яка шкіра — восковиця. Лапи короткі, чотирипалі, всі пальці добре розвинені. Цівка спереду вкрита щитками, ззаду і з боків сітчаста. Крила гострі.

Забарвлення різноманітне, іноді дуже яскраве (тропічні форми). Відмінності в забарвленні самців і самок немає. Літають швидко і можуть долати великі відстані, дуже добре орієнтуються під час польоту. Є птахи перелітні й осілі. Моногами. Гнізда в дуплах дерев, розколинах скель, на різних будівлях. Іноді вони роблять дуже прості гнізда з паличок на розвилці гілок дерев. Кладка з 2 білих яєць. Птахи нагніздні. Пташенята народжуються голими, сліпими і залишаються в гнізді до повного оперення. Живляться майже виключно рослинною їжею, переважно насінням, ягодами, плодами.

Птахи мисливські, але належать до другорядної дичини.

Ряд нараховує 310 видів, об'єднаних у 49 родів, 2 підряди, 3 родини (одна викопна). В СРСР 3 родини, 16 видів, в УРСР — 2 родини, 6 видів.

Викопні рештки голубів відомі, починаючи з верхнього олігоцену (Франція).

САДЖА
САДЖА
SYRRHAPTES PARADOXUS (PALL.)

Птахи час від часу роблять масові перельоти, під час яких залітають із своєї батьківщини — пустинь і напівпустинь Середньої Азії на захід до країн Західної Європи. Останній раз масовий заліт їх на Україну спостерігався в 1908 р.

Саджу легко впізнати за зовнішнім виглядом: короткими ногами, довгим хвостом і характерним рудувато-жовтим забарвленням голови і шиї, а також за швидким польотом. Верхня частина тіла захисного пісочного кольору.

Близький до саджа рябок чорночеревий (*Pterocles orientalis L.*), теж мешканець пустинь і напівпустинь. Горло і шия у нього каштаново-руді з боків, на волі і грудях чорні поперечні смуги, черево та тіло з боків чорні.

Дуже рідкісний залітний птах південно-східних районів УРСР, виявлення якого в межах республіки становить великий науковий інтерес.

ГОЛУБ СИЗИЙ
ГОЛУБЬ СИЗЫЙ
COLUMBA LIVIA L.

Птахи середнього розміру. Маса до 300 г. Дорослі птахи сизо-сірого кольору, з металічним зеленим і пурпуровим блиском на боках тіла, задній частині шиї і волі. На крилах дві темні смуги, на хвості також темна смуга. Поперек і нижня частина спини білі. Молоді птахи сірі, з буруватим відтінком, в опереннні майже немає металічного блиску.

Поширені в помірній і південній смузі Європи, в Західній Азії, Північній Америці. В УРСР — гніздові осілі птахи гірського Криму.

У населених пунктах зустрічаються напівдикі голуби, які за своїм забарвленням і всіма іншими ознаками схожі на сизого. Вважають, що це нащадки свійських голубів, що частково здичавіли.

Живляться насінням культурних і диких рослин, зеленими частинами рослин, ягодами, бульбами. Пташенят вигодовують «пташиним молочком» — кашкою з напівперетравленої їжі, яку відригують з вола в глотку молодого птаха.

Гніздяться в розколинах скель, кам'яних будівель, у стінках колодязів тощо. Кладка з 2 білих яєць, два, іноді три рази на рік: перша — в кінці березня — на початку квітня, друга і третя — через півтора-два місяця одна за одною.

Дикі сизі голуби в УРСР нечисленні й особливого значення в природі і житті людини не мають. Голуби населених пунктів можуть збиратися у великі зграї і шкодити посівам зернових культур, забруднювати будівлі, вулиці, розносити деякі інфекційні захворювання (орнітози). Але, якщо їхню кількість регулювати, можуть бути прикрасою населених пунктів; крім того, вони можуть бути хорошими об'єктами для різних наукових досліджень.

З диких сизих голубів виведено багато порід різноманітних свійських голубів, що є предметом захоплення голуб'ятників.

ГОЛУБ СИНЯК
КЛИНТУХ
COLUMBA OENAS L.

Розмірами і забарвленням птахи схожі на голуба сизого. Відрізняються тим, що на волі в них немає металічного блиску. Дзьоб не чорний, а червоний з жовтим, на крилах дві поперечні темні смуги, темніші й чорніші, ніж у сизого голуба. Поперек і надхвістя темні. Молоді птахи не мають металічного блиску.

У природі відрізняються тим, що живуть у лісах і горах. У населених пунктах не бувають. Голос можна почути навесні. Це гучне гудіння «гууу-гууу-гууу», що далеко розноситься по лісу.

Поширені в лісах Європи, Західної і Південної Азії, у Південно-Західній Африці. Зимують у Південній Європі (в СРСР — у Криму й Закавказзі), у середземноморських і південно-західних азіатських країнах. Живляться майже виключно насінням листяних порід; поїдають також різне зерно.

Прилітають в кінці лютого — на початку березня (деякі птахи зимують в СРСР). Гніздяться в старих ділянках листяних і мішаних лісів, де є багато дуплистих дерев. Яйця (2, чисто білі) відкладають у дупло, в якому майже немає ніякої підстилки, крім порохняви. Повна кладка на початку або в середині квітня. Насиджують обидва птахи, 17—19 днів. Пташенята сліпі, голі, зовсім безпорадні, залишаються в гнізді близько місяця.

У кінці травня буває друга кладка, так що пташенят у гнізді можна знаходити і в серпні. Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні.

Мисливські птахи, але великого значення не мають.

ПРИПУТЕНЬ
ВЯХИРЬ
COLUMBA PALUMBUS L.

Великі голуби. Маса до 500 г і більше. У дорослих птахів верхня частина тіла сіра або темно-сіра. Тіло з боків і шия зверху із зеленим і пурпурово-металічним блиском. На шиї з боків і на крилах є великі яскраві білі плями. Воло і груди з рожевуватим відтінком, на хвості темна передверхівкова смуга. Дзьоб червоний, з жовтим кінчиком. Молоді птахи буруваті, без блиску і білих плям на шиї.

У природі добре відрізняються від інших голубів великими розмірами, білими плямами на шиї і крилах. Голос — коротке, але добре чутне «гу». У шлюбний період, під час токування подає гучне воркування «гууу-гу-гу», «гууу-гу-гу».

Поширені в лісах Європи, Північної Африки, Західного Сибіру і Середньої Азії. Зимують у Південній Європі, Закавказзі, Західній Азії. Улюблені місця перебування — ділянки старого листяного або мішаного лісу, рідше густі хвойні ліси. Іноді гніздяться в старих парках. Живляться насінням деревних порід, зерном і насінням культурних рослин.

Прилітають на Україну в кінці березня — на початку квітня. Гніздо роблять на деревах і кущах, іноді зовсім низько від землі. Це спо-

Припутень.

руди з гілочок, які просвічуються наскрізь, так що знизу видно яйця або пташенят. Повна кладка з 2 білих блискучих яєць, у квітні — травні. У деяких пар буває у липні друга кладка. Насиджують обидва птахи, 17—18 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько трьох тижнів.

Відлітають на зимівлю в жовтні — листопаді. Іноді поодинокі птахи зимують на півдні УРСР.

ГОРЛИЦЯ ЗВИЧАЙНА
ГОРЛИЦА ОБЫКНОВЕННАЯ
STREPTOPELIA TURTUR (L.)

Невеликі голуби, зі струнким, видовженим тілом і маленькою головою. Маса до 150—160 г. Дорослі птахи бурувато-сірі, строкаті. Голова зверху, надхвістя, верхні покривні пера хвоста і тіло з боків сірі. На шиї з боків плями з чорних пер, з голубуватими кінчиками. Передня частина спини бура, задня частина, плечові та верхні покривні пера крила з чорно-бурими стрижнями і вохристими облямівками. Шия спереду, воло й груди сизо-рожеві, черево та підхвістя білі. Молоді птахи буруваті, рябого пір'я на шиї з боків не мають.

У природі їх визначають за особливостями забарвлення, малими розмірами, формою тіла і голосом. Навесні токуючі самці гучно воркують: «руу-ру-ру, руу-ру-ру», що далеко чути в лісі. Злітають з гучним тріском і лопотінням крил.

Поширені в помірній смузі Європи, Західного Сибіру, в Середній і Західній Азії, Північній Африці і Південно-Західній Азії. В УРСР поширені скрізь, де є листяні й мішані ліси, крім високогір'я Карпат. Особливо люблять молоді ліси. Зустрічаються також у садах і парках. Місцями досить численні птахи. Живляться насінням диких і культурних рослин, листками, пагонами, молюсками, комахами тощо.

Прилітають у середині — кінці квітня. Гнізда роблять на деревах, кущах, іноді дуже низько над землею. Це дуже тендітні споруди з паличок, які просвічуються наскрізь. Повна кладка з 2 білих яєць, у травні, насиджують обидва птахи 13—14 днів. Через три тижні пташенята стають дорослими і залишають гніздо. Друга кладка в липні.

Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні. Мисливські птахи, але їх дуже мало і особливого значення для мисливського господарства не мають. На півдні, в степовій зоні, горлиці є об'єктом спортивного полювання, і мисливці добувають їх у великій кількості. Проте цього гарного співочого птаха доцільно взяти під повну охорону.

ГОРЛИЦЯ КІЛЬЧАСТА
ГОРЛИЦА КОЛЬЧАТАЯ
STREPTOPELIA DECAOCTO (FRIV.)

Трохи більші за звичайну горлицю. Маса до 200 г. Верх голови і задня частина шиї біло-сірі, з рожевим відтінком. На верхній частині шиї чорне напівкільце (за що птахи дістали свою назву). Спина, поперек, надхвістя пісочно-сірі. Голова з боків, шия і нижня частина тіла рожево-сірі, горло білувате, стернові пера з білими кінчиками. У молодих птахів голова і нижня частина тіла буріші, ніж у дорослих, чорне півкільце вузьке і мало помітне.

У природі відрізняються від звичайної горлиці розмірами, чорним напівкільцем на шиї, сіро-сріблястим забарвленням. Трима-

ються майже виключно населених пунктів і зовсім не бояться людини. Живуть осіло. Голос подають під час токування — «ку-куу-ку-ку-куу-ку» або різке «уі-уі-уіі».

Поширені в Південній Азії і у країнах Південної і Західної Європи.

У 40-х роках кільчасті горлиці з'явилися в західних областях УРСР і продовжували поширюватися на схід і північний схід. Нині це осілі гніздові птахи населених пунктів усіх природних зон УРСР, місцями досить звичайні і численні.

Живляться насінням диких і культурних рослин, ягодами, молодими листочками, влітку комахами та іншими безхребетними.

Самці починають токувати рано, ще в лютому. Яйця відкладають дуже рано. Гніздо з паличок, на дереві, іноді на будівлях. За літо буває до трьох виводків: з березня — до кінця вересня. Кладка з 2 білих яєць.

На зимівлі збираються великими зграями біля елеваторів, млинів, хлібних заводів. Можуть завдавати певної шкоди, поїдаючи зерно.

Дуже красиві декоративні птахи.

РЯД ЗОЗУЛЕПОДІБНІ
ОТРЯД КУКУШКООБРАЗНЫЕ
CUCULIFORMES

Птахи середнього і малого розміру, з довгим хвостом, короткими лапами, на яких перший і другий пальці спрямовані вперед, а третій і четвертий назад, але четвертий палець може повертатися вперед.

Живляться рослинною (турако) і тваринною (зозулі) їжею. Птахи нагніздні. Для групи справжніх зозуль характерний гніздовий паразитизм: свого гнізда не будують,

Горлиця звичайна на гнізді.

а підкидають яйця в гнізда інших птахів, які висиджують і вигодовують їхніх пташенят. Деякі види за один сезон можуть відкладати до 25 яєць. Зозулі знищують багато комах-шкідників і більшість видів належать до дуже корисних птахів.

У ряді 148 видів; у фауні СРСР 2 родини, 6 видів, у фауні УРСР — 1 родина, 2 види.

ЗОЗУЛЯ ЗВИЧАЙНА
КУКУШКА ОБЫКНОВЕННАЯ
CUCULUS CANORUS L.

Невеликі птахи. Маса до 120 г. Дорослі самці зверху темно-сірі, голова і крила мають бурий відтінок. Горло і груди в верхній частині сірі, черево біле, з темними поперечними смугами. Дорослі самки двох типів забарвлення: сірі, з помітним рудуватим відтінком верхньої частини тіла і з темними смугами на волі або іржаво-руді зверху, з темним поперечним візерунком. У молодих птахів верх тіла темно-бурий, з рудуватими смугами і білими плямками. Горло і воло темно-бурі, з жовтуватими смужками. Низ тіла білуватий, з вохристим відтінком і темними смужками.

Поширені майже по всій Євразії, крім полярних районів, у Північній і Південній Африці. Зимують в Екваторіальній і Південній Азії і в Індонезії. На Україні поширені скрізь, де є деревні насадження або очеретяні зарості в заплавинах річок, по берегах боліт, озер, водосховищ.

У природі розпізнати зозулю дуже легко. У польоті вона нагадує дрібних яструбів або соколів. Має сіре смугасте забарвлення, схоже на забарвлення малого яструба. Проте політ зозуль відрізняється від польоту хижих птахів. Крім того, самець іноді в польоті починає «кувати». У зозулі, що сидить, добре видно довгі, іноді напівопущені крила і хвіст. Коли вона кричить, кожного разу «вклоняється». Голос — «ку-ку-ку-ку» самців і «паль-паль-паль» самок. Під час бійки самці подають ще шиплячі звуки.

Живляться майже виключно комахами, в тому числі волохатою гусінню шовкопрядів, яких не їдять інші птахи. Восени їдять також і ягоди.

Прилітають у середню смугу УРСР порівняно пізно, в кінці квітня — на початку травня, коли вже дерева вкриваються листям. Самці майже відразу починають «кувати». Літаючи понад кущами, очеретяними заростями, в лісі зозулі помічають гнізда маленьких пташок і підкладають туди по одному яйцю. Яйця зозуль порівняно з розміром птаха дуже маленькі, майже не відрізняються за розмірами від яєць хазяїна гнізда. Забарвлення яєць зозулі також здебільшого дуже подібне до забарвлення яєць хазяїна гнізда. Отже, яйце зозулі залишається лежати в гнізді не поміченим. Розвиток пташеняти в яйці зозулі проходить скоріше, ніж у горобиних птахів (11—12 днів), тому її пташеня з'являється на світ раніше. Через кілька годин пташеня починає викидати з гнізда всі зайві предмети. Підлазить під яйце пташки-хазяїна, закочує яйце на спину, потім випростовується і виштовхує його. Так пташеня зозулі викидає всі яйця. Буває, що яйце, а іноді голе пташеня, лежить під гніздом, а батьки його не помічають. Вони безперервно літають за їжею. Нагодувати велике ненажерливе пташеня зозулі важко. Воно залишається в гнізді 20 днів, але і після цього «названі»

Пташеня зозулі звичайної годує очеретянка.

Яйце зозулі звичайної, викинуте хазяїнами гнізда.

батьки годують його ще місяць — півтора. Найчастіше в умовах УРСР зозуля підкидає яйця у гнізда вільшанок, горихвісток, очеретянок, кропив'янок, щевриків.

Відлітають у серпні — першій половині вересня. Хоча зозулі наносять шкоду дрібним співочим птахам, знищуючи певну кількість пташенят, вони вважаються дуже корисними птахами, бо поїдають дуже багато комах, у тому числі комах — шкідників лісу, саду. Потребують повної охорони.

Крім звичайної зозулі, на південному заході УРСР зрідка зустрічається близький вид — з о з у л я ч у б а т а (*Clamator glandarius* (L.). Це сірувато-бурі невеликі птахи з чубчиком на голові. Нижня частина тіла білувата, з жовтуватим відтінком. Поширені у Південній Європі, Південній Азії і Північній Африці. Їх спостерігали в Молдавії і один раз у минулому столітті біля Одеси. Отже, можливі зальоти і в інші райони УРСР.

РЯД СОВИ
ОТРЯД СОВЫ
STRIGES

Птахи різних розмірів, з м'яким опереннням, здебільшого сірих або рудуватих, рудувато-бурих тонів, зі смугастим візерунком. Голова велика, з міцним гачкуватим, «хижим» дзьобом. Очі великі, спрямовані вперед. Лапи оперені до пальців, з довгими міцними, сильно зігнутими кігтями. Птахи нічні або присмеркові. Живляться живими тваринами. Більшість видів осілі або кочівні птахи, що залишаються в УРСР цілий рік. Гнізда в дуплах, розколинах скель, стінах будівель, у старих гніздах інших птахів, на землі. Яйця білі, округлі. Їх 2—9, залежно від кількості їжі. У роки масового розмноження гризунів спостерігається збільшення кількості яєць і навіть другі кладки.

Усі сови — корисні птахи. Знищують комах-шкідників і гризунів. Відіграють важливу роль у природних екосистемах, виконуючи функції природного добору.

Викопні рештки сов відомі з верхнього еоцену.

У ряді сов 144 сучасних види, з них у фауні СРСР — 3 родини, 18 видів, у фауні УРСР — 2 родини, 10 видів, які гніздяться, а також 3 залітні.

СИПУХА
СИПУХА
TYTO ALBA (SKOP.)

Сови середніх розмірів. Маса до 350 г. У дорослих самців забарвлення верхньої частини тіла блідо-сіре, попелясте, з чорно-бурими і білими плямками. Низ тіла

Сипуха.

рудий, з білуватими рисками й бурими плямками. «Лицьовий диск» трикутний, білуватий, по краях облямований рудим пір'ям. Самка трохи темніша за самця. Молоді птахи в пуховому оперенні білі, після линяння схожі на дорослих.

Поширені в Західній і Південній Європі, в Африці, Малій Азії, Індії, Індонезії, Австралії, Океанії, Північній і Південній Америці. Птахи осілі. На Україні гніздяться в західних, переважно лісостепових областях (на схід до Харківської і Полтавської областей) і в Закарпатті.

У природі вдень сипух можна побачити дуже рідко. Живуть переважно в будівлях населених пунктів. Зовнішній вигляд і забарвлення дуже характерні, відмінні від інших сов. Птахи мовчазні. Голос — шипіння. Живляться переважно мишовидними гризунами, птахами, великими нічними комахами, рідше їдять амфібій. Гнізда роблять у щілинах старих кам'яних будівель, рідше в дуплах дерев. Повна кладка з 6—8 білих яєць у кінці квітня — на початку травня. Насиджує самка, 32—34 дні. Пташенята залишаються в гнізді близько місяця. Годують їх обидва птахи.

Дуже корисні птахи. Потребують повної охорони.

ПУГАЧ
ФИЛИН
BUBO BUBO (L.)

Найбільші із сов. Маса до 3300 г. Дорослі самці зверху темно-руді або темно-вохристі, з чорними поздовжніми і поперечними смугами.

Пугач.

На голові довгі, чорні з рудими краями пір'яні «вушка». Нижня частина тіла білувата або жовтувата, з чорно-бурими поздовжніми плямами і темними поперечними смугами. Самка трохи темніша.

Молоді птахи у пуховому оперенні білі, у перехідному (так званий мезоптиль) білувато-жовті, з темними смугами.

Поширені пугачі майже по всій Євразії, крім північних і тропічних областей, і в Північній Африці. Улюблені місця перебування — глухі старі ліси, скелясті урвища в горах, лесові берегові обриви тощо. В УРСР малочисленні, навіть рідкісні гніздові птахи всіх зон.

У природі добре відрізняються від усіх сов розмірами, забарвленням, зовнішнім виглядом. Голос навесні — гучне «пууу-гу, пуу-гу».

З гучним і неприємним криком пугача пов'язано чимало різних казок і забобонів. Найчастіше люди чули його вночі, і тому він викликав у них страх.

Живляться зайцями, ховрахами, білками, куріпками, рябчиками, тетеревами, куликами, качками. Полюють уночі.

Гнізда в ямці, під корчем, пеньком, поваленим деревом, у печері, щілині. У кладці 2, рідше 3, білих кулястих яйця, в кінці березня — на початку квітня. Насиджує самка, 35 днів. Стають дорослими молоді птахи через 2,5—3 місяці.

Незважаючи на те, що пугачі живляться мисливськими звірами і птахами, вони заслуговують на повну охорону, бо належать до рідкісних, зникаючих видів. Занесені до Червоної книги УРСР.

Як всі хижі тварини, пугачі в природі здійснюють санітарні і селекційні функції, знищуючи хворих і старих тварин.

СОВА БІЛА
СОВА ПОЛЯРНАЯ
NYCTEA SCANDIACA (L.)

Великі сови. Маса до 2500 г. Дорослі старі самці майже повністю білі, з невеликою кількістю бурих плямок. У самок на череві, боках, верхній частині тіла, на стернових і махових перах бурий поперечний візерунок. Молоді птахи схожі на самок, оперення з меншою або більшою кількістю бурих плям.

Поширені в зоні тундр Євразії і Північної Америки, зимують у помірній смузі зони поширення. На Україні бувають зимою, в окремі роки як рідкісні залітні птахи.

У природі відрізняються від усіх інших сов розмірами, сніжно-білим забарвленням. Живляться переважно мишовидними гризунами, меншою мірою птахами.

Як рідкісні, малочисленні птахи потребують повної охорони.

СОВА ЯСТРУБИНА
СОВА ЯСТРЕБИНАЯ
SURNIA ULULA (L.)

Невеликі сови. Маса до 370 г. Дорослі птахи зверху темно-бурі або сірувато-бурі, зі світлими плямками. «Лицьовий диск» білий, з боків диска бурі смуги. Низ тіла білуватий, з бурими поздовжніми плямами на волі і грудях, поперечним бурим візерунком на череві, боках і підхвісті. Самка більша за самця. Молоді птахи в пуховому оперенні білі, перехідному — зверху темно-бурі, з білими плямками на голові, знизу брудно-білі, з поперечними буруватими смугами.

Поширені в зоні тайгових лісів Євразії і Північної Америки. Живляться дрібними гризунами, комахами, рідше дрібними птахами. На Україні рідкісні залітні птахи на півночі республіки.

СОВА СІРА
НЕЯСЫТЬ СЕРАЯ
STRIX ALUCO L.

Чималі сови. Маса до 700 г. Дорослі птахи двох типів забарвлення: сірі й руді. У сірих на верхній частині тіла темно-сірий візерунок з поперечних і поздовжніх плям. «Лицьовий диск» сіруватий, з темними плямками, низ тіла білуватий, з поперечними і поздовжніми плямами і смугами. У рудих птахів такий самий візерунок, але бурувато-рудий. Молоді птахи у пуховому оперенні білі, у перехідному — рудуваті, з блідо-бурими поперечними смугами.

Поширені в Європі, крім полярних і північних областей, у Північній Африці, у Передній і Південній Азії. На Україні гніздяться скрізь, де є деревна рослинність — у лісах, парках, лісосмугах, заплавних лісах і навіть у садах населених пунктів.

У природі відрізняються від інших сов розмірами, великою круглою головою без «вушок». Хвіст короткий, крила заокруглені. Тримаються на деревах. Крик самця у шлюбний період досить гучний: «ху-ху-ху-ху-хууу». Крик самки: «кувіі-кувітт», біля гнізда «век-век».

Живляться мишовидними гризунами, кажанами, дрібними птахами, плазунами, жабами, великими комахами. Гніздовий період починається рано. Шлюбні крики можна почути вже в лютому — на початку березня. Гнізда найчастіше в дуплах, рідше в старих гніздах інших птахів. Повна кладка з 2—6 білих яєць, на початку квітня або навіть у кінці березня. Насиджує самка, 30 днів. Пташенята стають дорослими через 35—40 днів.

Дуже корисні птахи. Крім того, вони здійснюють у природі селекційні і санітарні функції, знищуючи в першу чергу хворих старих тварин. Потребують повної охорони.

СОВА ДОВГОХВОСТА
СОВА ДЛИННОХВОСТАЯ
STRIX URALENSIS PALL.

Маса до 1000 г. Дорослі птахи зверху жовтувато-білі, з бурими поздовжніми смугами. Низ тіла білий, з бурими поздовжніми плямами. Хвіст досить довгий. Молоді птахи у пуховому оперенні білі, в перехідному — зверху бурі, з білуватими поперечними смужками, знизу жовтувато-білі, з темним візерунком.

Поширені в тайговій зоні Європи і Азії. В УРСР — гніздові птахи гірських лісів Карпат, зрідка залітають в інші області.

У природі схожі на сірих сов, але помітно більші за розмірами і мають значно довший хвіст. Активні не тільки вночі, а й удень. Голос подібний до голосу сірої сови, але глухіший. Крім того, вони подають гавкаючі звуки «хау-хау».

Живляться переважно мишовидними гризунами, але восени і узимку також білками і птахами. Гніздяться в старих лісах, у дуплах дерев або в старих гніздах інших птахів. Повна кладка з 3—4 (рідше 6) білих яєць, у квітні. Насиджує самка, 27—29 днів. Пташенята стають самостійними через 34—36 днів. Корисні птахи, потребують охорони.

Зрідка в західних областях СРСР можна зустріти сову бородату (*Strix nebulosa I. R. Forst.*). Це великий птах. Маса до 1200 г. Верх тіла сіро-бурий, з темно-сірими поздовжніми і поперечними плямами. Низ білуватий, з бурими поздовжніми смугами і дрібними плямками. «Лицьовий диск»

Сова сіра.

сіруватий, з концентричними чорними смугами і чорною плямою біля ока. Від дзьоба до горла проходить чорна смуга — «борода», за яку птахи дістали свою назву. Відрізняються розмірами і візерунком «лицьового диска». Крик подібний до крику інших сірих сов. Живляться переважно гризунами. Поширені в тайговій зоні Європи і Азії.

З'являються на місцях гніздування в березні. Гніздо найчастіше роблять у старих гніздах воронових або хижих птахів, зрідка в дуплах дерев. Повна кладка з 4—5 білих яєць, на початку квітня. Насиджує самка, 27—28 днів. Пташенята стають дорослими через місяць. Кочувати починають у кінці вересня. Дуже корисні птахи. Потребують охорони. Їх можна приваблювати в ліси і парки.

СОВА ВУХАТА
СОВА УШАСТАЯ
ASIO OTUS (L.)

Маса до 350—400 г. Дорослі птахи зверху вохристі, з темно-бурими рисками і плямами. Низ тіла рудуватий, з поздовжніми бурими плямами і поперечними бурими смугами. На голові довгі «вушка», чорні, зі світлими облямівками. Молоді птахи у пуховому вбранні білі, в перехідному — жовтувато-білі, з блідим бурим поперечним візерунком. Пір'я м'яке, розсукане.

Поширені на більшій частині території Європи і Азії, крім північних полярних і південних тропічних областей, у Північній Африці, Північній Америці. Птахи кочові. У зимовий період європейські птахи залітають у Північно-Східну Африку і Південну Азію. На Україні гніздові, кочові, досить звичайні птахи всіх областей (у степовій зоні — в плавнях річок, у гайках Чорноморського заповідника). Живуть у лісах.

Зовнішній вигляд дуже характерний, особливо «вушка» на голові, що дає змогу безпомилково визначати їх у природі. Крик навесні в шлюбний період: «ху-ху-ху», тоном вище, ніж у сірих сов. Живляться мишовидними гризунами і зрідка дрібними птахами, комахами, жабами тощо.

СОВА БОЛОТЯНА
СОВА БОЛОТНАЯ
ASIO FLAMMEUS (PONTOPP.)

Невеликі сови. Маса до 450 г. Дорослі птахи зверху іржаво-жовті або рудуваті, з поздовжніми бурими плямами. На крилах і хвості темний поперечний візерунок, низ тіла білуватий або жовтуватий, з вузькими поздовжніми бурими плямами. «Вушка» маленькі, майже не помітні.

Поширені в Європі, Азії (крім Крайньої Півночі і південних субтропічних країн), Африці, Північній і Південній Америці. Зимою залітають до Екваторіальної Африки і Південної Азії. В УРСР зустрічаються у всіх природних зонах, крім гірських районів.

У природі зустрічаються, на відміну від інших сов, у відкритому ландшафті (болота, степи, луки), сідають на землю, звідки раптово вилітають. Від вухатої сови відрізняються майже непомітними маленькими «вушками». Голос у шлюбний період — своєрідний спів: «бу-буб-бу-бу-буб». Звичайний крик: «кьяв-кьяв». Живляться майже виключно мишовидними гризунами. Інші тварини потрапляють в їжу рідко.

Сова довгохвоста.

Сова болотяна.

На місцях гніздування з'являються в березні. Гнізда на болотах, луках, вологих степових ділянках, у ямці, на землі, під кущиком, вимощені сухими рослинами. Повна кладка з 3—5 (у роки масового розмноження гризунів до 9—10) білих яєць, у квітні. Насиджує самка, близько 28 днів. Самець весь час носить їй їжу. Гніздовий період триває близько місяця. Восени кочують на південь.

Знищують дуже багато шкідливих гризунів і цим приносять великому користь сільському господарству. Потребують повної охорони.

СОВКА
СПЛЮШКА, ЗОРЬКА
OTUS SCOPS (L.)

Маса до 180 г. Дорослі птахи зверху бурувато-сірі, з рудуватим відтінком, з темними поздовжніми і білими поперечними плямами. Низ світло-сірий, з білуватими і вохристими поперечними плямами і з плямами на стрижнях. На голові добре помітні «вушка». Молоді птахи у пуховому оперенні білі, в перехідному — з дрібними плямками і поздовжніми темними рисочками.

Поширені в Південній і Середній Європі, Північній Африці, Середній Азії. Зимують в Екваторіальній Африці. На Україні гніздові і перелітні птахи Криму, Карпат, степової зони і деяких районів південного Лісостепу. Улюблені місця — парки, сади, лісосмуги, байрачні ліси тощо. У природі їх визначають за дрібними розмірами, «вушками» на голові, характером поведінки: вдень сидять на дереві нерухомо, вночі літають і часто подають голос «сплю-ю», «сплю-ю», «кью-ю, кью-ю», за що дістали свою назву.

Прилітають на місця гніздуван-

Совка.

ня в середині квітня. Гнізда найчастіше в дуплах дерев. Повна кладка з 4—5 білих яєць, у кінці травня — на початку червня. Насиджує самка, 24—25 днів. Пташенята виростають через три тижні. Відлітають на зимівлю у вересні. Живляться переважно комахами, рідше гризунами і дрібними птахами.

Птахи корисні. Потребують охорони. Їх можна приваблювати в сади і парки.

СИЧ ВОЛОХАТИЙ
СЫЧ МОХНОНОГИЙ
AEGOLIUS FUNEREUS (L.)

Маленькі сови. Маса до 200 г. Дорослі птахи зверху бурі, з білими поперечними плямами. Низ тіла білий, з бурими поперечними плямами. Пальці оперені до кігтів. Молоді птахи в пуховому оперенні сірі з жовтуватим відтінком, у перехідному — темно-бурі з білими плямками. Низ тіла жовтуватий, іноді буруватий.

Поширені в тайгових лісах Середньої і Північної Європи, Азії, у гірських лісах Європи і Північної Америки. В УРСР рідкісні зимові залітні птахи. Можливо, гніздяться в невеликій кількості в Карпатах, але точних відомостей про це немає. Живляться переважно комахами, а також дрібними гризунами.

У природі схожі на хатнього сича, але відрізняються від нього великою головою, довгими крилами і хвостом. Голос у шлюбний період — «у-пу-пу» або «ва-ва-ваа». Крик тривоги і переляку — протяжливе «теііііі».

Рідкісні, корисні птахи, потребують охорони. Занесені до Червоної книги УРСР.

СИЧИК-ГОРОБЕЦЬ
СЫЧ ВОРОБЬИНЫЙ
GLAUCIDIUM PASSERINUM (L.)

Маленькі сови. Маса до 80 г. У дорослих птахів забарвлення верху тіла бурувато-сіре, з білуватими плямками. Низ тіла білий, з бурими поздовжніми плямами. Пальці опе-
рені до кігтів. Молоді птахи у перехідному вбранні сірувато-бурі, з білими плямами.

Поширені в зоні хвойних лісів Європи і Азії та в гірських хвойних лісах Південної Європи. На Україні дуже рідкісні гніздові птахи західних районів Полісся і Карпат.

У природі визначають за дрібними розмірами. Коли сидять, часто сіпають хвостом. Активні і вдень, і вночі. Голос у шлюбний період — «тют-тю-тю-тю», а також «кувіть», як у хатнього сича. Живляться мишовидними гризунами та дрібними птахами. Гнізда в дуплах. Повна кладка з 4—6 білих яєць, у квітні. Насиджує самка, близько 28 днів.

Рідкісні, корисні птахи. Потребують повної охорони. Занесені до Червоної книги УРСР.

СИЧ ХАТНІЙ
СЫЧ ДОМОВОЙ
ATHENE NOCTUA (SCOP.)

Маленькі сови. Маса до 200 г. Дорослі птахи зверху бурі, зі світлими поздовжніми плямами. Низ тіла білуватий, з бурими поздовжніми плямами. Пальці вкриті волосоподібним коротким пір'ям. Молоді птахи у пуховому оперенні білі, перехідному — бурі, з білуватими плямами. Низ тіла сірий, з бурими плямами.

Поширені в помірній і південній смугах Європи і Азії (крім тропічних країн) і в Північній Африці. На Україні осілі, гніздові птахи всіх зон.

Улюблені місця перебування — культурний ландшафт, сади і парки, зелені насадження в населених пунктах.

За розмірами такі як совки, але не мають «вушок» на голові. Сидять найчастіше на димарях, на дахах будівель, зрідка на деревах. Коли налякані, часто «вклоняються». Голос — різке «ку-вітт, ку-вітт» або «кьюю-юю». Живляться переважно комахами, мишовидними гризунами, рідше дрібними птахами, жабами, ящірками.

Гнізда найчастіше роблять у щілинах будівель, у норах, скиртах соломи, в дуплах дерев. Повна кладка з 5—7 білих яєць, у травні. Насиджує переважно самка, близько 28 днів. Через 5 тижнів пташенята стають дорослими.

Корисні птахи. Потребують охорони.

РЯД ДРІМЛЮГИ
ОТРЯД КОЗОДОИ
CAPRIMULGIFORMES

Птахи невеликих розмірів, з короткими слабкими ногами і довгим округлим хвостом. Дзьоб короткий, рот дуже широкий. Коло кутів рота стирчать щетинки. Оперення м'яке, темного захисного забарвлення. Птахи нічні або присмеркові. Здобич (комах) ловлять на льоту, користуючись широким ротом, як підсакою.

Птахи перелітні, нагніздні. Гнізд не роблять, яйця (1—2, рідко до 4) відкладають на землю або в розвилці дерев. Через 3—4 тижні пташенята стають самостійними.

У ряді 93 види. У СРСР — 1 родина, 3 види, на Україні — 1 родина, 1 вид.

Сич хатній.

ДРІМЛЮГА КОЗОДОЙ CAPRIMULGUS EUROPAEUS L.

Невеликі птахи. Маса 100—120 г. Дорослі дрімлюги зверху сірувато-бурі, з темно-бурими плямками. Голова зверху має поздовжні чорні смуги. Горло рудувато-буре, з темними поперечними смужками. У самок світлі плями на махових і стернових перах не білі, як у самців, а вохристо-жовті. У молодих птахів пухове оперення жовтувато-сіре. На верхній частині тіла темні плямки. Пізніше молоді птахи схожі на самок.

Поширені в помірній і південній смугах Європи і Азії, на схід до Забайкалля і Китаю, в Північній Африці. Зимують в Екваторіальній і Південній Африці та Індії. На Україні звичайні гніздові і перелітні птахи всієї території республіки. Улюблені місця — ліси, парки, сади, полезахисні смуги. Полюють уночі, на відкритих місцях.

Політ маневровий, безшумний, трохи нагадує політ кажанів. Активні в присмерках і вночі. На гілку сідають не впоперек, а вздовж неї. Захисне забарвлення і повна нерухомість роблять їх на дереві і на землі теж непомітними.

Навесні можна почути довге «муркотіння» самців, яке звучить до 3—5 хв і закінчується різкими криками і гучним хлопанням крил. Коли злітають, і самці і самки подають глухе, різке «чокання». Живляться виключно нічними комахами, яких ловлять на льоту, рідше на землі. Часто полюють на асфальтових дорогах, де нагрітий за день асфальт приваблює багато комах.

Прилітають пізно, в середині травня. У сезон буває дві кладки: в кінці травня — на початку червня і в кінці липня — на початку серпня. У кладці 2 сірих, зі смугастим візерунком яйця, які птахи відкладають просто на землю, пеньок, товсту гілку. Насиджують обидва птахи, 16—17 днів. Осінній відліт закінчується у вересні.

Птахи дуже корисні, знищують багато шкідливих комах. Потребують повної охорони.

РЯД ДОВГОКРИЛІ ОТРЯД ДЛИННОКРЫЛЫЕ, ИЛИ СТРИЖИ APODIFORMES

Маленькі птахи. Маса 1,5 (колібрі) — 100 г. До ряду належить два підряди — колібрі і серпокрильці.

Серпокрильці — птахи з короткою шиєю, плескатою головою, коротким дзьобом, з дуже широким розрізом рота. Крила довгі й вузькі, лапи короткі, слабенькі. Літають

Серпокрилець.

Дрімлюга.

швидко, довго і невтомно. Оперення цупке, забарвлення чорне або чорне з білим. Гнізда в дуплах, розколинах скель, у стінах будівель. Гніздяться колоніями. Яйця білі. Птахи нагніздні. Живляться комахами, яких ловлять на льоту.

У підряді 58 видів. У фауні СРСР — 1 родина, 5 видів, у фауні УРСР — 1 родина, 2 види. Викопні рештки відомі з еоцену.

СЕРПОКРИЛЕЦЬ, СТРИЖ ЧОРНИЙ
СТРИЖ ЧЕРНЫЙ
APUS APUS (L.)

Невеликі птахи. Маса до 50 г. У дорослих птахів верх тіла чорно-бурий, із зеленуватим відтінком. Горло бурувато-біле. Груди і черево бурі. Молоді птахи буріші від старих. На перах крил, спини і нижньої частини тіла білі облямівки.

Поширені в помірній і південній смугах Європи і Азії, до Північного Китаю на сході, в Північній Африці. Зимують в Екваторіальній і Південній Африці. В УРСР гніздові і перелітні птахи всіх областей. Місця перебування — великі населені пункти, ділянки старого лісу з дуплистими деревами, скелясті урвища.

У природі визначаються за чорним кольором, короткими ніжками і довгими вузенькими крилами. Більшу частину дня проводять у повітрі, літають дуже швидко, полюючи на комах. Голос — свистяче «ссіі-ссіі-сіі». На землі безпорадні, ходити не можуть, дуже важко злітають. Живляться комахами, переважно літаючими: комарами, мошками, мухами, перетинчастокрилими, жуками.

Прилітають навесні пізно, пізніше майже за всіх інших перелітних птахів — у кінці травня. Селяться колоніями, гнізда будують у роз-

колинах скель, в стінах будівель, у дуплах, вимощують їх соломою, травою, пухом. Повна кладка з 2—3 білих яєць, у перших числах червня. Насиджує самка, 18 днів. Пташенята стають дорослими через 22—24 дні. Відлітають на зимівлю в кінці серпня — на початку вересня.

Дуже корисні і чудові декоративні птахи, які прикрашають і оживляють населені пункти. Потребують повної охорони.

СЕРПОКРИЛЕЦЬ БІЛОЧЕРЕВИЙ
СТРИЖ БЕЛОБРЮХИЙ
APUS MELBA (L.)

Трохи більший за серпокрильця чорного. Маса до 120 г. У дорослих птахів забарвлення верхньої частини тіла буре. Низ тіла білий, тільки на грудях і підхвісті бурі смуги. У молодих птахів на темній частині оперення пера з білими облямівками.

Поширені в Південній Європі, Передній і Південній Азії, Північній і Східній Африці, на Мадагаскарі. В УРСР гніздові і перелітні птахи південного берега Криму. На півдні степової зони це рідкісні залітні птахи. Селяться на скелястих урвищах, у кам'яних будівлях.

У природі відрізняються від серпокрильців чорних більшими розмірами і білим забарвленням низу тіла. Голос — мелодійне «скріі-скріі». Уночі біля гніздової колонії можна почути «вищання», яке продовжується майже всю ніч. Живляться літаючими комахами, переважно дрібними паразитичними двокрилими.

Прилітають на місця гніздування в квітні. Гнізда та інші особливості періоду розмноження майже такі, як і у серпокрильця чорного.

Відлітають у кінці серпня — на початку вересня.

Дуже корисні, нечисленні птахи, з дуже обмеженою зоною поширення. Потребують повної охорони.

РЯД РАКШЕПОДІБНІ
ОТРЯД РАКШЕОБРАЗНЫЕ
CORACIIFORMES

Птахи різні за розмірами і зовнішнім виглядом. Оперення жорстке, щільно прилягає до тіла. Перші фаланги передніх пальців зрослися між собою. Забарвлення яскраве, іноді блискуче. Статевого деморфізму в забарвленні немає. Птахи нагніздні. Пташенята народжуються голими, сліпими і довго залишаються в гнізді. Гнізда в захищених місцях. Яйця білі, блискучі. Живляться комахами. Переважна більшість видів поширена в тропічних країнах.

У ряді 192—193 види, в СРСР 4 родини, 11 видів, в УРСР — 4 родини, 5 видів. Викопні рештки відомі з нижнього олігоцену.

СИВОРАКША
СИЗОВОРОНКА
CORACIAS GARRULUS L.

Маса 180—200 г. У дорослих птахів блискуче голубувате оперення, крім спини і плечей. Спина і плечі руді, махові пера темно-сині. Голова зверху має буруватий відтінок, який зимою стає помітнішим. У молодих птахів помітний бурий відтінок голови, шиї, грудей, блакитне забарвлення тмяніше.

Поширені в середній і південній смугах Європи і Західної Азії, у Північно-Західній Африці. Зимують в Екваторіальній і Південній

Сиворакша біля гнізда.

Пташенята сиворакші.

Африці. В УРСР звичайні гніздові і перелітні птахи всіх зон. Гніздяться в лісових масивах, по берегових урвищах, у лісових ярах тощо.

У природі добре відрізняються від інших птахів, подібних за розмірами, яскравим забарвленням. Голос — різке, хрипле каркання «кра-кра-кра» або «крек-крек». Найчастіше сидять на високому місці — голій гілці, на стовпі, проводах,виглядаючи здобич. Помітивши її, швидко кидаються на неї, хапають і знову повертаються на свій «спостережний» пункт. Живляться переважно комахами, а також дрібними хребетними — ящірками, жабами, пташенятами дрібних птахів.

Прилітають пізно, одними з останніх перелітних птахів. У центральних областях УРСР з'являються в кінці квітня — травні. Гніздяться окремими парами в дуплах дерев, норах, у лесових урвищах, щілинах скель. Гніздо іноді вимощують рослинним матеріалом, іноді яйця лежать просто на дні дупла. Повна кладка з 4—6 білих блискучих яєць, у травні. Насиджують обидва птахи, 18—19 днів. Пташенята залишаються в гнізді 26—28 днів. Відлітають у серпні — вересні.

Дуже корисні, крім того, красиві, декоративні птахи, що є прикрасою природних ландшафтів. Потребують повної охорони.

БДЖОЛОЇДКА ЗВИЧАЙНА
ЩУРКА ЗОЛОТИСТАЯ
MEROPS APIASTER (L.)

Маса 75—80 г. У дорослих птахів темно-руде забарвлення верх-

Бджолоїдка звичайна.

Бджолоїдка зелена.

ньої частини тіла, голубувато-зелене надхвістя і покривні пера хвоста. Голова з боків і смуга на волі чорні. Горло яскраво-жовте. Груди і черево голубувато-зелені. Два центральних стернових пера довші за інші, на кінцях звужені. Самки забарвлені не так яскраво, як самці. У них зеленуватий відтінок на спині. Центральні стернові пера короткі. У молодих птахів помітний буруватий відтінок тіла, на волі немає чорної смуги, центральні стернові пера не видовжені.

Поширені в Південній Європі, Північній Африці, Передній, Середній і Південній Азії, на схід до Індії. Зимують в Африці, Аравії, Індії. В УРСР звичайні, місцями досить численні, гніздові і перелітні птахи степової, південної частини лісостепової зони і Криму. Гніздяться по берегових урвищах, ярах.

У природі їх визначають за яскравим забарвленням і характерною поведінкою. Тримаються зграями. Часто літають над степом, полем, виглядаючи здобич. Маховий політ чергується із ширяючим. Часто відпочивають, сидячи на проводах або сухих деревах. Голос — дзвінке «рюкання»: «кррю-кррю», яке птахи подають і в польоті, і сидячи на землі. Живляться комахами, переважно літаючими, серед яких найбільше перетинчастокрилих, у тому числі і свійських бджіл. Наносять іноді відчутної шкоди пасікам.

Прилітають у кінці квітня — на початку травня. Селяться в ярах і берегових урвищах, де риють нори глибиною до 1,5 м і більше. Повна кладка з 6—8 білих яєць, на початку червня. Насиджують обидва птахи, але більше самка, 20 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько місяця.

Відлітають на зимівлю в кінці серпня — у вересні.

Поїдаючи свійських бджіл, бджолоїдки наносять певну шкоду бджільництву, але цього можна уникнути, якщо пильно охороняти пасіки і не допускати птахів до вуликів. Крім бджіл, птахи поїдають велику кількість інших комах, у тому числі багато шкідників сільського господарства.

Це чудові декоративні птахи — прикраса природних ландшафтів, їх слід охороняти, але подекуди регулювати кількість.

Крім бджолоїдки звичайної, в північно-східних районах степової зони УРСР іноді дуже рідко зустрічається бджолоїдка зелена (*Merops superciliosus L.*). Птахи таких самих розмірів як бджолоїдка звичайна, близькі до них усіма особливостями екології, але відрізняються забарвленням — переважно яскраво-зелених тонів, горло й воло іржаво-руді. Поширені в Південній Європі і Азії та Північній Африці. На Україну залітають з узбережжя Каспійського моря, де є великі гніздові колонії цих птахів. Декоративні птахи, потребують охорони.

РИБАЛОЧКА ГОЛУБИЙ ЗИМОРОДОК ALCEDO ATTHIS (L.)

Маса до 40 г. У дорослих птахів блакитне забарвлення верхньої частини тіла. Тіло з боків і спина зеленуваті. Голова і шия зверху темно-зелені, з голубими поперечними смужками. Від ока назад проходить напівруда, напівбіла смуга. Низ тіла яскраво-рудий. Молоді птахи забарвлені не так яскраво, як дорослі.

Поширені в помірній і південній смугах Європи і Азії, в Індоне-

зії, Північній Африці. Зимують у південній частині області поширення виду. На Україні нечисленні, але звичайні гніздові і перелітні птахи всіх зон. Живуть по берегах великих і маленьких річок, озер, ставків та інших прісноводних водойм.

У природі визначаються за дуже яскравим забарвленням і характерною поведінкою: птах то сидить нерухомо на кущі над водою, то падає на воду, щоб схопити рибу, то летить низько над водою з гучним різким криком, швидше пищанням чи свистом.

Живляться переважно дрібною рибою, комахами (переважно бабками та їхніми личинками) й іншими безхребетними.

Під час полювання часто «зависають» над водою, тріпочуть крилами, потім падають на воду, на мить занурюються і знову сідають на гілку, тримаючи в дзьобі маленьку рибку.

Прилітають у центральні області УРСР у кінці квітня — на початку травня. Гніздовий період — з травня до липня.

Гнізда роблять у довгих норах, які вириваються самостійно (риють 10—12 днів) у лесових і глинястих схилах берегів і ярів.

Звичайно гніздо не вимощують, але якщо вони використовуються кілька років підряд, там скупчується багато дрібних кісточок риб, які утворюють своєрідну підстилку.

Повна кладка з 4—8 білих, блискучих яєць, у травні — червні. Насиджують обидва птахи, 21 день. Пташенята залишаються в гнізді близько 25 днів.

Відлітають на зимівлю в серпні — вересні.

Незважаючи на те, що рибалочки поїдають багато риби, шкоди вони не наносять, тому що їх дуже мало і живляться вони переважно дрібною смітною рибою.

Ці чудові птахи — прикраса водяного ландшафту. Потребують ретельної охорони.

ОДУД
УДОД
UPUPA EPOPS L.

Маса до 80 г. Птахи з довгим, тонким, зігнутим дзьобом, великим «чубом», що його птах може розпрямляти і складати. У дорослих птахів верхня частина тіла жовтувато-біла з чорними смугами, руде, брудно-біле забарвлення низу тіла. Голова і «чуб» руді. Поперек і надхвістя білі. Самка знизу менш яскраво забарвлена, ніж самець. Молоді птахи в пуховому оперенні жовті, потім стають схожими на самок.

Поширені в помірній і південній смугах Європи і Азії і в Північній Африці. Зимують в Африці та Південній Азії. В УРСР гніздові і перелітні птахи всіх областей. Живуть у лісах і у відкритому ландшафті різного типу.

У природі їх визначають за яскравим, строкатим забарвленням, рудим «чубом», довгим, зігнутим дзьобом. Часто ходять по землі, риються у грунті дзьобом, відшукуючи щось їстівне. Голос — дуже характерне «уд-уд-уд» або «уп-уп-уп», який чути здалеку. Живляться майже виключно комахами, а також черв'яками, павуками та іншими безхребетними.

Прилітають в УРСР у кінці березня — в першій половині квітня. Гніздяться окремими парами в дуплах дерев, у кущах, купах каміння, в будівлях, щілинах скель, у норах інших птахів. Підстилка — уламки деревини, дрібні трісочки, трава, вовна, пір'я, але в невеликій кількості. Повна кладка з 5—7 білих яєць, у травні — червні. Насиджують обидва птахи (самка більше), 17 — 18 днів. Пташенята залишаються у гнізді 22—24 дні. Відлітають на зимівлю у вересні.

Дуже корисні й декоративні птахи, які потребують повної, ретельної охорони.

Одуд.

РЯД ДЯТЛИ
ОТРЯД ДЯТЛЫ
PICIFORMES

Птахи малих і середніх розмірів, з жорстким опереннням. Стернові пера, на які вони спираються під час лазіння по деревах, особливо жорсткі. Оперення строкате, білих, чорних, зелених і червоних кольорів. Дзьоб прямий, гострий, у птахів більшості видів — це знаряддя для роздовбування кори і деревини. Голова велика, з сильно розвиненою мускулатурою. Язик може далеко висовуватися з рота, за його допомогою птахи дістають з тріщин здобич. Життя переважної більшості дятлів тісно пов'язане з лісом. Гнізда роблять у дуплах дерев, причому дупло видовбують самі. Яйця білі, блискучі. Птахи нагніздні. Пташенята вилуплюються голими і сліпими. Мають на лапках шкіряні мозолі, за допомогою яких можуть лазити по стінках дупла. Птахи живляться переважно комахами, їхніми личинками, лялечками, поїдають багато шкідників лісу. Осілі, але восени і взимку кочують у пошуках їжі, іноді за межі гніздової території.

Ряд поділяється на два підряди, включає 379 видів. В УРСР можна зустріти лише представників підряду справжніх дятлів, родини справжніх дятлів. До родини належить 209 видів. У фауні СРСР — 15 видів, в УРСР — 11 видів. Викопні рештки відомі з міоцену.

ЖОВНА ЧОРНА
ДЯТЕЛ ЧЕРНЫЙ, ЖЕЛНА
DRYOCOPUS MARTIUS (L.)

Маса до 400 г. Дорослі птахи чорні, з блискучим відтінком. На

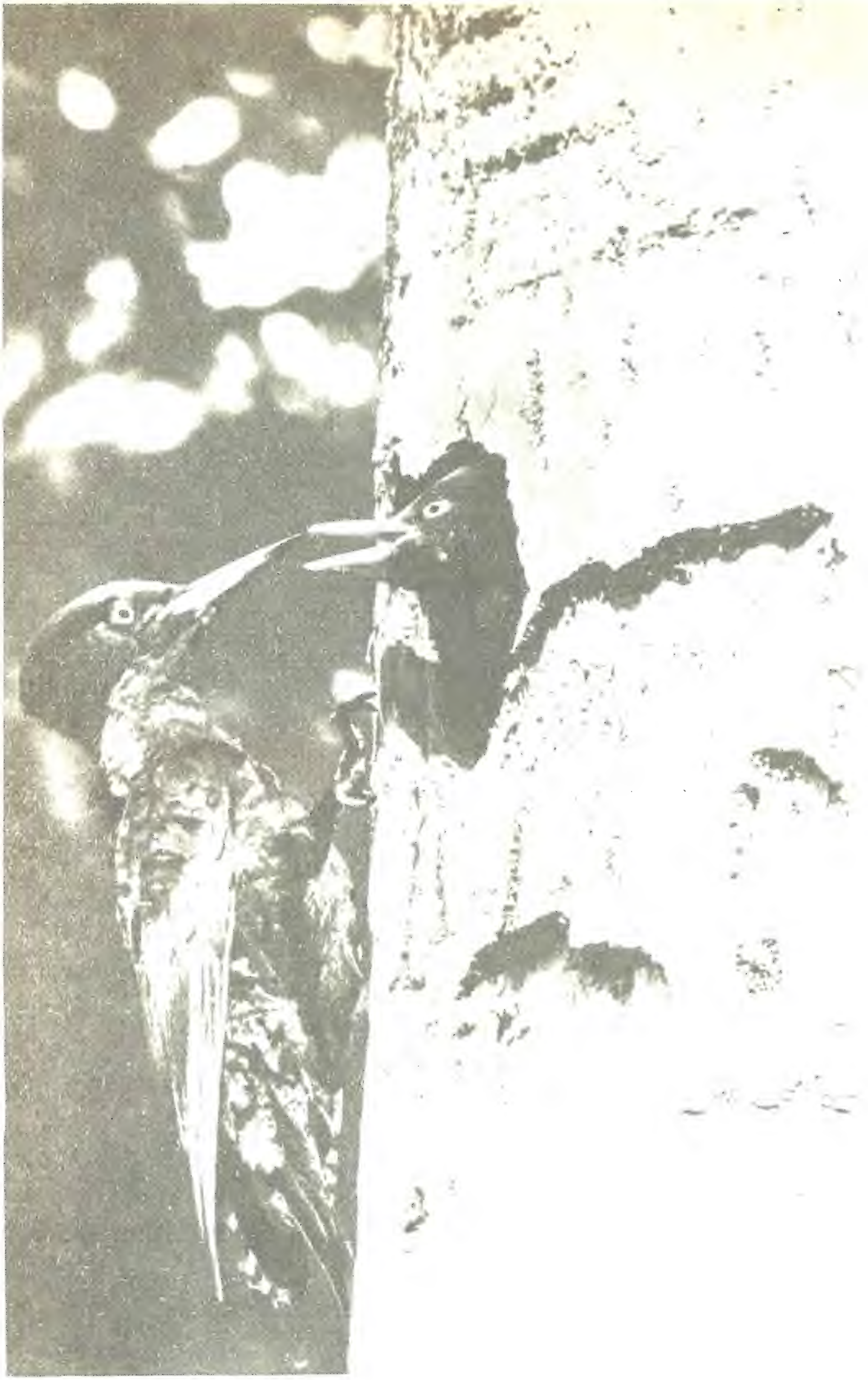

Жовна чорна біля гнізда

Жовна чорна (літня молодь).

верхній частині голови велика червона пляма — «шапочка». У самки вона менша, ніж у самця, і закриває задню потиличну частину голови. У молодих птахів оперення буруватe, не блискуче. Пляма на голові блідо-червона.

Поширені в зоні хвойних лісів Європи і Азії, в тому числі в гірських лісах Південної Європи і Кавказу. На Україні нечисленні гніздові і осілі, почасти кочові птахи Полісся, Карпат, деяких районів Північного Лісостепу. Характерні місця перебування — ділянки старих високостовбурних хвойних і мішаних лісів.

У природі визначаються за великими розмірами і характерною поведінкою: польотом, лазінням по деревах, довбанням дерев, властивим усім дятлам, за чорним забарвленням і червоною «шапочкою». Голос дуже характерний — пронизливе «кри-кри-кри» або протяжне, сумне «уііі-уііі». У шлюбний період, як і інші дятли, подають дуже гучні «трелі», швидко стукаючи дзьобом по розколотому сучку, який при цьому деренчить. Живляться виключно комахами, яких видовбують з-під кори і в деревині. Сухі стовбури і гілки можуть повністю оголювати. В складі їжі переважають короїди, усачі (личинки й дорослі форми), мурашки, яких дістають з мурашників. Узимку частково живляться насінням хвойних, видобуваючи його із шишок. Гнізда в дуплі, яке видовбують самі, частіше в осиках, соснах на значній висоті. Розміри дупла великі. Потім ці дупла використовуються іншими дуплогніздними птахами, а також білками, сонями, кажанами та іншими тваринами.

Повна кладка з 3—5 білих яєць, у квітні. Насиджують обидва птахи, 12—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько місяця, вилітають у червні.

Дуже корисні, рідкісні, малочисленні птахи. Потребують ретельної охорони.

ДЯТЕЛ ТРИПАЛИЙ
ДЯТЕЛ ТРИПАЛЫЙ
PICOIDES TRIDACTYLUS (L.)

Маса до 60 г. На ногах 3 пальці. Дорослі самці зверху чорні, з білою смугою вздовж спини і білими плямами. Зверху на голові жовта «шапочка». На щоках білі плями. Від ока на шию проходить широка чорна смуга. Забарвлення низу тіла біле, з чорними поздовжніми і поперечними плямами. У самки таке саме забарвлення, але на голові немає жовтої «шапочки». У молодих птахів чорні пера в оперенні буруваті, тьмяні. Забарвлення низу тіла бурувато-жовте, з темними плямками.

Поширені в тайгових і гірських хвойних лісах Європи і Азії. В УРСР нечисленні гніздові й осілі птахи хвойних гірських лісів Карпат.

У природі визначаються за жовтою «шапочкою» самця і білуватою плямою на голові самки. У шлюбний період деренчать, як і інші дятли, стукаючи по сухій розколотій гілці. Птахи мовчазні. Живляться деревними комахами, переважно личинками короїдів, мурашками, ягодами, насінням. Гнізда в дуплах. Повна кладка з 3—5 білих яєць, у кінці квітня — травні. Біологію розмноження цих дятлів в УРСР вивчено ще мало.

Птахи корисні, нечисленні, потребують охорони.

ДЯТЕЛ ЗЕЛЕНИЙ
ДЯТЕЛ ЗЕЛЕНЫЙ
PICUS VIRIDIS L.

Птахи середніх розмірів. Маса до 200 г. Дорослі птахи зверху зелені, надхвістя жовте, на голові червона «шапочка». Низ тіла зеленуватий, з темними плямками і поперечними стрічками з боків і на підхвісті. Від кутів рота — чорні смуги з червоними плямками —

«вуса». Самки схожі на самців, але на нижній частині тіла більше темних плямок. На «вусах» немає червоних плямок. У молодих птахів верх тіла зелений, зі світлими плямами. Червоний колір на голові світліший. Низ тіла вохристо-жовтий, з поперечними смугами.

Поширені в лісах Південної і Середньої Європи, Малої Азії, Ірану. В УРСР нечисленні гніздові, осілі й кочові птахи мішаних лісів Полісся та деяких районів Лісостепу. Переважно обирають ділянки високостовбурного старого листяного лісу з густим підліском, поблизу водойм.

У природі визначаються за зеленим забарвленням. Від сивих дятлів відрізняються великою червоною «шапочкою» на голові, більшою плямистістю нижньої частини тіла і чорними «вусами». Дуже характерний гучний крик, який можна почути в шлюбний період — «клей-клей-клей». Живляться деревними комахами та їхніми личинками, але найчастіше мурашками, розриваючи їхні купи. Дупла видовбують у старих гнилих осиках, осокорах, вербах. Повна кладка з 4—6 білих яєць, у кінці квітня — в травні. У липні вже можна спостерігати льотну молодь.

Кількість птахів зменшується внаслідок скорочення площі старих лісів. Незважаючи на деяку шкоду, яку вони наносять мурашникам, потребують повної охорони.

ДЯТЕЛ СИВИЙ
ДЯТЕЛ СЕДОГОЛОВЫЙ
PICUS CANUS GM.

Середнього розміру. Маса до 200 г. У дорослих птахів верхня частина тіла зелена, поперек і надхвістя жовтувато-зелені. На передній частині голови червона «шапочка» (у самок немає), потилиця і шия сірі. Низ зеленувато-білий, без плям. На голові з боків сірі плями. «Вуса» чорні, але не такі великі та яскраві, як в зеленого дятла. У молодих птахів забарвлення верху тіла значно тьмяніше, ніж у старих. На нижній частині тіла невиразні темні плями.

Поширені в мішаних і острівних лісах Європи і Азії, на схід до Тихого океану. В УРСР звичайні, але нечисленні гніздові, осілі й кочові птахи Полісся та деяких лісових масивів Лісостепу.

У природі за поведінкою і забарвленням схожі на зеленого дятла. Визначають їх за характерними ознаками. Голос — гучний, трохи гугнявий — «клай-клай-клай». Живляться деревними комахами і мурашками, яких добувають не тільки на деревах, а й на землі, роздовбуючи мурашники. Гніздяться в мішаних, іноді хвойних лісах. Дупла видовбують у гнилих деревах м'яких порід. Повна кладка з 4—6 білих яєць, у середній смузі УРСР, в кінці квітня — в травні. Молоді птахи піднімаються на крило на початку липня.

Потребують ретельної охорони, бо кількість їх помітно зменшується.

ДЯТЕЛ СТРОКАТИЙ
ВЕЛИКИЙ
ДЯТЕЛ ПЕСТРЫЙ
БОЛЬШОЙ
DENDROCOPOS MAJOR (L.)

Птахи середнього розміру. Маса до 100 г. Дорослі зверху чорні, з білими плямками на крилах. На потилиці червона «шапочка». Від кутів рота, вниз тягнуться чорні «вуса». Лоб і голова з боків рудувато-білі. Воло, груди, черево брудноваті або рудувато-білі. Підхвістя червоне. Самка схожа на самця, тільки на потилиці в неї немає червоної «шапочки». Молоді птахи забарвлені не так яскраво, як старі. Чорне оперення без блиску, з буруватим відтінком. Низ тіла жовтуватий, з темними плямками. Червона «шапочка» покриває не тільки по-

тилицю, а й усю верхню частину голови.

Поширені в лісовій і лісостеповій зонах Європи і Азії, а також у Північній Африці. Птахи осілі, почасти кочові. На Україні поширені по всій території, де є деревна рослинність. У степовій зоні зустрічаються в гніздовий період по заплавних і байрачних лісах, подекуди і по лісополосах. Під час кочувань бувають скрізь, де є дерева.

У природі дуже помітні і мають деякі специфічні ознаки: строкате чорно-біле забарвлення тіла, червона «шапочка» на потилиці або голова чорна (у самок) відрізняють їх від інших дятлів. За розмірами і забарвленням вони схожі на білоспинного й сірійського дятлів і здалеку їх навіть можна переплутати. Голос — коротке «кік-кік» або довге «кі-кі-кі-кі», коли птахи б'ються або чимось налякані. В шлюбний період, часто і голосно «деренчать» розколотою гілкою. Живляться комахами, влітку поїдають багато мурашок. Узимку — насінням сосни, ялини та інших хвойних. Роздовбують шишки, встромляючи їх у щілини кори. Під деревами нагромаджується купа вилущених шишок («дятлова кузня»). Іноді витягують з гнізд пташенят і яйця дрібних горобиних птахів. Якщо ліс сильно заражений короїдами, заболонниками та іншими шкідниками, дятли живляться виключно цими комахами і приносять лісу велику користь.

Шлюбний період, коли в лісі бринять барабанні «трелі» дятлів, починається в березні і навіть раніше. Гнізда в дуплах, які дятли видовбують в трухлявих осиках, тополях, березах і інших деревах. Повна кладка з 5—6 білих яєць, у кінці квітня — першій половині травня. Насиджує переважно самка, 14—15 днів.

Птахи корисні. Потребують повної охорони. Відіграють велику роль у біогеоценозах завдяки великій кількості, цілорічному перебуванню в лісах, парках і садах, а також тому, що роблять багато дупел, у яких потім гніздяться інші дуплогніздні комахоїдні птахи.

ДЯТЕЛ СІРІЙСЬКИЙ
ДЯТЕЛ СИРИЙСКИЙ
DENDROCOPOS SIRIACUS (HEMPR. ET EHR.)

За забарвленням і розмірами дуже схожі на дятла строкатого великого. Відрізняються тим, що білий колір по боках голови не відділяється від шиї чорною смужкою, а переходить безпосередньо в біле забарвлення по боках шиї.

Поширені на півдні Європи, в Малій Азії, Закавказзі, Уралі. В УРСР з'явилися порівняно недавно (останні чотири десятиріччя) і швидко розселюються в східному напрямі. Зустрічаються переважно в зелених насадженнях населених пунктів, навіть у великих містах. За екологічними особливостями дуже подібні до дятла строкатого великого.

ДЯТЕЛ БІЛОСПИННИЙ
ДЯТЕЛ БЕЛОСПИННЫЙ
DENDROCOPOS LEUCOTOS (BECHST.)

Птахи трохи більші за великого строкатого дятла. Маса до 120 г. Забарвлення дорослих птахів схоже на забарвлення великого строкатого дятла, але середня частина спини в них біла. Червона «шапочка» у самців не на потилиці, а зверху на голові. У молодих птахів низ тіла має рудуватий відтінок і менше червоного забарвлення на череві. Червона «шапочка» на голові не яскрава, складається з окремих плямок.

Поширені в помірній смузі Єв-

Дятел строкатий малий.

ропи і Азії, на схід до Тихого океану. В УРСР нечисленні, гніздові, осілі, почасти кочові птахи мішаних і листяних лісів Полісся, Лісостепу і Карпат.

У природі добре відрізняються від своїх родичів — інших строкатих дятлів — білою спиною і широкими білими смугами на крилах. Голос — як у великого строкатого дятла. Живляться переважно деревними паразитами, рідше вільноживучими комахами, восени і взимку ягодами, насінням горіхів, жолудями. Частіше за інших дятлів знімають повністю кору зі стовбурів сухих дерев.

Гнізда в дуплі, часто в пеньках, низько над землею. Повна кладка з 5—6 білих яєць, у травні.

Корисні птахи. Потребують охорони.

ДЯТЕЛ СТРОКАТИЙ СЕРЕДНІЙ
ДЯТЕЛ ПЕСТРЫЙ СРЕДНИЙ
DENDROCOPOS MEDIUS (L.)

За розмірами трохи менші, ніж великий, строкатий дятел. Забарвлення майже таке саме, але на череві і грудях у середнього строкатого дятла добре помітний жовтий відтінок. Чорних «вусів» з боків голови немає, але є чорні смуги на шиї з боків і чорні плями з боків грудей. На голові зверху червона «шапочка», у самок голова чорна. У молодих птахів забарвлення тьмяніше.

Поширені в Західній і Середній Європі (крім півдня Піренейського півострова), на Кавказі, в Закавказзі, Малій Азії, Ірані. На Україні нечисленні гніздові та кочові птахи деяких, переважно листяних лісових масивів Полісся, Лісостепу і Карпат.

У природі відрізняються від інших строкатих дятлів (крім малого) розмірами, поведінкою (дуже рухливий) і голосом — «кік-кік-кі-кі-кік». Живляться переважно комахами, восени і взимку насінням дерев, горіхами, ягодами. Гнізда в дуплах листяних, часто фруктових дерев. Кладка в травні, з 5—7 білих яєць. Корисний птах, який потребує охорони.

ДЯТЕЛ СТРОКАТИЙ МАЛИЙ
ДЯТЕЛ ПЕСТРЫЙ МАЛЫЙ
DENDROCOPOS MINOR (L.)

Маленькі дятли. Маса до 30 г. Дорослі птахи зверху чорні, крім білої спини і білих смуг на крилах. На голові у самців червона «шапочка». На горлі з боків чорні «вуса». Низ тіла бурувато-білий. У молодих птахів обох статей бліда червона «шапочка». Низ тіла жовтуватий і більш плямистий, ніж у дорослих.

Поширені в лісах помірної смуги Європи, Азії і Північної Америки. В УРСР звичайні, але нечисленні гніздові осілі та кочові птахи Полісся, Лісостепу, Карпат, подекуди заплавних лісів у степовій зоні (Самарський ліс).

У природі визначаються завдяки типовому строкатому забарвленню і малим розміром. Голос — тоненьке «кі-кі-кі-кі». Живляться майже виключно комахами — шкідниками лісу й саду. Приносять велику користь. Гнізда роблять у дуплах, які видовбують самі в деревах м'яких порід. Повна кладка з 5—9 білих яєць, у першій половині травня. Вилітають з гнізда в червні. Восени кочують, часто залітають у сади і парки населених пунктів.

Птахи дуже корисні. Потребують охорони.

КРУТИГОЛОВКА
ВЕРТИШЕЙКА
JYNX TORQUILLA L.

Маса до 45—50 г. Забарвлення верхньої частини тіла коричнювато-сіре, з чорними поздовжніми плямами й дрібними темними та

Крутиголовка.

вання «пі-пі-пі-пі-пі». Наляканий птах шипить і крутить головою. Живляться крутиголовки комахами, їхніми яйцями, лялечками. Дуже люблять мурашок, часто риються в мурашниках.

Прилітають у квітні. Гнізда роблять у дуплах, але самі їх не видовбують. Повна кладка з 9—10 (навіть більше) білих яєць, у травні. Пташенята починають літати через 18—20 днів. Вилітають з гнізда в кінці червня. Насиджує переважно самка, 11 днів.

Відлітають на зимівлю в серпні — на початку вересня. Завдають деякої шкоди, поїдаючи багато мурашок, але водночас знищують багато комах-шкідників. Потребують охорони.

РЯД ГОРОБИНІ
ОТРЯД ВОРОБЬИНЫЕ
PASSERIFORMES

світлими плямками. Низ тіла білувато-жовтий, з темними плямками і тонким поперечним чорним візерунком. Оперення м'яке, жорстких пер на хвості немає. У молодих птахів оперення не яскраве.

Поширені в помірній смузі Європи і Азії, на схід до Японії, в Північно-Західній Африці. Птахи перелітні. Зимують в Африці, Індії, Китаї. В УРСР звичайні перелітні і гніздові птахи всіх зон. Живуть переважно в листяних лісах, парках і садах населених пунктів.

У природі їх визначають за сірокоричневим строкатим забарвленням. Часто, сидячи в дуплі, виглядають з нього, повертаючи голову на всі боки, за що дістали свою назву. Охоче сідають на землю. Крик — голосне, часте повторю-

Птахи малих і середніх розмірів. Маса від 5 до 1500 г. Поширені по всіх континентах земної кулі. Залежно від умов середовища різні представники ряду мають характерні і дуже різноманітні пристосування до способу живлення, різну здатність до польоту, різні способи пересування на землі, пристосування до життя в умовах лісу, степу, пустинь, тундри тощо. Але не зважаючи на різний зовнішній вигляд і екологічні особливості, всі горобині птахи мають спільну, властиву тільки представникам цього ряду анатомічну будову. У них нема вола, на лапах добре розвинені всі чотири пальці (три спрямовані вперед, один назад). Майже всі горобині птахи будують гнізда, іноді досить складної будови. Самці більшості видів у шлюбний період співають або подають інші характерні звуки. Усі горобині — нагніздні птахи. Пташенята народжуються голими, безпорадними і

певний час цілком залежать від батьків. Живляться горобині тваринною (комахами, павуками, черв'яками) і рослинною (насінням, плодами, ягодами) їжею. Вони відповідно пристосовані до живлення (будова дзьоба, способи пошуків їжі).

Ряд об'єднує більш як половину всіх сучасних птахів. Багато видів належать до найбільш численних, масових птахів, що відіграють велику роль у природних екосистемах.

У ряді понад 500 видів, які об'єднують в 4 підряди, 52 (за іншими авторами 72) родини.

У фауні СРСР 72 родини, з підряду співочих горобиних (близько 340 видів), у фауні УРСР 24 родини (близько 340 видів), у фауні УРСР 24 родини (близько 130 видів, ті, що гніздяться, пролітні, залітні).

Викопні представники ряду відомі з верхнього еоцену.

ЖАЙВОРОНОК ПОЛЬОВИЙ
ЖАВОРОНОК ПОЛЕВОЙ
ALAUDA ARVENSIS L.

Маса до 45 г. У дорослих птахів верх тіла сірувато-бурий, з темними поздовжніми плямками. Низ тіла брудно-білий, з жовтуватим відтінком на волі й грудях. На волі і грудях є також поздовжні плями. На задньому пальці довгий прямий кіготь. Самка трохи менша за самця. У молодих птахів темні плями на стрижнях і світлі облямівки пер. Низ тіла білуватий. На волі темні плями.

Поширені по всій Європі, помірній смузі і в Середній Азії до Японії і Кореї, в Північно-Західній Африці. Зимують у Південній і Західній Європі, Північній Африці, Південній Азії. В УРСР гніздові і перелітні птахи всієї території, крім лісових масивів Полісся, де гніздяться тільки на полях і луках, у заплавинах річок. Улюблені місця перебування — різні типи відкритого ландшафту з трав'яною рослинністю — луки, степи, поля. Найчастіше шукають здобич на землі, де завдяки сірувато-бурому, плямистому «захисному» забарвленню майже непомітні. Злітають часто, майже з-під ніг.

Навесні самці довго співають у повітрі, здіймаючись майже вертикально вгору на значну висоту (понад 100 м), а потім швидко «падають» вниз і сідають на землю. Голос — дзвінка, дуже характерна і приємна трель, яка часто повторюється з різними звуковими модуляціями. Позивний крик — «тірлю» або «тір-лік». Живляться навесні і влітку переважно комахами та іншими безхребетними. Восени їдять насіння культурних і дикорослих рослин. Часто «пасуться» на дорогах, вишукуючи зерна злакових.

Прилітають на місця гніздування одними з перших, на початку — в середині березня, а на півдні — в кінці лютого. Гнізда в ямці, на землі, вимощують сухими стеблами трав, іноді кінським волосом, вовною. Повна кладка з 4—5 сірих з буруватими крапочками яєць, у кінці або навіть у середині квітня. Буває і друга кладка, в кінці червня — на початку липня. Насиджує самка, 13—14 днів. Пташенята вилітають з гнізда на 20—22-й день.

Відлітають на зимівлю в жовтні — на початку листопада, залежно від метеорологічних умов. Дуже корисні птахи. Крім того, це чудові співаки, прикраса польових ландшафтів. Потребують повної охорони.

ЖАЙВОРОНОК ЛІСОВИЙ
ЖАВОРОНОК ЛЕСНОЙ
LULLULA ARBOREA (L.)

Трохи менші за польового жайворонка. Маса 35 г. У дорослих птахів верх тіла рудувато-бурий, з чорними смугами на спині і шиї. Низ тіла жовтувато-білий, з багатьма темними плямками на горлі,

волі, грудях і по боках тіла. Над оком жовтувата пляма. На крайніх стернових перах білі плями. У молодих птахів тіло зверху з чорними стрижневими плямами і світлими облямівками пер. Низ тіла жовтуватий, з багатьма темними плямками.

Поширені по всій Європі, крім північних арктичних районів, у Малій Азії і Північній Африці. Птахи перелітні, зимують у південних частинах області поширення виду. В УРСР гніздові і перелітні птахи всіх лісових масивів Полісся, Лісостепу, гірських лісів Карпат. Зустрічаються на узліссях, лісових галявинах. Співають у повітрі. Голос дуже характерний: «юлі-юлі-юлі», за що птахи дістали російську назву «юла». Живляться комахами, а в кінці літа і восени ще насінням різних трав'янистих рослин. Пташенят вигодовують комахами. Частково зимують у південних районах УРСР.

На місця гніздування прилітають рано. Весняний спів можна почути в березні, коли ще не зійшов у лісі весь сніг. Гнізда в ямці, на землі, на лісових галявинах, зрубах, старих дорогах, на узліссі. Вони вимощують їх стеблами трав, мохом, глицею. Повна кладка з 4—6 плямистих, сіро-буруватих яєць, у середині квітня (перша кладка) та в червні (друга кладка). Насиджує самка, 13—15 днів. Пташенята стають дорослими через 14—15 днів.

Починаючи із серпня, збираються в зграйки і кочують. Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні.

Дуже корисні птахи, прикраса лісових ландшафтів. Потребують ретельної охорони.

Жайворонок чубатий (самка з пташенятами).

ЖАЙВОРОНОК ЧУБАТИЙ
ЖАВОРОНОК ХОХЛАТЫЙ, ПОСМЕТЮШКА
GALERIDA CRISTATA (L.)

Трохи більші за польового жайворонка птахи. Маса до 50 г. У дорослих птахів на голові помітний «чубчик». Забарвлення верху тіла бурувато-сіре, з темними поздовжніми плямками, низ тіла сірувато- або рудувато-білий, з темними плямками на горлі і волі. «Чубчик» трохи темніший, ніж пір'я на голові. У самки «чубчик» менший. Молоді птахи зверху більш плямисті.

Поширені в помірній і південній смугах Європи і Азії, у Північній і Екваторіальній Африці. На Україні гніздові й осілі птахи всієї території республіки. Улюблені місця перебування — відкритий ландшафт сухого типу — піщані кучугури, вигони і випаси, узбіччя доріг.

У природі розрізняють за розмірами, добре помітним «чубчиком» на голові. Тримаються пустирів, звалищ, за що дістали свою народну назву «посмітюха». Пісенька самця — коротенька мелодійна трель. Голос — «трріі-трріі» або м'яке «джьюї». Живляться влітку переважно комахами, а також зеленими частинами рослин, насінням трав і культурних злаків. Часто роздзьобують купи сухого гною. Узимку живляться майже виключно рослинною їжею.

Гніздо в ямці, на землі, із стебел трав, вимощене волосом, вовною, зрідка невеликою кількістю пер. Повна кладка з 3—5 сірувато-плямистих яєць, дуже схожих на яйця польового жайворонка (тільки більших за розмірами), 2 рази на рік — у кінці квітня — на початку травня і в другій половині червня. Насиджує самка, 12—13 днів. Пташенята стають дорослими через 16—18 днів. Восени збираються невеликими зграями і кочують поблизу населених пунктів увесь осінньо-зимовий період.

Дуже корисні птахи. Як і інші жайворонки — це прикраса польових ландшафтів. Потребують ретельної охорони.

ЖАЙВОРОНОК МАЛИЙ
ЖАВОРОНОК МАЛЫЙ
CALANDRELLA CINEREA (GM.)

Маса до 20 г. Верх тіла сірувато-бурий, іноді з рудуватим відтінком, з темними поздовжніми плямками на голові, шиї і спині. Низ тіла білуватий. На волі і на тілі з боків темні плями. Молоді птахи більш плямисті, ніж дорослі.

Поширені в середній і південній смугах Європи, Азії і в Північній, Східній і Південній Африці. Птахи перелітні, почасти зимуючі. Зимують у Південній Європі, Азії і Африці. В УРСР гніздяться лише в степовій і південних районах лісостепової зони, на степових цілинних ділянках, на солончаках, рідше на сухих полях.

У природі відрізняється від інших жайворонків малими розмірами. Дуже схожий на сірого жайворонка, але «пісня» його коротша, ніж у сірого. Голос — уривчаста трель «віт-ті, віт-ті, віт-ті, віт-ті-тірі-ті-ті-ті-ті». Токовий політ самця хвилястий: піднімається вгору ривками. Живляться птахи влітку переважно комахами, восени і взимку насінням культурних і дикорослих рослин, яке збирають на землі.

На місцях гніздування з'являються на початку квітня. Гніздо на землі, в ямці, вимощене сухою травою. Яйця сіренькі, з дрібними плямками, скупченими біля тупого кінця. На півдні УРСР буває дві кладки: в кінці квітня — на початку травня і в червні (по 3—5 яєць). Гніздовий період продовжується близько місяця. Пташенята стають дорослими в кінці травня — липні.

Восени збираються зграйками і

мандрують по сухих степових ділянках. На зимівлю відлітають у листопаді, частково залишаються зимувати в приморських районах.

Птахи корисні. Потребують охорони.

Дуже близький до малого жайворонка за розмірами, забарвленням і особливостями екології жайворонок сірий (*Calandrella rufescens (Vieill.)*. Відрізняється будовою крила (у сірого воно тупіше, заокруглене), піснею, поширенням. На Україні ці птахи рідкісні. Гніздові лише в південно-східних районах степової зони. Трапляються в місцях напівпустинного типу (піски, солончаки).

ЖАЙВОРОНОК СТЕПОВИЙ
ЖАВОРОНОК СТЕПНОЙ
MELANOCORYPHA CALANDRA (L.)

Великі жайворонки. Маса до 70 г. У дорослих птахів верх тіла бурувато-сірий, з темними стрижнями і жовтуватими облямівками пер. Низ білуватий, з чорними плямами на горлі з боків і з темними плямками на волі та верхній частині грудей. Самка менших розмірів. Молоді птахи зверху жовтувато-бурі, з темними і світлими плямами.

Поширені в Південній Європі, Північній Африці, Передній і Середній Азії. Частково перелітні, кочові і зимуючі птахи. В УРСР гніздяться в степових і південних районах лісостепової зони, на північ до Києва. Деякі птахи залишаються на зимівлю в приморських степових районах. Улюблені місця перебування — сухі степові ділянки, поля злакових культур на сухих місцях, схили ярів, балок.

У природі відрізняються від інших жайворонків більшими розмірами і чорними плямами з боків вола. Токовий політ хвилястий. Пісня більш коротка й тріскуча, ніж у польових жайворонків. У ній чутно голосне «чрр» і більш дзвінке «клірі-клірі». Живляться комахами і насінням рослин. Улітку переважає тваринна їжа. Гніздовий період починається в кінці березня. Гнізда в ямці, на землі, із стебел трав. Повна кладка з 4—5 темних, плямистих яєць, на початку квітня. Можливо, що в деяких старих птахів буває і друга кладка, в червні. Насиджує самка, 16 днів. Пташенята стають дорослими через 17—18 днів.

Після закінчення гніздового періоду, починаючи із серпня, збираються у великі зграї і ведуть кочове життя. У суворі зими відлітають у південні райони Європи і Азії.

Птахи корисні, співочі. Потребують охорони.

Крім степового, взимку, в степовій зоні УРСР зустрічаються білокрилий жайворонок (*Melanocorypha leucoptera Pall.*) і чорний жайворонок (*Melanocorypha yeltoniensis (Z. R. Forst.*). За розмірами чорний майже такий самий, як степовий, але відрізняється забарвленням. Самці чорного жайворонка мають чорне забарвлення, на верхній частині тіла з жовтувато-білими краями пер (навесні ці світлі краї пер витираються і птахи стають чорними зверху). Самки сірувато-бурі, з темними плямками, Молоді птахи зверху плямисті. Горло, груди й боки жовтуваті, з темними плямками. Поширені чорні жайворонки в степах Південно-Східної Європи і Західної Азії. Птахи осілі, взимку кочові. В УРСР бувають узимку, в східних районах Степу. У білокрилого жайворонка рудуватий верх голови і сірувато-буре забарвлення, з темними плямами по боках тіла і на волі. На крилах білі плями. У самки забарвлення не таке яскраве. Молоді птахи більш плямисті.

Поширені білокрилі жайворонки в степах Північного Кавказу і Казахстану. В УРСР інколи зимують у степовій зоні. Живлять-

ся комахами і насінням. Птахи корисні. Потребують охорони.

Узимку в УРСР буває ще один жайворонок, який прилітає зимувати з далекої півночі — рогатий жайворонок (*Eremophila alpestris (L.).* За розмірами птахи майже такі самі, як і польові жайворонки. Маса 45—50 г. У дорослих верх тіла сірий, з легким рожевуватим відтінком і з темними малопомітними рисками. Низ тіла, крім горла й вола, білий, із слабопомітними темними рисками з боків. На голові зверху чорна пляма, з боків голови довге пір'я утворює парні «вушка», або «ріжки». Вуздечка, щоки й «ріжки» чорні. На волі чорна поперечна пляма. Лоб, верхня частина голови, смуга над оком і шия з боків жовті. Самка менших розмірів. Усі кольори оперення тьмяніші, «ріжки» на голові менш розвинені. У молодих птахів зверху темні й світлі плямки. Воло й боки тіла плямисті, жовта частина оперення бліда. Поширені в тундровій зоні, в альпійському поясі гірських хребтів Європи, Азії, Північної Америки. Зимують у південних районах області поширення виду. На Україні на прольоті і взимку бувають кожного року, але кількість їх буває різною, залежно від характеру зими. У природі легко відрізняються від інших жайворонків чорними «ріжками» на голові. Трапляються на дорогах, пустирях, голих, не засипаних снігом, ділянках. Голос — протяжливе, тонке «ді-ді-ді-ді». Живляться комахами та іншими безхребетними, восени і взимку — переважно насінням різних рослин. Птахи корисні. Потребують охорони.

ЛАСТІВКА СІЛЬСЬКА
ЛАСТОЧКА ДЕРЕВЕНСКАЯ
HIRUNDO RUSTICA L.

Маса 20—35 г. У дорослих птахів забарвлення верхньої частини тіла чорне, із синім металічним блиском. Лоб і горло руді, на волі поперечна смуга. Низ тіла білий, з жовтуватим відтінком. Крайня пара стернових пер дуже видовжена, завдяки чому хвіст має глибоку виїмку. У самок ці пера коротші, ніж у самців. У молодих птахів забарвлення верху тіла без блиску. Руді частини оперення бліді (жовтуваті).

Поширені по всій Європі і Азії, крім Крайньої Півночі, у Північній Америці і Північній Африці. Птахи перелітні. Зимують у Південній Африці, Південній Азії і Південній Америці. В УРСР гніздові і перелітні птахи всієї території. Гніздяться виключно у сільських населених пунктах, стайнях, хлівах, де є свійська худоба.

У природі визначити їх дуже легко, тому що не бояться людини, підпускають її дуже близько до себе. У польоті відрізняються від інших ластівок довгим хвостом. Полюють на комах на льоту. І в польоті, і сидячи на проводах, на будівлях, щебечуть. Голос — коротенька тріскотлива пісенька, яку можна чути в шлюбний період. В інші пори року або коли дуже налякані подають коротенький пронизливий крик — «ді-бість» або «тіі-віт». Живляться переважно літаючими комахами: двокрилими, жуками, метеликами, бабками. У погану погоду збирають комах і павуків на стінах і дахах будівель. Воду п'ють також іноді на льоту.

На місця гніздування прилітають у середині квітня. Гнізда у вигляді глибоких кошиків будують попід стелями і на стінах будівель з вологого грунту, змоченого власною слиною, скріплюють його кінським волосом тощо. Зсередини гніздо вимощують пір'ям, м'якою травою, кінським волосом. На рік буває дві кладки з 4—6 білих з плямками яєць, у середині травня — в кінці червня. Насиджує самка, 13—16 днів. Пташенята залишаються в гнізді 20—22 дні.

Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні.

Корисні птахи і прикраса сільського ландшафту. Потребують охорони.

ЛАСТІВКА МІСЬКА
ЛАСТОЧКА ГОРОДСКАЯ,
ВОРОНОК
DELICHON URBICA (L.)

Маса 20—23 г. У дорослих птахів верх тіла чорно-синій, блискучий. Поперек і надхвістя білі. Низ тіла білий, з буруватим відтінком на горлі. У молодих птахів забарвлення верхньої частини тіла чорно-буре, без блиску.

Поширені по всій Євразії, крім Крайньої Півночі, і в Північно-Західній Африці. Птахи перелітні. Зимують в Екваторіальній і Південній Африці і Південній Азії. На Україні їх можна зустріти в населених пунктах, у районі великих мостів, гребель та інших кам'яних споруд. У Криму є гніздові колонії цих птахів на скелях у горах і за межами населених пунктів.

У природі визначаються за забарвленням і поведінкою. Голос — дзвінке «тирр-тирр» або в разі переляку «стер-стер». Пісенька тихенька, спокійна. Живляться, як і сільські ластівки, літаючими комахами.

Прилітають навесні, в першій половині квітня. Гніздяться колоніями, переважно на стінах, під вікнами, карнизами кам'яних будівель, рідше на скелях. Гнізда у вигляді глибокої чаші приліплюють до стіни. Роблять їх з мокрого грунту, змащеного слиною, вимощують пір'ям, травою тощо. Будують гніздо обидва птахи, 12—14 днів. Повна кладка з 4—6 білих яєць, двічі на рік — у другій половині травня і в липні. Насиджують обидва птахи, 12—15 днів. Пташенята залишаються у гнізді 18—22 дні, залежно від метеорологічних умов. В серпні збираються в зграї і починають відлітати на зимівлю. Відліт триває весь вересень і закінчується на початку жовтня. Птахи корисні і декоративні. Потребують повної охорони.

ЛАСТІВКА БЕРЕГОВА,
ЩУРИК
ЛАСТОЧКА БЕРЕГОВАЯ
RIPARIA RIPARIA (L.)

Найменші з ластівок. Маса до 15—16 г. Дорослі птахи зверху рудувато- або сірувато-бурі. Низ тіла брудно-білий, на грудях бура поперечна смуга. Молоді птахи зверху рябі, бо пір'я має рудуваті облямівки. Горло з буруватим відтінком.

Поширені майже по всій Європі і Азії, крім Крайньої Півночі і тропічних країн, у Північній Африці і Північній Америці. Птахи перелітні. Зимують в Африці, Індії, Південній Америці. В УРСР гніздові і перелітні птахи всіх зон. Утворюють численні гніздові колонії в урвищах ярів, балок, у берегових лесових кручах над річками, берегами лиманів.

У природі визначаються за зовнішнім виглядом і сіро-бурим забарвленням. Літають у пошуках комах над водою і близько біля води. Голос — негучне щебетання «тгрр-тгрр». Живляться літаючими комахами, переважно двокрилими, жуками, бабками.

На місця гніздування прилітають у другій половині квітня — на початку травня. Утворюють великі (до кількох сот пар) гніздові колонії. Обидва птахи лапками вигрібають нірку, довжиною до метра і більше. Риють 2—4 дні. Усередині гніздо вимощують сухою травою, пір'ям. Повна кладка з 4—6 білих яєць, у травні — липні. Сезон кладки дуже розтягнутий, бо чимало кладок гине від різних причин. Насиджують обидва птахи, 12—15 днів. Пташенята стають дорослими через 17—20 днів.

Осінній відліт триває вересень і закінчується в жовтні. Птахи корисні. Потребують повної охорони.

ПЛИСКА БІЛА
ТРЯСОГУЗКА БЕЛАЯ
MOTACILLA ALBA L.

Невеликі птахи. Маса до 21 г. У дорослих самців забарвлення голови зверху, шиї, підборіддя, вола і верхньої частини грудей чорне. Спина сіра, покривні пера хвоста темно-сірі. Верхня частина грудей, черево, підхвістя, лоб, щоки, голова з боків і шия білі. У зимовому оперенні горло й воло білі. Чорний колір на грудях менш розвинутий. Дорослі самки менших розмірів, чорний колір не такий яскравий і менш розвинутий. Молоді птахи зверху сірі, низ тіла жовтувато-сірий. На грудях поперечна бура смуга.

Поширені по всій Євразії, у Північно-Східній і Східній Африці. Птахи частково осілі й кочові, частково перелітні (з північних районів). Зимують у Південній Європі, Азії і в Африці. На Україні гніздові і перелітні птахи всієї території. Гніздяться в різних місцях, але завжди поблизу води.

У природі визначаються за чорно-білим забарвленням та характерним смиканням хвоста. Птахи добре бігають по землі, шукаючи здобич. Пісенька коротка, проста, щебетлива — «цізі-цюрі-цюрі-клюй-клюй, клюільвіу». Позивні звуки «цілліп», «цізлії». Живляться комахами та іншими безхребетними, яких збирають переважно на землі.

Прилітають у березні, одні з перших. Гнізда в дуплах, урвищах, щілинах стін, на різних господарських будівлях, в купах каміння тощо. Вони пухкі, складені з різних рослинних матеріалів, вимощені вовною і пір'ям. Повна кладка з 5—7 білих, із сіруватими плямками яєць, двічі на рік — у травні та липні. Насиджує самка, 13—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 14—15 днів. Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні.

Корисні і декоративні птахи. Потребують охорони.

ПЛИСКА ГІРСЬКА
ТРЯСОГУЗКА ГОРНАЯ
MOTACILLA CINEREA TUNST

Маса до 22 г. У дорослих самців верх тіла сірий, крім жовтувато-зеленого попереку і надхвістя. На шиї з боків від дзьоба — білі смужки, над оком білі брови. Горло й воло чорні, зі світлими плямками, груди, черево й підхвістя жовті, на крилі біле «дзеркальце». У зимовому оперенні горло і груди білі, з жовтуватим відтінком, нижня частина грудей брудно-жовта. У дорослих самок горло, воло й груди білі, з буруватими плямками по боках. Низ тіла брудно-жовтий. У молодих птахів оперення менш яскраве, жовті частини оперення мають рудуватий відтінок.

Поширені в гірських системах Західної і Південної Європи, Малої і Середньої Азії, Сибіру, Далекого Сходу, Північно-Західної і Південної Африки, Мадагаскару. Птахи перелітні. Зимують у Малій і Південній Азії, в Індонезії, Екваторіальній і Південній Африці. На Україні гніздові і перелітні птахи Карпат, Криму і деяких районів Полісся (Житомирська область). Залітають зрідка і в інші райони. Гніздяться по берегах гірських річок і струмків.

У природі нагадують білих плисок, але відрізняються від них тим, що мають довший хвіст, жовтий низ тіла, білі смужки на голові. Голос — негучне щебетання. Позивні звуки «цітт-цітт» або «цецецеце». Живляться комахами та іншими безхребетними, яких ловлять по берегах річок, струмків, на землі, іноді в повітрі.

Прилітають у квітні. Гнізда роблять на землі серед каміння, в щілинах скель, будівель, із соломи, маленьких паличок. Вимощують вовною, кінським волосом. Яйця жовті, з дрібними темними плямками. Повна кладка з 5—6 яєць, у середині — кінці квітня. Насиджують обидва птахи, 12—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 12—13 днів. Відлітають на зимівлю в жовтні.

Корисні і декоративні птахи. Потребують охорони.

ПЛИСКА ЖОВТА
ТРЯСОГУЗКА ЖЕЛТАЯ
MOTACILLA FLAVA L.

Маленькі птахи. Маса до 20 г. У дорослих самців голова зверху сіра, темно-сіра або чорна, з більш чи менш помітними білими бровами. Верх тіла зеленувато-жовтий, низ жовтий. У зимовому оперенні верх тіла сірувато-зелений, низ — жовтувато-білий. У самок забарвлення блідіше, голова зверху сірувато-зеленувата, низ тіла жовтувато-білий. Молоді птахи зверху рудувато-бурі, знизу рудувато-жовті, з темними плямками на волі і по боках горла.

Поширені майже по всій Євразії і на Алясці. Птахи перелітні. Зимують в Африці, Малій Азії, Індії, Індокитаї. На Україні гніздові і перелітні птахи всієї території. Гніздяться на болотистих луках, у заплавах річок, серед рідких чагарників.

У природі визначають їх за довгим хвостом і яскраво-жовтим забарвленням. Голос — позивні звуки «псііп», «ссріє» або «цієє», коротеньке тихе щебетання. Живляться лучними комахами та іншими дрібними безхребетними.

Прилітають у кінці квітня. Гнізда будують на землі, в траві, із стебел трав і корінців. Вимощують їх вовною, кінським волосом. Повна кладка з 5—6 білуватих, з густими сірувато-коричневими крапками яєць, з другої половини травня — до середини червня. Насиджує переважно самка, 13—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько двох тижнів, але після цього ще кілька днів батьки годують їх поблизу від гнізда. Відлітають на південь у вересні — жовтні.

Корисні і дуже декоративні птахи. Потребують охорони.

ПЛИСКА ЖОВТОГОЛОВА
ТРЯСОГУЗКА
ЖЕЛТОГОЛОВАЯ
MOTACILLA CITREOLA PALL.

Маса до 23 г. У дорослих самців голова і шия жовті, спина сіра або темно-сіра (майже чорна), із зеленуватим відтінком. Низ тіла жовтий, на волі з боків чорні плями. Після линяння восени голова стає сірувато-зеленою, лоб і брови залишаються жовтими. У самки зеленуватий відтінок голови, чорних плям на волі з боків немає. Молоді птахи зверху сірувато-бурі, на попереку і надхвісті світлі плямки. Низ тіла рудувато-білий. На грудях темні плямки.

Поширені в Західному і Східному Сибіру, в Центральній Азії і в східній частині Європи, на захід до Тамбовської і Рязанської областей. Птахи перелітні, в південних районах поширення — осілі й кочові. Зимують у Південній Азії. Виявляють тенденцію до розселення на захід. На Україні до недавнього часу рідкісні залітні птахи. В останні роки їх знайдено в дуже обмеженій кількості і на гніздуванні у західних областях Полісся.

Гніздяться на купинах і торфових болотах, болотистих луках з негустими заростями кущів. Під час перельотів тримаються найчастіше берегів водойм.

У природі схожі на плисок жовтих і нагадують їх за особливос-

Плиска жовта.

тями поведінки, але відрізняються від них жовтим або зеленуватим забарвленням голови. Живляться комахами.

Прилітають у квітні. Гніздяться на землі, під кущиком трави. Гніздо і яйця майже такі самі, як у плиски жовтої.

Корисні, на Україні дуже рідкісні птахи, які потребують ретельного вивчення й охорони.

ЩЕВРИК ЛІСОВИЙ
КОНЕК ЛЕСНОЙ
ANTHUS TRIVIALIS (L.)

Маса 26—27 г. У дорослих птахів верх тіла жовтувато-бурий, з темними поздовжніми плямами. Надхвістя без плям. Над оком жовтуваті брови. Забарвлення нижньої частини тіла білувате, на волі рудувате по боках, з темними смугами і темними поздовжніми рисками на горлі, волі і грудях з боків. У зимовому оперенні верх тіла більш плямистий, а низ — рудуватий. Молоді птахи зверху строкаті, з жовтими плямками. Низ тіла плямистіший, ніж у дорослих.

Поширені майже по всій Європі, крім Крайньої Півночі, в Малій і Середній Азії, у лісовій зоні Сибіру, на схід до верхів'я річок Індигірки і Колими. Птахи перелітні, зимують у Південній Європі, Азії, в Північній і Екваторіальній Африці. В УРСР звичайні гніздові і перелітні птахи Полісся, Лісостепу, Карпат і Криму. Під час перельотів бувають і в інших областях. Улюблені місця — лісові галявини, зруби, узлісся, розріджені, світлі лісові ділянки.

У природі їх визначають за характерним плямистим забарвленням. Часто тримаються на землі. У шлюбний період у самців дуже

Щеврик польовий.

характерний токовий політ. Починаючи пісню, самець злітає з гілки, піднімається вгору, а потім з розправленими крилами, мов метелик, «планерує» вниз, подаючи вже інші звуки: «ціцціцці цціві-з-ві-з-ві-зре-ррр» (летить вгору), потім («планерує» вниз) — «ціе-ціе-ціе». Позивні звуки — «зіб», «псіі» або «ціт». Живляться комахами, яких збирають переважно на землі, та іншими безхребетними. Улітку й восени зрідка їдять насіння.

Прилітають на місця гніздування в квітні. Гнізда роблять у ямці, на землі, вимощують стеблами трав, мохом, кінським волосом. Яйця різного типу: зеленувато-сірі або рожевуваті, з темними плямками, рисочками, крапками. Повна кладка з 5—6 яєць, двічі на рік — у першій половині травня і другій половині червня. Насиджує самка, 12—13 днів, причому сидить так міцно, що коли людина проходить біля гнізда, випорхує тільки з-під самих її ніг. Пташенята залишаються в гнізді близько 12 днів. Після цього батьки продовжують годувати їх ще тиждень.

Птахи корисні й декоративні, прикраса лісового ландшафту. Потребують ретельної охорони.

ЩЕВРИК ПОЛЬОВИЙ
КОНЕК ПОЛЕВОЙ
ANTHUS CAMPESTRIS (L.)

Маса до 27 г. У дорослих птахів верх тіла світло-бурий, з темними поздовжніми рисками на голові і спині. Над очима світлі брови. Низ тіла жовтувато-білий, з буруватими плямками і розпливчастими білими плямами на горлі і волі. Восени, після линяння, мають більш помітну жовтувато-рудувату плямистість. Молоді птахи

зверху строкаті, знизу брудно-білі, з рудуватим відтінком і темною плямистістю на горлі, грудях і тілі з боків.

Поширені в помірній і південній смугах Європи і Азії, в Північно-Західній Африці. Птахи перелітні. Зимують в Північній Африці і в Південній Азії. В УРСР гніздові і перелітні птахи майже всіх областей, крім високогір'я, але найбільш звичайні і численні в степовій зоні.

У природі визначаються за строкатим забарвленням. Сидячи на землі, піднімаються на ноги, приймаючи майже вертикальне положення. Спів дуже характерний — «цірлкії», «діделі-діделі», «джррюї». Позивні звуки «діїї» або «цшліп». Селяться на полях, великих лісових галявинах, на відкритих степових ділянках. Живляться комахами, павуками, черв'яками та іншими дрібними безхребетними, яких збирають переважно на землі.

Прилітають у квітні. Гнізда в ямці на землі, з корінців трави, моху, вимощені мохом, кінським волосом. Яйця білуваті або зеленуваті, з темною плямистістю. Повна кладка з 4—5 яєць, у кінці травня — у червні. Насиджує самка, 13—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 2 тижні, потім ще 7—8 днів їх годують батьки.

Відлітають на зимівлю в кінці серпня — вересні.

Корисні і декоративні птахи. Потребують охорони.

ЩЕВРИК ЛУГОВИЙ
КОНЕК ЛУГОВОЙ
ANTHUS PRATENSIS (L.)

Маленькі птахи. Маса до 20 г. Забарвлення верхньої частини тіла у дорослих зеленувато-буре, з темними поздовжніми рисками. На надхвісті рисок немає. Низ тіла бруднувато-білий з темними плямками на горлі з боків, на грудях і на тілі з боків. У зимовому опереннні помітна виразна темна плямистість на спині і трохи менша на голові та шиї. Молоді птахи схожі на дорослих у зимовому опереннні, але верх тіла у них темніший, а низ тіла більш плямистий.

Поширені в Центральній, Північній і Східній Європі та в Західному Сибіру. Птахи перелітні. Зимують по берегах Середземного моря, в Малій Азії та Ірані. В УРСР гніздові і перелітні птахи деяких районів Полісся і північного Лісостепу. Під час перельотів їх можна побачити і в інших районах. Гніздяться на купинястих ділянках лук, на старих торфорозробках, на вигонах.

У природі відрізняються від інших щевриків трохи меншими розмірами, темнішим забарвленням і тим, що гніздяться завжди колоніями. Під час перельоту також тримаються зграйками, іноді разом з червоногрудими щевриками. Позивний звук — коротеньке «іст», під час польоту — «зі-дзі-дзі» або «ітт-ітт-ітт». Пісню співають найчастіше в повітрі — «діпп-діпп-діпп», «сі-сі-сі». Живляться дрібними безхребетними, яких ловлять на землі. Іноді їдять різне насіння.

Прилітають у березні — на початку квітня. Гніздяться на землі, між купинами. Гнізда вимощені травою, мохом, іноді волосом. Яйця білуваті або зеленуваті, з темними, бурими плямками і рисками. Повна кладка з 4—6 яєць, у кінці квітня — на початку травня. Насиджує самка, 13 днів. Пташенята залишають гніздо, не вміючи добре літати, але батьки годують їх ще близько тижня.

Корисні птахи. Потребують охорони.

ЩЕВРИК ЧЕРВОНОГРУДИЙ
КОНЕК КРАСНОЗОБЫЙ
ANTHUS CERVINA (PALL.)

Маса до 23 г. У дорослих самців верх тіла жовтувато-бурий, з темними поздовжніми рисками. Над оком рудувато-жовта смужка. Груди знизу і черево рудувато-білі. Горло, воло, передня частина грудей рудого або рудувато-червоного кольору. Самка схожа на самця, але червона пляма в неї лише на горлі і на волі, або її зовсім немає. У зимовому оперенні у самців теж немає на грудях і волі червоної плями.

Поширені в зоні тундр Європи і Азії. В УРСР бувають щороку регулярно на осінньому і весняному прольотах: у вересні — жовтні і в квітні — травні. Живляться комахами.

Корисні птахи. Потребують охорони.

ЩЕВРИК ГІРСЬКИЙ
КОНЕК ГОРНЫЙ
ANTHUS SPINOLETTA (L.)

Трохи більший за щеврика червоногрудого. Маса до 25 г. Верхня частина тіла сірувато-бура, із зеленуватим відтінком. На тілі темні поздовжні риски (крім попереку і надхвістя). Над оком білувата смуга. Низ тіла жовтувато-білий, з рудуватим відтінком. У зимовому оперенні верх тіла темніший, а низ — більш плямистий. У молодих птахів низ тіла ще більше плямистий, ніж у дорослих птахів у зимовому оперенні.

Поширені зрідка у гірських системах Європи, Азії, Північної Америки. Птахи перелітні. Зимують (європейські птахи) в середземноморських країнах, частково в Західній Європі і Південній Азії. В УРСР нечисленні гніздові і перелітні птахи гірських полонин Карпат.

У природі схожі на інших щевриків, але зустрічаються лише в горах. Тримаються на землі, серед скель і каміння. Спів подібний до співу лугового щеврика, тільки гучніший. Позивні звуки — «ці», «цес», «сст», «ціт». Живляться комахами та іншими дрібними безхребетними, під час перельоту ще насінням трав.

Прилітають у Карпати в квітні. Гнізда роблять серед каміння, на землі. Яйця подібні до яєць інших щевриків. Повна кладка з 4—5 яєць, у першій половині травня. Відлітають у вересні — жовтні.

Корисні птахи. Потребують охорони.

ОМЕЛЮХ
СВИРИСТЕЛЬ
BOMBYCILLA GARRULUS (L.)

Трохи менші за шпаків. Маса до 72 г. У дорослих самців верхня частина бурувато-сіра. На голові помітний червонувато-рудий відтінок, видовжене пір'я утворює чубчик. Низ тіла бурувато-сірий, крім рудого підхвістя і чорного горла. Хвіст сірий, перед верхівкою чорна, на верхівці жовта смуга. На крилі біле «дзеркальце» і червоні плями (рогові червоні пластиночки на махових перах 2-го порядку). У самок чорна пляма на грудях, жовтий колір на хвості і червоний на грудях не такі яскраві. Молоді птахи сірі, з тьмяним забарвленням, низ тіла плямистий, на горлі немає чорної плями.

Поширені в північній тайговій смузі Євразії і Північної Америки. Птахи кочові. Під час зимових кочувань залітають у Західну і Південну Європу, Малу Азію, Кавказ, Закавказзя, в Середню Азію. На Україні зимові кочові птахи. Бувають по всій території республіки, залежно від характеру зими, від кінця жовтня — початку листопада до березня — квітня.

Омелюх.

У природі птахів визначають за забарвленням і чубчиком на голові. Сидять на деревах чималими зграями, з характерними свистовими звуками, за що дістали російську назву «свиристель».

На батьківщині гніздяться у хвойних і березових лісах. Гнізда на деревах із сухих гілочок, моху і лишайників. Повна кладка з 5—6 плямистих яєць, у червні.

Живляться навесні і влітку комахами, узимку ягодами, в тому числі ягодами паразитичної рослини омели, за що дістали українську назву. Насіння омели під час проходження крізь кишковий тракт птахів не втрачає схожості і, потрапляючи разом з екскрементами в тріщини кори дерев, проростає знову. Омелюхи (так само як і дрозди-омелюхи) сприяють певною мірою розповсюдженню омели. Але взагалі омелюхи — птахи корисні і прикрашають зимовий пейзаж. Потребують охорони.

СОРОКОПУД-ЖУЛАН
СОРОКОПУТ-ЖУЛАН
LANIUS COLLURIO L.

Маса до 35 г. У дорослих самців верх голови і шия сірі, спина руда, із сірим відтінком, поперек рудувато-сірий, надхвістя сіре. Лоб і голова з боків чорні. Низ тіла білий, з рожевим відтінком на грудях, череві й боках. У самок верх тіла рудий, зі слабо помітними темними плямами. Низ тіла білуватий, з помітними темними поперечними смугами. Голова бурувато-сіра. Молоді птахи схожі на самку, але

на верхній частині тіла і на голові у них темний поперечний візерунок. Темні смуги на нижній частині тіла більш помітні.

Поширені майже по всій Євразії, крім Крайньої Півночі і південних тропічних країн. Птахи перелітні.

Зимують у Східній Африці, Аравії, Південній Азії, Індонезії. На Україні гніздові і перелітні птахи всіх областей.

У природі визначаються за характерним зовнішнім виглядом (майже вертикальна постава, довгий хвіст, міцний гачкуватий дзьоб) і яскравим забарвленням. Позивні крики «чак-чак», «чек-чек» або «чекк». Пісня — мелодійне тихе щебетання, в яке вплітаються «ноти», запозичені в інших птахів. Здобич (комах, дрібних ящірок, жабок) часто наколюють на голки рослин «про запас». Живляться переважно комахами.

Прилітають у кінці квітня — на початку травня. Гнізда, найчастіше в густих кущах або на низькому гіллястому деревці, у вигляді глибокої чаші, із стебел трав, гілочок, корінців, іноді вимощене кінським волосом. Яйця різноманітно забарвлені. Найчастіше вони зеленувато-білі або рожевувато-білі, з темними плямками. Повна кладка з 5—7 яєць, у травні — червні. Насиджує переважно самка, 14—15 днів. Пташенята залишають гніздо через 15 днів, але ще не вміють добре літати, і їх близько двох тижнів годують батьки.

Відлітають у вересні. Птахи корисні і декоративні. Потребують охорони.

Сорокопуд-жулан (самка з пташенятами).

Сорокопуд-жулан (молоді птахи).

СОРОКОПУД СІРИЙ
СОРОКОПУТ СЕРЫЙ
LANIUS EXCUBITOR L.

Найбільший представник родини сорокопудових фауни СРСР та УРСР. Маса до 75 г. Забарвлення дорослих самців зверху сіре, надхвістя білувато-сіре. Лоб білуватий, пляма біля ока і вуздечка чорні. Низ тіла білий, іноді брудновато-білий, а у самок — з темними поперечними смугами. Хвіст чорний, за винятком крайніх стернових пер, де є більше чи менше білого. На крилі 2 білих «дзеркальця». У молодих птахів верх тіла бурувато-сірий, з рудуватим відтінком, низ тіла бруднувато-білий, з темним поперечним візерунком.

Поширені майже по всій Євразії, крім Крайньої Півночі, в Північній Африці, Аравії, Північній Америці. Птахи осілі й кочові. На Україні малочисленні, гніздові птахи деяких районів Полісся і звичайні зимуючі птахи майже по всіх областях республіки. Улюблені місця — болотисті луки з кущиками, узлісся, лісосіки тощо.

У природі відрізняються від інших сорокопудів порівняно великими розмірами, характерним забарвленням, а головне тим (для більшості районів), що зустрічаються пізно восени і взимку, коли інші види сорокопудів відлітають на південь. Іноді «висять» у повітрі, тріпочучи крилами, виглядаючи здобич. Позивні крики — «чекк-чекк», «трюю», «вік-куік». Спів самців щебетливий, тихий, мелодійний. Багато звуків запозичено зі співу інших птахів.

Живляться дрібними хребетними (жабами, ящірками, мишовидними гризунами, пташенятами), комахами.

На місцях гніздування з'являються у березні. Гнізда на деревах з гілочок, сучків, сухих стебел, моху. Вимощені пухом, вовною, пір'ям. Яйця білуваті, з темними плямами. Повна кладка з 5—6 яєць, у кінці квітня — на початку травня. Насиджує переважно самка, 14—15 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько трьох тижнів. Зимуючі птахи з'являються в жовтні — листопаді.

Рідкісні, корисні птахи. Потребують ретельної охорони.

СОРОКОПУД ЧОРНОЛОБИЙ, АБО МАЛИЙ
СОРОКОПУД ЧЕРНОЛОБЫЙ
LANIUS MINOR GM.

Птахи менші за сірого сорокопуда, близькі за розмірами до жулана. Маса до 55 г. Дорослі птахи зверху мають сіре забарвлення. Лоб, передня частина голови, голова з боків і вуздечка чорні. Низ тіла білий, з рожевуватим відтінком. На крилі білі плями. Хвіст білий з чорним. Самки не такі яскраві. Молоді птахи зверху сірувато-бурі, з темними поперечними смугами, знизу рудуваті. Чорні частини оперення бурі.

Поширені в помірній і південній смугах Європи і Азії, на схід до Туркестану і Алтаю. Птахи перелітні. Зимують у Південній Африці. На Україні гніздові і перелітні птахи всіх областей.

У природі визначаються за строкатим, сірим з чорним забарвленням. Тримаються на деревах. Часто сідають на проводах. Гніздяться на деревах, що стоять у полі, в степу, на краю лісу, в парках і садах. Самці співають. Голос — тихеньке мелодійне щебетання. Позивні крики — «кьєк», «чек» або «тіекеке»». Під час полювання обирають собі місце, звідки виглядають здобич. Іноді «зависають» у повітрі, тріпочучи крилами. Живляться переважно комахами, зрідка дрібними гризунами і маленькими пташенятами. Пташенят вигодовують комахами.

Прилітають у кінці квітня — на початку травня. Гнізда будують найчастіше на окремих деревах чи

групах дерев серед відкритих ділянок поля, степу, лук. Гнізда з паличок, стебел трав, моху вимощують шерстю, пір'ям. Часто вплітають у стінки гнізда полин та інші ароматичні трави. Яйця блідо-зеленуваті, з фіалково-бурими і бурими плямами. Повна кладка з 4—6 яєць, у травні — на початку червня. Насиджують обидва птахи, 15 днів; самка бере в цьому більшу участь. Пташенята залишаються в гнізді близько трьох тижнів. Відлітають на південь у вересні.

Корисні птахи, потребують ретельної охорони.

Крім описаних вище видів сорокопудів, під час весняного прольоту на Україні зрідка трапляється ще один — червоноголовий сорокопуд (*Lanius senator L.*). За розмірами він такий, як жулан. Маса до 40 г. Дорослі птахи мають дуже характерне забарвлення: лоб і голова з боків чорні. Верх голови, потилиця і шия рудувато-червоні (за що птах дістав назву). Спина й крила чорні, поперек сірий. Надхвістя і низ тіла білі. Молоді птахи зверху рудувато-сірі, з темними поперечними смугами. Низ тіла також смугастий. Поширені в Західній і Південній Європі, Північній Африці, Малій Азії, Закавказзі. В УРСР рідкісні зальоти було зареєстровано в Харківській, Вінницькій, Київській і Одеській областях.

Живляться переважно комахами.

Птахи малодосліджені, корисні. Потребують ретельної охорони.

ОЛЯПКА
ОЛЯПКА
CINCLUS CINCLUS (L.)

Маса до 75 г. У дорослих птахів голова і шия зверху рудувато-бурі. Спина, поперек і надхвістя темно-сірі, з темними плямками; горло, воло і верхня частина грудей — білі, нижня частина грудей руда, черево і боки темно-бурі. Молоді птахи зверху сірі, з темними плямками, знизу буруватобілі, з неясною поперечною смугастістю.

Поширені в скандінавських країнах і на Кольському півострові, в Західній і Південній Європі, в Передній Азії, Казахстані, на Алтаї і в Саянах, у Гімалаях, Тібеті, Південно-Західному Китаї, в Північній Африці. Птахи осілі, частково кочові. В УРСР гніздові, осілі, почасти кочові птахи Карпат. Зустрічаються по долинах гірських річок. Птахи звичайні, але нечисленні.

У природі їх визначають за коротким хвостиком, тримаються біля самої води, інколи занурюються і бігають по дну. Навесні самці співають. Пісенька дзвінка, коротенька, мелодійна: «зі-зі-зі-зіт» або «зерб». Живляться переважно водяними комахами та їхніми личинками, рідко дрібною рибою. Пірнають і бігають по дну водойми, шукаючи поживу.

Гнізда будують під камінням, у тріщинах скель, у норах. Вимощують стеблами трав, листям, мохом, іноді трохи шерстю. Повна кладка з 4—5 білих яєць, у Карпатах, у середині квітня. Можливо, буває ще одна кладка — в червні. Насиджує переважно самка, 15—17 днів. Пташенята залишаються в гнізді до 20 днів. Дуже цікаві за своєю екологією. Корисні і водночас декоративні птахи, яких слід ретельно охороняти.

ВОЛОВЕ ОЧКО, АБО КРОПИВНИК КРАПИВНИК
TROGLODYTES TROGLODYTES (L.)

Одні з найменших птахів фауни України. Маса 9—10 г. Дорослі птахи зверху рудувато-бурі, з темними поперечними чорними смужками; над оком світлі брови. Низ

тіла сірувато-бурий, з чорними поперечними смугами на череві і з рудим відтінком на волі, грудях, боках тіла і підхвісті. Молоді птахи відрізняються від дорослих темними плямами по нижній частині тіла.

Поширені в помірній смузі Північної Америки, майже по всій Європі (крім Крайньої Півночі), в Передній і Середній Азії, в Китаї, в Кореї, на Далекому Сході, в Японії і на Курильських островах. Птахи осілі, частково перелітні і кочові. На Україні звичайні, але нечисленні гніздові птахи Полісся, Лісостепу, Карпат, Криму. Під час перельотів і зимових кочувань бувають усюди. Улюблені місця — вогкі ділянки лісу, парку, біля струмків, річок, ставків, у ярах, балках, заростях лісу і кущів.

У природі визначаються за коротеньким задертим хвостиком, строкатим, рудим, з чорним забарвленням і жвавими рухами. Самці весною і навіть узимку співають. Пісня дзвінка, гучна і дуже мелодійна. Позивні крики — «цік-цік», «ціккік» або «зррр».

Живляться переважно різними комахами, павуками та іншими дрібними безхребетними. Восени, можливо, їдять насіння.

Гнізда з моху і листя, вимощені пір'ям. Дуже складної будови: кулеподібні або овальні, закриті, з бічним входом. Будують їх в розвилці гілок, під корінням, на стовбурах повалених дерев тощо. Добре замасковані мохом і листям. Повна кладка з 5—7 білих, з червонуватими плямками яєць, з кінця квітня до серпня. Можливо, буває дві кладки за один сезон. Насиджує самка, 13—16 днів. Пташенята залишаються в гнізді 15—17 днів. Після закінчення гніздового сезону, починаючи із серпня, кочують, але великих зграй не утворюють. На північній території поширення виду — перелітні.

На Україні деякі птахи зимують, деякі відлітають на південь, залежно від характеру зими.

Пташки дуже декоративні і водночас корисні. Безумовно заслуговують охорони.

ТИНІВКА ЛІСОВА
ЗАВИРУШКА ЛЕСНАЯ
PRUNELLA MODULARIS (L.)

Маленькі птахи. Маса до 22 г. У дорослих голова і шия зверху сірі. Спина і крила рудувато-бурі, з темними поздовжніми рисками, нижня частина тіла сіра, на череві білувата, на боках і підхвісті з рудим відтінком і темними поздовжніми плямами. У молодих птахів низ тіла білий, з рудуватим відтінком і темними поздовжніми плямами, голова бурувата.

Поширені по всій Європі, на Кавказі і в Малій Азії. Птахи перелітні. Зимують у Південній Європі, на Кавказі, в Малій Азії і Північно-Східній Африці. На Україні нечисленні гніздові і перелітні птахи Карпат і Гірського Криму. Під час перельотів їх можна побачити в усіх зонах. Гніздяться переважно в молодих хвойних, гірських лісах. У природі відрізняються від інших птахів сірим і бурувато-сірим забарвленням. Часто злітають на землю, де пересуваються маленькими стрибками. Голос тихенький, нагадує щебетання корольків. Позивні звуки — «ці-ці» або «тей-тей». Живляться комахами та іншими безхребетними, восени — насінням.

Прилітають на місця гніздування в кінці березня — на початку квітня. Гнізда в кущах або на дереві, низько над землею, добре замасковані, з моху, тоненьких гілочок і стеблинок, вимощені мохом і шерстю. Повна кладка з 4—6 зеленувато-голубих яєць, у Карпатах, у кінці квітня — на початку травня. Насиджує переважно самка, 12—14 днів. Пташенята сидять у гнізді 13—14 днів. Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні.

Корисні птахи, які заслуговують охорони.

ТИНІВКА АЛЬПІЙСЬКА
ЗАВИРУШКА АЛЬПИЙСКАЯ
PRUNELLA COLLARIS (SCOP.)

Маса до 40 г. У дорослих птахів забарвлення голови і шиї зверху сіре, спина сірувато-бура, з темними поздовжніми рисками. Горло бурувато-біле, з темними плямками, груди й черево сірі, боки руді, підхвістя чорне, з білими облямівками на перах. У молодих птахів низ тіла рудуватий, з темними плямками.

Поширені в горах Середньої і Південної Європи, Північної Африки, Середньої і Центральної Азії.

Птахи осілі, кочові, взимку спускаються до підніжжя гір. В УРСР рідкісні гніздові птахи субальпійського поясу Карпат, які взимку спускаються в долини.

Гніздяться ці тинівки на кам'яних осипах вершин Чорногори.

У природі відрізняються розмірами (трохи менші за дроздів), сірим плямистим забарвленням. Тримаються по скелястих урвищах, кам'яних осипах. Швидко стрибають, сіпають хвостом і вклоняються. Пісня досить гучна і мелодійна, трохи нагадує пісню польових жайворонків. Позивні звуки — «тьрр, тьюк-тьюк» або «трьюї». Живляться комахами, павуками, черв'яками та іншими дрібними безхребетними, яких збирають поміж камінням; наприкінці літа їдять різне насіння і ягоди.

Гніздовий період починається в травні. Гнізда серед каміння, з моху, стебел трав, корінців, вимощені мохом, шерстю, пір'ям. Повна кладка з 4—5 зеленувато-блакитних, однотонних яєць. Гніздовий період продовжується близько місяця.

Корисні, рідкісні птахи, які потребують ретельної охорони. Занесені до Червоної книги УРСР.

ДРІЗД ЧОРНИЙ
ДРОЗД ЧЕРНЫЙ
TURDUS MERULA L.

Невеликі птахи. Маса до 120 г. Забарвлення дорослих самців оксамитово-чорне, дзьоб жовтий. Самки темно-бурі зверху і сірувато-бурі знизу. На горлі й волі рудуватий і білуватий відтінки і темні поздовжні плями. Молоді птахи зверху рудувато-бурі, з рудуватими світлими плямками, знизу рудувато-бурі, з темними плямками.

Поширені майже по всій Європі, крім північних областей, у Північній Африці, Передній і Центральній Азії, на схід до Індійського океану. Птахи частково перелітні, частково осілі і кочові. Зимують у південних районах зони поширення.

Крім лісових, є «міські», урбанізовані популяції, які ведуть осілий спосіб життя в населених пунктах, навіть у великих містах (Західна Європа). На Україні осілі, почасти перелітні і кочові птахи всієї території. У Києві та його околицях живе урбанізована осіла популяція дроздів, які були завезені близько десяти років тому з Польщі й успішно акліматизувалися. Улюблені місця — листяні ліси і парки з добре вираженим підліском. У природі їх можна визначити завдяки характерному чорному кольору оперення, довгому хвосту і жовтому дзьобу. Часто спускаються на землю і швидко бігають між кущами, шукаючи їжі. Мають характерну звичку смикати хвостом. Самці весною дуже добре співають, сидячи на верхівці дерева, особливо під час сходу і заходу сонця. Позивний крик — «чак-чак» або «так-так». Якщо птах лякається, подає пронизливий несподіваний крик «тікетікеті'ке». Під час польоту подають коротенькі позивні звуки «сірр» або «црісс».

Дрізд чорний (самець біля гнізда).

Живляться комахами та іншими безхребетними. Восени охоче поїдають різні ягоди.

На місця гніздування прилітають у середині березня, на півночі — в кінці березня — на початку квітня. Гнізда у вигляді кошиків, сплетених із стебел трав, гілочок, моху вимощують у розвилці гілок дерев або кущів, іноді зовсім низько над землею або під корінням на землі чи на схилі яру. У населених пунктах нерідко бувають гнізда в щілинах стін, під дахами будинків тощо. Повна кладка з 5—7 зелених з коричневими або рудуватими плямками яєць, двічі за сезон, у квітні й червні. Насиджує переважно самка, 13—15 днів. Пташенята сидять у гнізді до 15 днів. Годують їх обидва́ птахи, майже виключно безхребетними.

Птахи корисні, знищують багато комах, шкідників сільського і лісового господарства. Чудові співаки і красиві птахи, які прикрашають природний ландшафт. Потребують ретельної охорони.

ДРІЗД-ГОРОБИННИК, АБО ЧИКОТЕНЬ РЯБИННИК TURDUS PILARIS L.

Розміром майже такі, як дрозди чорні. Маса до 120 г. Забарвлення дорослих птахів зверху сіре, спина і крила каштаново-коричневі, над оком світлі брови. Горло жовтувато-біле, з темними поздовжніми плямками, воло, верх і боки грудей рудувато-бурі, з бурими поперечними смужками. Середина грудей і черево жовтувато-бурі. Молоді птахи зверху сірі, з буруватим відтінком. На горлі і

грудях більше рудого кольору, низ тіла більш плямистий.

Поширені в лісовій смузі Центральної і Східної Європи і Азії, на схід до р. Алдана і Забайкалля. Птахи частково перелітні, частково кочові. Зимують у південних районах поширення. На Україні — гніздові, кочові птахи Полісся, Лісостепу, Карпат і перелітні в усіх областях. Улюблені місця в гніздовий період — узлісся, острівні ліси, парки.

У природі визначаються за сірим з коричневим забарвленням і порівняно довгим хвостом. Тримаються завжди зграями, гніздяться невеликими колоніями. Голос характерний. Позивні крики — «чак-чак-чак» або «гррр-гррр». Налякані, подають тріскотливий, гучний крик. Співають тихо, скоріше це не пісня, а щебет і скрип, який можна почути біля гнізда. Живляться комахами, черв'яками, наземними молюсками. Восени переходять майже виключно на живлення ягодами і кочують у пошуках цього корму. Свою назву дістали «за пристрасть» до ягід горобини.

Гніздяться колоніями, іноді в кілька десятків пар. Гнізда досить великі, із стебел трав, моху, гілочок, будують на деревах, іноді низько над землею. Повна кладка з 5—6 зеленуватих, з бурими плямками яєць, двічі за сезон — у травні і кінці червня. Насиджує переважно самка (самець іноді її підміняє), 13—14 днів. Пташенята сидять у гнізді 14—15 днів. Після закінчення гніздового періоду починають кочувати. У м'які зими нерідко залишаються зимувати і трапляються в усіх природних зонах.

Знищують багато шкідливих комах, тому птахи корисні і заслуговують охорони.

Дрізд-горобинник біля гнізда.

ДРІЗД-ОМЕЛЮХ
ДЕРЯБА
TURDUS VISCIVORUS L.

Найбільші з дроздів фауни УРСР. Маса до 125 г. Дорослі птахи зверху сірувато-бурі, надхвістя рудувате, низ тіла жовтувато-білий, з темними плямами. Молоді птахи зверху рудувато-бурі, зі світлими і темними плямками.

Поширені по всій Європі, крім Крайньої Півночі, в Північній Африці, Малій і Середній Азії, в Західному Сибіру на схід до Байкалу. Птахи перелітні, на південні зони поширення — осілі або кочові. На Україні гніздові і перелітні птахи Полісся, Карпат, лісів по р. Самарі. У Криму гніздові, осілі птахи. Під час перельотів зустрічаються всюди. Характерні місця перебування — хвойні ліси, частіше поблизу галявин, на узліссі або на просіці.

У природі відрізняються від інших дроздів більшими розмірами, сильною плямистістю нижнього боку тіла, білими знизу крилами. Тримаються зграйками, гніздяться окремими парами, зрідка невеликими колоніями. Спів самців гучний, мелодійний, але однотонний, складається із серії свистячих звуків. Голос—глухуватий хрип «шперр», «хррр», або гучніше «ккі-ккі», або протяжливе «зііі». Живляться комахами, черв'яками та іншими безхребетними, восени і взимку ягодами, в тому числі ягодами паразитичної рослини омели, за що дістали українську назву.

На місця гніздування прилітають на початку квітня. Гнізда з паличок, сухих стебел трав, моху на деревах, у розвилці гілок. Повна кладка з 4—5 зеленуватих, з червонувато-бурими крапками яєць, двічі за сезон — в квітні й червні. Насиджує переважно самка, 12—14 днів. Пташенята починають літати через 19—20 днів. Осінній відліт спостерігається у вересні — жовтні.

Птахи корисні, потребують охорони.

ДРІЗД СПІВОЧИЙ
ДРОЗД ПЕВЧИЙ
TURDUS PHILOMELOS BREHM

Дрозди середнього розміру. Маса 80—90 г. У дорослих птахів забарвлення верху тіла буре, із зеленуватим відтінком. Воло й груди жовтувато-білі, черево біле, з багатьма темними трикутними плямками. Пахвові пера вохристо-жовті. Молоді птахи зверху рудувато-бурі, зі світлими плямками.

Поширені в лісовій зоні та гірських лісах Євразії, на Схід до Байкалу. Птахи перелітні. Зимують на півдні Європи, в Північній Африці, Ірані і Закавказзі. В УРСР гніздові і перелітні птахи всіх більш-менш великих рівнинних і гірських лісових масивів. Гніздяться в листяних або мішаних лісах з густим підліском.

У природі відрізняються від інших дроздів меншими розмірами, а від білобровика відсутністю білих смужок над оком. Спів дуже гучний, дзвінкий і мелодійний. Позивні крики — характерне для дроздів «чакання»: «чак-чак» або короткі позивні звуки «ціііі» або «ціціці». Частіше, ніж інші дрозди (крім чорного), бігають по землі. Живляться переважно комахами, черв'яками та іншими дрібними безхребетними, ними ж вигодовують пташенят. Улітку, восени, коли визрівають ягоди, охоче їх поїдають. Їдять деякі отруйні для людини ягоди (бирючини, беладонни та ін.).

Прилітають у кінці березня, на місцях гніздування з'являються в квітні. Гнізда дуже характерні — у вигляді глибокої чаші з гілочок, сухих стебел трав, моху, лишайників, всередині вимазані змоче-

ною слиною деревною трухою, яка утворює тверду «підлогу» гнізда. Повна кладка з 5—6 яскравих, блакитних з чорними або чорно-бурими плямками яєць, двічі за сезон — в квітні і в червні. Насиджує самка, 11—13 днів. Пташенята залишають гніздо через 2 тижні, але літати починають лише на 16—18 день. Осінній переліт починається у вересні, закінчується в жовтні.

Птахи корисні. Чудові співаки і прикраса лісового ландшафту. Потребують особливо ретельної охорони.

БІЛОБРОВИК
БЕЛОБРОВИК
TURDUS ILIACUS L.

Невеликі дрозди. Маса до 80 г. Дорослі птахи зверху темно-бурі, із зеленуватим відтінком. Голова з ледве помітними поздовжніми плямами. Шия знизу жовтувато-біла, з бурими поздовжніми плямками, які найбільш помітні на волі, по боках грудей і на череві. Пахвові пера яскраві, іржаво-руді. Середина грудей і черева білі, без плям. Над оком білі «брови», за що птах дістав свою назву. Самка забарвлена менш яскраво. Молоді птахи дуже схожі на молодих співочих дроздів, але пахвові пера в них руді, а не жовті.

Поширені в зоні хвойних і почасти мішаних лісів Європи і Азії, на схід до Колими. Птахи перелітні. Зимують у Південній Європі, на Кавказі, в Північній Африці та Південній Азії. На Україні нечисленні гніздові і перелітні птахи деяких районів Полісся. Гніздяться в мішаних лісах з густим підліском. Під час перельотів бувають і в інших зонах.

У природі схожі на співочих дроздів, але відрізняються від них яскравими бровами і рудими пахвовими перами, які добре помітні, коли птахи злітають. Голос нагадує

Пташенята дрозда гірського в гнізді.

скрипіння і тихеньке щебетання. Позивні тривожні звуки «ціїі-ціїі» або «тек-тек». Живляться дрібними безхребетними й різними ягодами.

Прилітають у кінці березня, в квітні. Гнізда будують на деревах з тоненьких гілочок і стебел трав. Гніздо всередині обмазане глиною, а іноді зовсім без всякої обмазки. Повна кладка з 5—6 зеленуватих, з бурими плямками яєць, у травні. Насиджують обидва птахи, близько двох тижнів. Пташенята стають дорослими на 15—16 день. Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні.

Птахи корисні, на Україні малочисленні. Потребують охорони.

ДРІЗД ГІРСЬКИЙ
ДРОЗД БЕЛОЗОБЫЙ
TURDUS TORQUATUS L.

Маса 140—150 г. Забарвлення дорослих самців зверху чорне, із сіруватими плямками, знизу чорне, з білуватими плямками. На волі широка поперечна біла смуга. У самок забарвлення чорно-буре або з бурим відтінком. Молоді птахи зверху темно-бурі, з білуватими плямками, знизу з білуватими поперечними плямками.

Поширені в горах Західної і Південної Європи і Малої Азії. У північних районах зони поширення птахи перелітні. Зимують у Південній Європі, Малій Азії, Північній Африці. На Україні звичайні, але нечисленні гніздові і перелітні птахи карпатських лісів і залітні птахи деяких західних областей. Тримаються в гірських хвойних лісах.

У природі відрізняються від інших дроздів яскравим забарвленням і великими розмірами. Часто злітають на землю і шукають їжу. Голос самця гучний. Його спів дуже мелодійний і нагадує спів співочих дроздів. Позивні звуки — «так-так-так» схожі на позивні звуки чорних дроздів, але гучніші. У польоті іноді подають звуки «грік» або «гріск». Живляться безхребетними, переважно комахами, черв'яками, слимаками, восени — ягодами.

Прилітають у Карпати в квітні. Гнізда роблять на деревах, не високо над землею. Вони схожі на гнізда інших дроздів, але всередині їх не вимазують глиною, а вимощують тоненькою травичкою, корінцями тощо. Повна кладка з 4—5 голубувато-зелених плямистих яєць, у кінці квітня. Вилітають з гнізда в липні. У кінці літа дрозди збираються в чималі зграї і вилітають на полонини, в субальпійську і альпійську зони, де живляться ягодами. Осінній відліт спостерігається у вересні та жовтні.

Корисні і чудові декоративні птахи. Потребують повної охорони.

ДРІЗД КАМ'ЯНИЙ
ДРОЗД ПЕСТРЫЙ КАМЕННЫЙ
MONTICOLA SAXATILIS (L.)

Птахи невеликих розмірів. Маса 70 г. У дорослих самців голова і частина спини блакитні. Інша частина спини і надхвістя сіруватоблакитні, поперек білий, покривні пера хвоста і низ тіла іржаворуді, крила чорні. У самки верх тіла сірий, з темними і світлими плямками, забарвлення низу тіла рудувате, з темними поперечними смужками, горло біле. Молоді птахи схожі на самок, але менш яскраві.

Поширені в горах Середньої і Південної Європи, Малої і Середньої Азії, Північної Африки. Птахи перелітні. Зимують у Південній Європі, в Африці і Південній Азії. На Україні нечисленні, навіть рідкісні гніздові і перелітні птахи Криму, Карпат і деяких районів Лісостепу. Гніздяться в ярах, балках, у горах — на скелях.

Дрізд кам'яний (самка).

У природі їх визначають за характерним забарвленням — блакитним у самців, сірим, рудим і строкатим у самок. Характерні також і місця, де зустрічаються птахи — скелі, лесові кручі, берегові урвища тощо. Спів самця мелодійний, гучний, має багато звуків, запозичених у інших птахів. Нерідко співає під час польоту і при цьому широко розпускає пір'я хвоста. Позивні звуки — «так-так», схожі на позивні звуки інших дроздів. Тривожний посвист «фьюїть», схожий на крик горихвістки. Живляться комахами, черв'яками та іншими дрібними безхребетними, восени їдять різні ягоди.

Прилітають у квітні. Гнізда роблять у норках, щілинах скель, під камінням, з різних рослинних матеріалів (трава, корінці, стебельця). Повна кладка з 4—5 голубувато-зелених яєць, у травні — на початку червня. Насиджує самка, але пташенят годують обидва птахи. Відлітають на зимівлю у вересні — на початку жовтня.

Птахи в УРСР нечисленні, навіть для більшості районів рідкісні, корисні й декоративні. Заслуговують на ретельну охорону.

КАМІНКА ЗВИЧАЙНА
КАМЕНКА ОБЫКНОВЕННАЯ
OENANTHE OENANTHE (L.)

Маса до 30 г. У дорослих птахів забарвлення верхньої частини тіла сіре, на спині і попереку — буруване. Надхвістя біле, над оком білі «брови», вуздечка чорна, крила

чорно-бурі. Низ тіла жовтувато-білий, пір'я хвоста біле з чорним. Самка і молоді птахи відразу після линяння зверху рудувато-бурі, знизу рудуваті. Молоді птахи до линяння зверху бурувато-сірі, з темними плямками, низ тіла рудуватий, на волі й грудях темні поздовжні плямки.

Поширені по всій Євразії, крім тропічних областей. Зимують (євразіатські популяції) в Африці і Південній Азії. На Україні гніздяться по всій території на полях, у горах, ярах, балках, пустирях, на околицях населених пунктів.

У природі відрізняються від інших птахів сірим з чорним і бурим забарвленням. Тримаються на відкритих місцях, на землі, на скелях. Коли птаха налякати, він відлітає хвилястим польотом, знову сідає на землю, «кланяється» і сіпає хвостом. Позивні звуки «ві-ві-чек-чек». Самці весною співають. Пісенька коротенька, дзвінка. Живляться комахами та іншими дрібними безхребетними, зрідка їдять ягоди.

Прилітають на місця гніздування на початку квітня. Гніздяться окремими парами, кожна з яких має свою певну гніздову ділянку і пильно її охороняє від інших птахів свого виду. Гнізда роблять під камінням, у щілинах скель, нірках гризунів, бджолоїдок та інших норних тварин. Іноді риють нірки самостійно. Гнізда будують у щілинах різних будівель, купах каміння тощо. Гніздо пухке, із стебел трав і корінців, вимощене шерстю. Повна кладка з 5—6 зеленувато-блакитних яєць, двічі за сезон, у кінці квітня — на початку травня і в червні. Насиджує самка, 13—14 днів. Пташенята починають літати на 18—19 день життя. Осінній відліт відбувається в кінці вересня, в першій половині жовтня.

Птахи дуже корисні, декоративні. Потребують охорони.

КАМІНКА ЛИСА
КАМЕНКА-ПЛЕШАНКА
OENANTHE PLESCHANKA (LEPECHIN)

За розмірами така сама, як звичайна камінка. Забарвлення дорослих самців строкате: голова зверху сірувато-біла (за що птахи дістали свою назву), на шиї біла поперечна смуга, надхвістя, груди й черево бурі. Відразу після линяння чорні та білі пера у самців і самок мають буруваті краї, так що оперення здається строкатим. Молоді птахи більш строкаті, ніж дорослі.

Поширені в помірній і південній смугах Європи і Азії, на схід до Китаю і в північно-західній Африці. Птахи перелітні, зимують в Африці і Аравії. На Україні нечисленні гніздові птахи степової зони і Криму. Гніздяться по кам'яних осипах, лесових урвищах по берегах моря і лиманів.

За розмірами і поведінкою схожі на звичайних камінок, але відрізняються від них чорно-білим строкатим забарвленням. Живляться переважно дрібними безхребетними. Восени їдять ягоди.

Прилітають на місця гніздування в квітні. Гніздяться окремими парами. Гнізда з різних рослинних матеріалів під камінням, у норах, щілинах скель. Повна кладка з 4—6 блакитно-зеленуватих, з маленькими темними плямами яєць, на початку — в середині травня.

Корисні і дуже красиві декоративні птахи.

КАМІНКА-ТАНЦЮРИСТКА
КАМЕНКА-ПЛЯСУНЬЯ
OENANTHE ISABELLINA (CRETZSCHM).

Найбільша з камінок фауни України. Маса до 30 г. У дорослих птахів забарвлення верху тіла жовтувато-буре, надхвістя біле, над

оком неясні білі брови. По боках голови темні, буруваті плями. Низ тіла жовтувато-білий. Молоді птахи зверху плямисті (бурі із жовтувато-білим), на волі темні плямки.

Поширені в південно-східній частині Європи, в Закавказзі, в Малій, Середній і Центральній Азії, на схід до Тібету і Китаю. Птахи перелітні, зимують на півдні Європи і в Південній Азії. На Україні рідкісні гніздові птахи південно-східних районів степової зони. Улюблені місця перебування — сухі степи напівпустинного типу, виходи скель тощо.

Від інших камінок відрізняються великими розмірами і захисним забарвленням (колір піску). Самці добре співають. У пісні багато звуків, запозичених з пісень інших птахів. Живляться комахами і іншими безхребетними. Гнізда в норах гризунів, під камінням, у розщелинах скель і глянястих урвищах. Яєць у кладці 4—6. Насиджує самка 15 днів. В УРСР екологію виду не вивчено.

Птахи потребують повної охорони.

ЧЕКАН ЛУГОВИЙ
ЧЕКАН ЛУГОВОЙ
SAXICOLA RUBETRA (L.)

Маленькі птахи. Маса 15—16 г. Забарвлення дорослих самців яскраве, строкате. Верх темно-бурий, з рудуватими плямками, над оком біла смужка. На голові з боків чорні плями. На шиї з боків білі смуги. Горло, воло і тіло з боків руді, низ грудей і черево жовтувато-білі. У дорослих самок темні плями на голові з боків не чорні, а бурі. У забарвленні нижньої частини тіла немає яскравих рудих тонів. Молоді птахи схожі на самок, але низ тіла у них має темні плямки, верх тіла строкатий, теж з темними рудими плямками.

Поширені майже по всій Європі і в помірній смузі Азії, на схід до Єнісею. Птахи перелітні. Зимують в Екваторіальній Африці. На Україні гніздові і перелітні птахи всієї території. Тримаються в заплавинах річок, на сухих луках, ділянках вологих степів лучного типу, на узліссях тощо.

У природі їх визначають за яскравим, строкатим забарвленням. Часто сидять на стеблині, сухому бадиллі, невисокому кущику, злітають, щоб піймати комаху і знову повертаються на свій «спостережний пункт». Самці співають. Пісенька коротенька, нескладна, тихе щебетання. Позивні звуки «чек-чек». Часто змахують хвостом. Живляться комахами, яких ловлять на льоту і на землі, та іншими дрібними безхребетними.

На місця гніздування прилітають у квітні. Гніздяться окремими парами. Гнізда на землі, в ямці, під кущиком, вимощені стеблами трав. Повна кладка з 5—6 зеленувато-блакитних, іноді з червонуватими крапочками яєць, у травні. Насиджує самка, 12—13 днів. Пташенята починають літати на 17—19 день життя. Відлітають на зимівлю у вересні — першій декаді жовтня.

Птахи корисні, заслуговують охорони.

ЧЕКАН ЧОРНОГОЛОВИЙ
ЧЕКАН ЧЕРНОГОЛОВЫЙ
SAXICOLA TORQUATA (L.)

Маленькі птахи. Маса до 15 г. Дорослі самці зверху чорні (самець) або бурі (самка). Надхвістя, смуга на крилі, шия і груди з боків білі. Горло чорне, воло й груди руді, черево жовтувато-біле, підхвістя біле, рульові пера чорні. Відразу після линяння на чорних (або бурих у самок) ділянках оперення пера мають руді облямівки. У самки низ тіла тускліший, ніж у самця. Молоді птахи зверху строкаті, бурі, з рудими плямками, низ тіла також плямистий.

Поширені в Західній, Централь-

ній і Південній Європі, Південно-Західній і Південній Африці, Малій Азії, Ірані, в Сибіру, крім Крайньої Півночі, на схід до Тихого океану, Сахаліну і Японії. Птахи перелітні. Зимують в Африці, Аравії, Південній Азії. На Україні нечисленні гніздові і перелітні птахи Прикарпаття та рідкісні гніздові птахи західних областей. Улюблені місця — сухі відкриті луки або степові ділянки з чагарниками.

У природі визначаються за чорним забарвленням верхньої частини тіла. Часто сидять на високій трав'янистій рослині або на кущику. Самець співає. Пісня коротенька, тріскотлива, схожа на пісню чекана лугового. Позивні звуки «фіі-кр-кр» або «фіі-чек-чек». Живляться комахами, яких ловлять іноді на льоту. Восени їдять потроху і насіння трав.

Прилітають на місця гніздування в березні. Гнізда схожі на гнізда чекана лугового. Яйця блакитні, з червонуватими плямками. Повна кладка з 5—6 яєць, двічі за сезон, у квітні та червні (в Західній Європі). Насиджує самка. Даних про гніздування на Україні немає. Відлітають на зимівлю в кінці серпня — в першій половині вересня.

Птахи корисні, декоративні. Заслуговують охорони.

ГОРИХВІСТКА ЗВИЧАЙНА
ГОРИХВОСТКА ОБЫКНОВЕННАЯ
PHOENICURUS PHOENICURUS (L.)

Маленькі птахи. Маса до 17 г. У дорослих самців передня частина голови зверху і смуга над оком білі. Вузенька смужка на лобі, горло, шия з боків і воло чорні, спина сіра. Груди і тіло з боків

Горихвістка звичайна біля гнізда.

яскраво-руді, середина черева і підхвістя блідо-руді. Стернові пера, крім середньої бурої пари, яскраво-руді. Восени пера на спині рудувато-бурі, а пера нижньої частини тіла із світлими облямівками. Дорослі самки зверху буруватосірі, знизу блідо-бурі. Горло білувате. Молоді птахи строкаті, зверху рудувато-бурі, знизу жовтувато-білі, з темними облямівками пер.

Поширені майже по всій Європі, крім Крайньої Півночі, в Північно-Західній Африці, Малій Азії, на Кавказі і Закавказзі, в лісовій смузі Сибіру. Птахи перелітні. Зимують у Південній Африці й Аравії. Місця гніздування — листяні й мішані ліси, парки, сади.

У природі визначаються за характерним яскравим забарвленням і звичкою сіпати хвостом. Коли злітають, видно рудий хвіст. Самці добре співають. Пісенька коротенька, мелодійна, трохи мінорна. Позивний звук — «ю-тік-тік». Живляться переважно комахами та іншими дрібними безхребетними. Улітку і восени їдять різні ягоди.

Прилітають на місця гніздування в квітні. Гнізда будують у дуплах, щілинах будівель. Охоче займають штучні гніздівлі. Гніздо велике, пухке, із стебел, листків, корінців, вимощене пір'ям. Повна кладка з 5—6 блакитних яєць, двічі за сезон: у середині травня та в кінці червня — на початку липня. Насиджує переважно самка, 13—15 днів. Пташенята залишаються в гнізді 13—14 днів. Відлітають на зимівлю у вересні.

Корисні і декоративні птахи, яких слід ретельно охороняти.

ГОРИХВІСТКА ЧОРНА
ГОРИХВОСТКА-ЧЕРНУШКА
PHOENICURUS
OCHRUROS (GM).

Маса до 18 г. Дорослий самець зверху темно-сірий (спина трохи темніша), надхвістя і хвіст руді. У самок темні частини оперення бурувато-сірі. Молоді птахи схожі на самку, тільки строкаті, з темними плямками на верхній частині тіла.

Поширені в Західній Європі, Північній Африці, на Кавказі, у Середній Азії, на Алтаї, в горах Центральної Азії. Птахи перелітні, зимують у Південній Європі, Північній і Північно-Східній Африці, Аравії, Закавказзі, Індії. На Україні нечисленні гніздові і перелітні птахи Карпат і західних областей Полісся і Лісостепу, на схід до Дніпра. Помітно розселяються на схід. Улюблені місця — скелясті гори, населені пункти, де є кам'яні будівлі.

У природі схожі на горихвісток чорних, але самки добре відрізняються від них темнішим, а самці — чорним забарвленням частини оперення. Часто сидять на дахах, балконах, димарях високих кам'яних будівель. Спів схожий на спів горихвістки звичайної, але тріскучіший. Співають іноді і восени. Як і попередній вид, «кланяються», сіпаючи хвостом. Позивний звук «чик-чик». Живляться комахами, павуками та іншими дрібними безхребетними.

Улітку й восени охоче їдять різні ягоди.

Прилітають на місця гніздування в кінці березня. Гнізда будують у щілинах скель, під дахами, в щілинах стін кам'яних будівель. Будівельний матеріал для гнізд такий самий, як у горихвістки звичайної, але вимощені вони ретельніше (шерстю, волосом, пір'ям). Яйця одноколірні, білі або з блідим блакитним відтінком. Повна кладка з 5—6 яєць, з кінця квітня до липня. Можливі 2 кладки за сезон. Насиджує самка, 13—14 днів. Відлітають на зимівлю в жовтні, іноді затримуються до початку листопада.

Птахи корисні й декоративні. Потребують ретельної охорони.

МАЛИНІВКА, АБО ВІЛЬШАНКА
МАЛИНОВКА, ИЛИ ЗАРЯНКА
ERITHACUS RUBECULA (L.)

Маса 18—19 г. Дорослі птахи зверху зеленувато-бурі, на надхвісті з рудуватим відтінком. Лоб, щоки, шия з боків, горло, воло й груди яскраво-руді, з червонуватим відтінком. Тіло з боків сірувато-буре, підхвістя і черево з боків має рудуватий відтінок, середина черева білувата. Молоді птахи строкаті: зверху темно-бурі, з жовтувато-рудими плямками, знизу рудуваті, з темними плямками.

Поширені по всій Європі, крім Крайньої Півночі, на Канарських островах, у Північно-Західній Африці, у Малій Азії, на Уралі, Кавказі, в лісовій смузі Західного Сибіру, на схід до Томська. Птахи частково осілі, частково перелітні або кочові. Зимують у Західній і Центральній Європі, Малій Азії, Північній Африці. На Україні гніздові і перелітні птахи Полісся, Лісостепу, Карпат і Криму, під час міграцій бувають і в інших областях. Гніздяться у вологих ділянках листяних лісів, парків, байрачних і заплавних лісів.

У природі відрізняються від інших схожих птахів за розмірами і тим, що найчастіше тримаються на землі, рідше на невисоких деревах. Добре помітні яскраво-руда грудка і черевце. Позивні звуки — «цик-цик». Налякані птахи видають звук «ціііі». Пісенька самця коротенька, мінорна, дуже мелодійна. Живляться комахами та іншими безхребетними, восени і взимку різними ягодами.

Прилітають на місця гніздування в середині або кінці березня. Гнізда будують на землі, під кущем, корінням, в урвищах ярів, у пеньках тощо. Вони пухкі, із сухої трави, листків, вимощені сухою травою. Іноді у ньому буває небагато кінського волосу. Яйця білувато- або рожевувато-жовті, з червонуватими крапками і плямками. Перша кладка в квітні — травні, друга — в червні — липні. Насиджує самка, 14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 12—15 днів. Після вильоту з гнізда батьки годують їх ще 7—8 днів.

Відлітають на зимівлю у жовтні — листопаді. У м'які зими деякі птахи зимують на Поліссі.

Птахи корисні і декоративні. Заслуговують ретельної охорони.

СИНЬОШИЙКА
ВАРАКУШКА
CYANOSYLVIA SVECICA (L.)

Маленькі птахи. Маса до 19 г. Дорослі самці зверху сірувато-бурі. На голові поздовжні темні риски. Над оком білі брови, надхвістя руде. Підборіддя, горло, воло яскраво-сині. На грудях руда або біла пляма. Іноді її немає. Груди жовтувато-білі, між ними і синьою плямою — чорна і руда поперечні смуги. Стернові пера біля основи руді, на кінцях темно-бурі. У самок замість синьої і рудої плям на волі білувата (іноді в старих самок на волі є трохи синього і рудого кольору). Молоді птахи строкаті, схожі на молодих вільшанок.

Поширені майже по всій Євразії, включаючи зону тундр. Птахи перелітні, зимують у Північній Африці, Ірані, Індії, Індонезії. На Україні гніздові і перелітні птахи Полісся, Лісостепу. У Карпатах, Криму та степовій зоні бувають під час перельотів. Улюблені місця гніздування — болотисті луки і болота з кущами лози, вільхи. Пісня самців дзвінка і дуже мелодійна. В ній багато звуків, запозичених у інших птахів. Позивний крик — тверде «к'ю-тек, к'ю-тек». Живляться дрібними безхребетними, переважно комахами, улітку й во-

Синьошийка біля гнізда.

сени охоче їдять різні ягоди. На місцях гніздування з'являються на початку квітня. Гнізда на землі, під кущами, із стебел трав, листків, корінців, моху, вимощені шерстю, кінським волосом, пір'ям. Яйця оливково-зеленуваті, одноколірні, іноді з дрібними іржавими крапками.

Повна кладка з 5—6 яєць, у кінці — на початку травня, іноді в кінці червня. Можливо, в частини птахів буває друга кладка.

Насиджує переважно самка, 13 днів.

Пташенята залишають гніздо через 13—14 днів, але батьки годують їх ще 7—8 днів. Відлітають на зимівлю у вересні — на початку жовтня.

Корисні, декоративні птахи, яких слід охороняти.

СОЛОВЕЙ СХІДНИЙ
СОЛОВЕЙ ВОСТОЧНЫЙ
LUSCINIA LUSCINIA (L.)

Невеликі птахи. Маса до 28 г. Дорослі птахи зверху рудувато-коричневі, знизу сірувато-бурувати. Стернові пера іржаво-бурі. Самки такі самі за забарвленням, а за розміром трохи менші. Молоді птахи плямисті, бурі, з рудими плямками.

Поширені в середній і південній смугах Європи, Азії, на схід до Красноярська, на південь до Китаю і Тянь-Шаню. Птахи перелітні. Зимують у Південно-Східній Африці. В УРСР гніздові і перелітні птахи всієї території, за винятком Криму і Прикарпаття.

Гніздяться у вологих листяних лісах і парках, біля струмків, озер,

Гніздо солов'я східного з яйцями.

річок, ставків, де добре розвинений чагарниковий підлісок.

У природі їх визначають за рудувато-бурим забарвленням і характерною поведінкою. Тримаються в густих чагарникових заростях, часто на землі. Крик тривоги в гніздовий період — «сі-крр-крр, сі-крр-крр». Самці навесні співають. Пісня дзвінка, багата на різні свистячі звуки, дуже мелодійна. Живляться комахами (більше жуками), павуками, черв'яками. Восени охоче їдять різні ягоди.

Прилітають на місця гніздування пізно, в травні. Гнізда на землі, в густих заростях, із сухого листя і стебел трав. Повна кладка з 5—6 шоколадно-коричневих яєць, у другій половині — кінці травня. Насиджує самка, 13—14 днів. Пташенята залишають гніздо через 11—12 днів, коли ще не вміють літати. Ще тиждень батьки продовжують їх годувати. Відлітають у серпні — на початку вересня. Птахи дуже корисні, мають надзвичайно велике естетичне, декоративне значення. Потребують ретельної охорони.

СОЛОВЕЙ ЗАХІДНИЙ
СОЛОВЕЙ ЗАПАДНЫЙ
LUSCINIA MEGARHYNCHOS
CH. Z. BREHM

За розмірами птахи такі самі, як солов'ї східні. Забарвлення дорослих птахів зверху рудувато-буре, трохи світліше, ніж у солов'їв східних. Низ тіла сірувато-бурий, на горлі трохи світліший, на череві білуватий. Молоді птахи строкаті, схожі на молодих птахів солов'їв східних.

Поширені в Західній, Середній і Південній Європі, Північно-Західній Африці, Малій і Середній Азії, на схід до південного Алтаю. Птахи

перелітні. Зимують в Екваторіальній Африці і Аравії. В УРСР звичайні гніздові і перелітні птахи Криму і Прикарпаття, рідкісні гніздові птахи західних областей. Місця перебування такі самі, як у солов'їв східних. Частіше селяться в парках і великих садах населених пунктів.

У природі дуже схожі на солов'я східного, але спів у них трохи бідніший і має інший набір свистячих звуків.

Прилітають на початку травня. Гніздо на землі, іноді в основі куща або в хащі рослин, до 1—1,5 м над землею. Побудоване ретельніше, ніж у солов'я східного, іноді вимощене кінським волосом. Кладка з 5—6 шоколадно-коричневих яєць, у травні. Насиджує самка. Строки насиджування, перебування пташенят у гнізді, особливості живлення і вигодовування пташенят такі самі, як у солов'я східного.

Відлітають на зимівлю в кінці серпня — на початку вересня. У Криму — до середини вересня.

Потребують ретельної охорони.

СЛАВКА САДОВА,
АБО КРОПИВ'ЯНКА
СЛАВКА САДОВАЯ
SYLVIA BORIN (BODD.)

Маленькі птахи. Маса до 25 г. Дорослі самці зверху сірі з буруватим відтінком. Низ тіла брудно-білий, з легким буруватим відтінком на волі й грудях. На тілі з боків теж буруватий відтінок. Після линяння низ тіла має більше бурого відтінку. Самки світліші за самців. Молоді птахи схожі на дорослих в осінньому оперенні, але боки тіла в них рудуватіші.

Поширені майже по всій Європі, крім Крайньої Півночі, в західній частині лісової зони Сибіру, на схід до Єнісею. Птахи перелітні, зимують у Південній Африці. В УРСР гніздяться майже по всій території, в лісових насадженнях різного типу, по узліссях, полянах, просіках, у паркових насадженнях, де є чагарниковий підлісок.

У природі тримаються в гущавині чагарників або в кроні дерев. Визначаються за розміром і забарвленням. Самці співають, пісня гучна і мелодійна, трохи нагадує пісню славки чорноголової. Позивний крик — «чак-чак» або «так-так». Живляться переважно дрібними комахами і павучками. Улітку і восени охоче їдять різні ягоди, навіть виноград.

Прилітають на місця гніздування в кінці квітня — на початку травня. Гнізда у вигляді чаші, пухкі, із стебел трав, вимощені дрібними корінцями і кінським волосом. Птахи будують їх у розвилці гілок кущів або молодих дерев, низько над землею. Яйця білувато-жовті, з темними розмитими і чіткими плямами. Повна кладка з 4—5 яєць, у кінці травня — на початку червня. Насиджують обидва птахи, 12—14 днів. Пташенята вилітають з гнізда на 10—11 день, але ще кілька днів батьки продовжують годувати їх. Відлітають у вересні.

Птахи корисні й декоративні. Потребують охорони.

СЛАВКА ПРУДКА
СЛАВКА-ЗАВИРУШКА
SYLVIA CURRUCA (L.)

Маленькі птахи. Маса до 20 г. Дорослі самці зверху буруваточірі, голова темніша. Низ тіла брудно-білий, на грудях з блідо-рожевим, на боках з буруватим відтінком. Після линяння на грудях і череві буруватий відтінок стає чіткішим. Самки схожі на самців в осінньому оперенні, але низ тіла у них трохи сіріший. У молодих птахів яскравіше забарвлена нижня частина тіла, верх тіла більш однотонний, сірувато-бурий.

Поширені майже по всій Європі, крім Піренейського півострова, Скандінавії і зони тундр, у Малій

Славка сіра.

і Середній Азії, лісовій зоні Сибіру, на схід до Забайкалля і басейну Лени. Птахи перелітні, зимують в Екваторіальній Африці і Індії. В УРСР гніздові і перелітні птахи всіх областей, крім безлісих районів степової зони. Населяють деревні насадження, де є чагарниковий підлісок і чагарникові масиви по балках, у заплавинах річок тощо.

У природі відрізняються від інших славок за білим забарвленням нижньої частини тіла і строкатим верхом голови. Весняний спів починається з тихого маловиразного, типового для славок щебетання і закінчується голосною дзвінкою треллю. Позивні звуки «тцетцце». Живляться переважно дрібними комахами і павуками. Улітку й восени ідять різні ягоди.

Прилітають у квітні. Гнізда на кущах, низько над землею, із сухої трави, корінців, вимощені волосом, павутиною, рослинним пухом тощо. Яйця білуваті, плямисті. Повні кладки з 4—5 яєць бувають двічі на рік — у травні і в липні. Насиджують обидва птахи, 11—12 днів. Пташенята залишаються у гнізді 10—11 днів. Потім ще кілька днів (до 7) батьки годують їх біля гнізда.

Відлітають на зимівлю у вересні. Птахи корисні. Потребують охорони.

СЛАВКА СІРА
СЛАВКА СЕРАЯ
SYLVIA COMMUNIS LATH.

Маленькі птахи. Маса до 15 г. Дорослі самці зверху рудуваті або бурувато-сірі. Низ тіла білий, з блідо-рожевим відтінком на грудях,

боках і підхвісті, на крилах рудуваті смуги. Після линяння вони зверху темніші, а на крилах яснiше виражені.

У самки низ тіла рудувато-бурий; молоді птахи схожі на самок, але зверху рудіші.

Поширені в Європі, Малій і Середній Азії, в лісовій і лісостеповій зонах Сибіру, на́ схід до Єнісею. Птахи перелітні. Зимують в Африці, Аравії, Індії. В УРСР гніздові перелітні птахи всієї території. Гніздяться в чагарникових заростях різного типу.

У природі їх визначають за особливостями поведінки: самець під час співу надуває горло, піднімає пір'я на голові й горлі, іноді злітає вертикально вгору. Голос — хрипле «вед-вед-вед» і шипіння. Пісня — тихе щебетання і гучна кінцівка з кількох складів, де іноді повторюються звуки співу інших птахів. Живляться комахами, павуками. Улітку і восени — ягодами.

Прилітають у квітні. Гнізда — типові кошики з трави, корінців. Будують їх у кущах, іноді в кущиках високих трав. Яйця плямисті, схожі на яйця інших славок. Насиджує самка, 11 днів. Пташенята сидять у гнізді 10—12 днів. Відлітають на зимівлю в кінці серпня — у вересні.

Корисні і декоративні птахи, яких слід охороняти.

СЛАВКА ЧОРНОГОЛОВА
СЛАВКА ЧЕРНОГОЛОВАЯ
SYLVIA ATRICAPILLA (L.)

Маленькі птахи. Маса до 21 г. У дорослих самців верх тіла сірий, на голові чорна «шапочка». Низ тіла сірувато-бурий, світліший на горлі та череві. Після линяння верх тіла має оливковий відтінок, низ буруватий, голова рудувата. У самок «шапочка» руда. Молоді птахи схожі на самок, але забарвлення низу тіла в них рудувато-буре, «шапочка» рудіша.

Поширені майже по всій Європі, в Північно-Західній Африці, Малій Азії, лісовій і лісостеповій зонах Сибіру, на схід до Обі та Північно-Західного Алтаю. Птахи перелітні. Зимують у Південній Європі, Екваторіальній Африці. На Україні гніздові і перелітні птахи Полісся, Лісостепу, Криму, Карпат, деяких лісових масивів на півночі степової зони. Під час перельотів бувають скрізь. Гніздяться в лісах з чагарниковим підліском, у садах і парках, у межах населених пунктів.

У природі від інших славок відрізняються чорною або рудою «шапочкою» і характерним гучним, дзвінким і дуже мелодійним співом. Позивний звук — «тек-тек», тривожний — «ррее». Живляться комахами, павуками, влітку й восени ще ягодами.

Прилітають у квітні. Гнізда — характерні напівпрозорі кошики із стебел і корінців на кущах, молодих деревах, у розвилці гілок. Повна кладка з 5 яєць, двічі за сезон — у травні й липні. Яйця двох типів: бурувато-білі і рожевуваті, з темними плямками. Насиджують обидва птахи, 13—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 10—11 днів. Потім ще 10 днів батьки продовжують годувати їх. Відлітають на південь у кінці серпня — вересні.

Корисні й чудові декоративні птахи, яких слід ретельно охороняти.

СЛАВКА РЯБОГРУДА
ЯСТРЕБИНАЯ СЛАВКА
SYLVIA NISORIA (BECHST)

Найбільші із славок фауни УРСР. Маса до 30 г. Дорослі самці зверху сірі, голова темніша, на спині і крилах помітний рудуватий відтінок. Поперек і надхвістя з

буро-білими поперечними смугами, черево біле, горло, воло, груди і тіло з боків з темним поперечним візерунком. Очі жовті. Після линяння зверху буріші, на перах верхньої частини тіла помітні білі облямівки. У самок верх тіла бурувато-сірий, темний поперечний візерунок на нижній частині тіла виявлений менш. Молоді птахи знизу жовтувато-білі. На перах верхньої частини тіла рудуваті облямівки.

Поширені в Східній і Центральній Європі, на Кавказі, в Середній Азії і Західному Сибіру, на схід до Єнісею і Монголії. Птахи перелітні. Зимують у Східній Африці й Аравії.

На Україні гніздові і перелітні птахи всіх областей. Гніздяться в чагарникових заростях, у глибині лісових масивів не селяться, тримаються поблизу відкритого ландшафту.

У природі відрізняються від інших чагарникових птахів більшими розмірами і строкатим забарвленням, яке схоже до яструбиного, за що дістали російську назву. Самці під час співу часто злітають над кущами і співають на льоту. Спів трохи тріскотливий, але приємний. Позивні звуки — «чек» або «тчек». Іноді наслідують звуки пісень інших птахів. Живляться комахами, павуками і різними ягодами. Клюють навіть вишні, черешні, сливи та інші фрукти.

Прилітають на початку травня, коли все вже зелене. Гніздо пухке, із сухої трави, корінців, вимощене кінським волосом, павутинням, у кущах, невисоко над землею. Яйця білуваті, плямисті. Повна кладка з 5 яєць, насиджують обидва птахи, 14—15 днів. Пташенята залишаються в гнізді 14—16 днів. Відлітають на південь у кінці серпня — на початку вересня.

Птахи корисні й декоративні, їх слід ретельно охороняти.

БЕРЕСТЯНКА
ПЕРЕСМЕШКА ЗЕЛЕНАЯ
HIPPOLAIS ICTERINA (VIEILL)

Маса 14—15 г. Дорослі птахи зверху сірувато-зелені, знизу жовті. Навколо ока жовте кільце, над оком жовті «брови». Махові і стернові пера бурі. Молоді птахи знизу блідіші, білувато-жовті.

Поширені майже по всій Європі, крім Піренейського і Кольського півостровів, Балкан, Північного Уралу і Закавказзя і в лісах помірної смуги Західного Сибіру, на схід до Алтаю. Птахи перелітні, зимують в Екваторіальній і Південній Африці. На Україні гніздові і перелітні птахи майже всієї території республіки, крім безлісих і високогірних районів. Гніздяться в листяних і мішаних лісах, парках і садах.

У природі визначають за характерною поведінкою і голосом, відмінним від інших, схожих за забарвленням дрібних деревних птахів. Тримаються на верхівках дерев, дуже рухливі. Самці під час співу часто настовбурчують пір'я на голові. Спів досить гучний, тріскучий; в нього вплітаються різні запозичені звуки, в тому числі звуки співів і криків інших птахів, за що берестянка дістала російську назву «пересмешка». Позивні і тривожні крики — «вед», «тце», дуже характерне «дедеві-дедеві», «еррр». Живляться деревними комахами і павуками, яких збирають у кронах дерев. На землю не спускаються. Улітку і восени охоче їдять ягоди, в тому числі й садові.

Прилітають на місця гніздування в травні, коли дерева вже вкриті листям. Гнізда роблять на деревах, у розвилці гілок. Це дуже ретельно сплетені з різних рослинних матеріалів глибокі кошики, вимощені рослинним пухом, пір'ям, шерстю і обов'язково прикрашені зовні для маскування шматочками березової

кори — берести (за що дістали українську назву «берестянка»). Повна кладка з 5 рожевих, з чорними крапками і штрихами яєць, у кінці травня — на початку червня (іноді і в липні). Насиджують обидва птахи, 13 днів. Пташенята залишаються в гнізді також 13—14 днів. Відлітають на південь у серпні — на початку вересня.

Птахи корисні, хороші співаки. Заслуговують охорони.

ОЧЕРЕТЯНКА ВЕЛИКА
КАМЫШЕВКА ДРОЗДОВИДНАЯ
ACROCEPHALUS ARUNDINACEUS (L.)

Маса 30—36 г. Дорослі птахи зверху зеленувато-бурі, знизу брудно-білі. Боки тіла і черево бурувато-сірі. На волі і грудях невиразні

Очеретянка велика мостить гніздо.

Очеретянка велика біля гнізда

Гніздо очеретянки великої з яйцями.

поздовжні плямки. Підхвістя рудувате, махові й стернові пера бурі. Молоді птахи буруватіші, низ тіла менш плямистий.

Поширені в помірній і південній смугах Європи, в Північно-Західній Африці, в Малій і Середній Азії, на Далекому Сході і в Забайкаллі, в Індонезії і Австралії. Птахи перелітні. Зимують в Екваторіальній і Південній Африці, в Індії і Індокитаї. В УРСР поширені майже по всій території республіки, крім сухих безводних районів. Гніздяться в очеретяних і комишових заростях по болотах, берегах річок, ставків, озер, у плавнях.

У природі поводять себе дуже характерно: часто співають, сидячи на верхівці високої очеретини. Птахи дуже жваві, непосидячі, весь час перелітають у заростях очерету. Розміром помітно більші за інших очеретянок, за що дістали українську (очеретянка велика) і російську (камышевка дроздовидная) назви. Спів гучний, дзвінкий: «карась-карась-карась-лин-лин-лин» або «чрок-чрок-тірі-тірі». Позивні і тривожні — «кр-р-кр-р» або «цекк-цекк». Живляться переважно прибережними комахами, павуками. Улітку і восени іноді їдять ягоди.

Прилітають на місця гніздування в кінці квітня — на початку травня. Гнізда роблять у хащах очерету у вигляді глибокої, майстерно виплетеної з рослинних волокон чаші, закріпленої між кількома стеблами. Вимощують рослинним пухом, павутинням, шерстю, волосом, пір'ям. Будують гніздо обидва птахи, 5—6 днів. Повна кладка з 5—6 зеленуватих, з темними плямками яєць, у травні, червні і навіть у липні, але це пізні, а не повторні кладки. Насиджують обидва птахи (але самка бере головну участь), 14—15 днів. Пташенята залишаються в гнізді 12 днів. Потім батьки годують їх

Очеретянка ставкова на гнізді.

ще близько 10 днів. Літати пташенята починають на 16—17 день.

Відлітають на південь у серпні й вересні.

Корисні і цінні декоративні птахи, яких слід ретельно охороняти.

ОЧЕРЕТЯНКА СТАВКОВА
КАМЫШОВКА
ТРОСТНИКОВАЯ
ACROCEPHALUS
SCIRPACEUS (HERM.)

Маса до 15 г. Дорослі птахи зверху світло-бурі, з легким рудуватим відтінком, надхвістя рудувате. Низ тіла брудно-білий, з боків тіло рудувате. Махові й стернові пера бурі. У молодих птахів забарвлення верхньої частини тіла темніше, ніж у дорослих (темно-рудувато-буре). Крила і хвіст темно-бурі.

Поширені в помірній і південній смугах Європи (крім Піренеїв і Італії), в Малій, Передній і Середній Азії, на схід до Тянь-Шаню. Птахи перелітні. Зимують в Екваторіальній Африці. На Україні гніздяться по всій території, де є зарослі очеретом водойми.

У природі дуже схожі на очеретянок чагарникових, але трохи світліші за них, жовтуваті за загальним тоном забарвлення і тримаються біля води, в хащах очерету і комишу над водою. Коли непокояться, трохи розпускають хвіст і крутять ним. Пісенька тиха, коротенька, наче трохи скрипуча. Живляться виключно прибережними комахами і павуками.

Прилітають на місця гніздування в квітні. Гнізда — глибокі і ретельно сплетені кошики. Закріплюють їх між стеблинами очерету, а вимощують м'яким рослинним матеріалом, пухом, іноді кінським

волосом. Повна кладка з 4—6 зеленувато-білих, з темними плямками яєць, у другій половині травня. Насиджують обидва птахи, 11—12 днів. Пташенята залишаються в гнізді 12—14 днів. Відлітають на зимівлю у вересні — на початку жовтня.

Корисні і декоративні птахи, яких слід охороняти.

ОЧЕРЕТЯНКА ЧАГАРНИКОВА КАМЫШЕВКА КУСТАРНИКОВАЯ, ИЛИ БОЛОТНАЯ ACROCEPHALUS PALUSTRIS (BECHST.)

Маленькі птахи, за розмірами і забарвленням дуже схожі на очеретянок ставкових. Маса 14 г. Відрізняються від останніх характерним візерунком, співвідношенням довжини махових пер 1-го порядку і забарвленням. Верх тіла у очеретянки чагарникової зеленувато-бурий, нижня частина тіла з рудуватим відтінком, поперек — з оливковим. Молоді птахи обох видів дуже схожі.

Поширені майже по всій Європі, на північ доходять до широти Ленінграда. На схід поширені до басейну Ками і Уралу. Зимують у середземноморських країнах і Південній Африці. На Україні гніздяться по всій території республіки. Улюблені місця — зарості лози та інших чагарників по болотах і берегах водойм. Тримаються на більш сухих місцях, ніж очеретянки ставкові. Гнізда такі самі, як у очеретянок ставкових, але ніколи не бувають над водою.

Час прильоту і відльоту, особливості гніздування і живлення дуже близькі до екологічних особливостей очеретянки ставкової. Спів трохи інший, довший і мелодійніший.

Птахи корисні, заслуговують охорони.

ОЧЕРЕТЯНКА ІНДІЙСЬКА КАМЫШЕВКА ИНДИЙСКАЯ ACROCEPHALUS AGRICOLA (JERD.)

Маса до 12 г. Голова трохи темніша, ніж спина. Низ тіла бурувато-білий, з рудуватим відтінком на грудях і підхвісті. Над оком добре помітна білувата смужка. Молоді птахи рудіші, ніж дорослі.

Поширені окремими ділянками: в причорноморських країнах, у Середній Азії, Пакистані, Китаї. Птахи перелітні. Зимують в Індії і Індокитаї, за що дістали свою назву. На Україні гніздові і перелітні птахи в плавнях Дунаю, Дніпра і Дністра, є також у Криму. Гніздяться в очеретяних заростях.

У природі дуже схожі на очеретянок ставкових і чагарникових, але темнішого кольору. Добре видно світлі брови. Пісня не така тріскуча, мелодійніша, в ній багато звуків, запозичених у інших птахів. Живляться комахами і павучками. Гнізда у хащах очерету у вигляді кошиків. Повна кладка з 4—5 яєць, у травні. Яйця світло-оливкові, світло-бурі або блідо-зеленуваті, з темними крапками і плямами. Особливості гніздування і живлення близькі до екологічних особливостей інших очеретянок.

Корисні птахи, яких слід охороняти.

ОЧЕРЕТЯНКА ЛУГОВА КАМЫШЕВКА-БАРСУЧОК ACROCEPHALUS SCHOENOBAENUS (L.)

Маленькі птахи. Маса 12—13 г. Забарвлення верху тіла рудувато-буре, з темними поздовжніми рисками, яких на надхвісті немає. Низ жовтувато-білий, на боках рудуватий відтінок.

На голові з боків і над оком жовтувато-білі смужки, які контрастують з темним забарвленням верху голови. Після линяння мають більш рудуватий відтінок. Молоді птахи рудіші, на грудях нечіткі темні плями.

Поширені по всій Європі і Західній Азії, на схід до Єнісею. Птахи перелітні, зимують в Екваторіальній і Південній Африці. На Україні гніздові і перелітні птахи всієї території республіки. Гніздяться на заплавних луках, по болотах, у заростях чагарників.

У природі від інших очеретянок відрізняються характерним забарвленням голови — світлими смужками над оком і темними на тім'ї, що надають їм віддаленої схожості з мордою борсука (за що ці птахи дістали російську назву). Самець, коли співає, злітає вертикально вгору і продовжує співати в повітрі. Пісенька нескладна, коротка, тріскотлива: «чип-чип-тере-тере-цірі-цірі-тр-тр...». Позивні звуки — «цек», сигнал тривоги — «ерр». Дуже жваві пташки, весь час то вибираються на край заростей, то зникають у хащах. Живляться болотяними, водяними і лучними комахами, павучками. Комах часто ловлять на льоту.

Прилітають на місця гніздування в середині квітня. Гнізда у вигляді глибоких кошиків, майстерно сплетених з різних рослинних матеріалів на кущиках, купинах, низько над землею, іноді на землі, серед трави. Повна кладка з 4—6 сірувато-жовтуватих, з темними плямками яєць, у травні — червні. Багато гнізд гине від різних причин, і птахи відкладають яйця вдруге, через що період гніздування дуже розтягнутий. Насиджують обидва птахи, 12—13 днів, але самка бере в цьому значно більшу участь. Пташенята залишаються в гнізді 12—15 днів. Відлітають на південь у вересні — на початку жовтня.

Корисні і декоративні пташки, які заслуговують охорони.

ОЧЕРЕТЯНКА ПРУДКА
КАМЫШЕВКА ВЕРТЛЯВАЯ
ACROCEPHALUS PALUDICOLA (VIEILL.)

За розмірами (маса до 13 г) і забарвленням дуже схожа на очеретянку лугову. Характерна відміна — забарвлення голови. На ній, крім двох світлих смужок над оком, є третя — на тім'ї. Крім того, очеретянка прудка має темні поздовжні риски не тільки на спині й попереку, а й на надхвісті. Молоді птахи на нижній частині тіла мають поздовжні темні плямки.

Поширені в Центральній, Південній і Східній Європі, на схід до Уралу. Зимують у середземноморських країнах. Птахи дуже нечисленні, відомостей про них мало. На Україні їх кілька разів знаходили на гніздуванні в різних районах Полісся і Лісостепу (Київська, Чернігівська, Вінницька, Чернівецька області) і на прольоті в Одеській області. За особливостями екології дуже схожі на очеретянку лугову. Позивні крики — «тек» або «тррр». Голос — «еррр-дідіді-еррр-дюдюдю» і т. п.

Птахи корисні і рідкісні. Потребують охорони.

ОЧЕРЕТЯНКА ТОНКОДЗЬОБА
КАМЫШЕВКА ТОНКОКЛЮВАЯ
LUSCINIOLA MELANOPOGON (TEMM)

Маса до 14 г. Дорослі птахи зверху рудувато-бурі, із зеленуватим відтінком і з темними поздовжніми рисками. Нижня частина тіла рудувато-біла. На грудях зверху, на череві і підхвісті рудувато-бурий відтінок. Після линяння на волі темно-бурі поздовжні риски. Молоді птахи схожі на дорослих.

Поширені в Південній Європі, Малій, Передній і Середній Азії. Птахи перелітні, зимують в Африці

і Південній Азії. На Україні два рази було знайдено на гніздуванні в Поліській і Одеській областях. Гніздяться в заростях очерету по берегах водойм, у плавнях. Живляться комахами і павуками. Особливості міграцій і розмноження на Україні не вивчено.

КОБИЛОЧКА, АБО ЦВІРКУН
СВЕРЧОК ОБЫКНОВЕННЫЙ
LOCUSTELLA NAEVIA (BODD.)

Невеликі очеретянки. Маса до 15 г. Дорослі птахи зверху бурі, із зеленуватим відтінком і темними поздовжніми плямами. Низ тіла бурувато-вохристий, з темними рисками на боках і грудях. Молоді птахи світліші за дорослих, нижня частина тіла плямиста.

Поширені в помірній смузі Європи і Азії, на схід до Північно-Західної Монголії. Птахи перелітні, зимують у середземноморських країнах, у Північній Африці і в Південній Азії. На Україні гніздові і перелітні птахи Полісся, північних районів Лісостепу і Прикарпаття. Під час міграцій зустрічаються по всій території республіки. Гніздяться на вогких трав'янистих луках з рідким чагарником, у заростях чагарників, на болотистих низинах тощо.

У природі визначаються за темним, буруватим оперенням спини. Тримаються в траві і нижньому ярусі кущів. Дуже рухливі, непосидючі. Голос — різке «тіпп», «чек» або «цчек». Пісня починається коротким «чек», потім 1—2 хвилини безперервне дзюрчання «зіррр». Саме за цю пісню птахи дістали російську і українську назви. Живляться і вигодовують пташенят комахами, павуками. Прилітають на місця гніздування в кінці квітня. Гнізда на землі, в ямці, під кущиком, сплетені з трави, листя, вимощені тоненькою травкою, павутинням, волосом, пухом. Повна кладка з 5—6 рожевувато-білих, з рожевими крапками і плямками яєць, у кінці травня. Насиджують обидва птахи, близько двох тижнів. Пташенята залишаються в гнізді 10—11 днів. Відлітають на південь у серпні — вересні.

Корисні і декоративні птахи, яких треба охороняти.

КОБИЛОЧКА СОЛОВ'ЇНА
СВЕРЧОК СОЛОВЬИНЫЙ
LOCUSTELLA LUSCINIOIDES (SAVI)

Маса 21—22 г. Дорослі птахи зверху рудувато-бурі, іноді із зеленуватим відтінком, знизу бурувато-білі, по боках тіла, на підхвісті з бурим відтінком. Молоді птахи зверху бруднувато-білі, темніші, ніж дорослі, по боках тіла і на підхвісті з буруватим відтінком, знизу рудувато-бурі.

Поширені місцями в південній і помірній смугах Європи, на схід до Уралу, в Середній Азії, Північно-Західній Африці. Птахи перелітні. Зимують у Північній Африці, Аравії, в Ірані. В УРСР гніздові і перелітні птахи всієї території, крім Карпат. Гніздяться в заростях очерету та іншої болотяної рослинності по берегах водойм.

Найбільш звичайні і численні в плавнях понизь Дунаю, Дніпра і Дністра.

У природі відрізняються від інших кобилочок піснею, яка починається булькання м, а далі довга одноманітна трель: «орьрьрьрь» або «урьрьрьрь». Співають і вдень, і вночі. Позивний крик — різке «хік», «кік» або «чкчкчк».

Співають, сидячи на довгій очеретині. Дуже рухливі й лякливі птахи.

Живляться переважно комахами, павучками, зрідка іншими дрібними безхребетними.

Прилітають на місця гніздування в другій половині квітня. Гнізда роблять низько над землею, в ос-

нові куща або на купині, із сухих стебел і листя трав. Повна кладка з 4—5 сірувато- або жовтувато-білих, з темними плямками яєць, у першій половині травня. У Західній Європі буває дві кладки за сезон. Насиджує самка, 12 днів. Пташенята залишаються в гнізді 12—14 днів.

Відлітають восени у середині вересня.

Корисні, приємні декоративні птахи, яких слід охороняти.

КОБИЛОЧКА РІЧКОВА
СВЕРЧОК РЕЧНОЙ
LOCUSTELLA FLUVIATILIS (WOLF.)

Маса до 20 г. Верх тіла зеленувато-бурий, низ бурувато-білий, боки тіла і черево бурувато-сірі. На грудях й волі помітні темні поздовжні плямки. Підхвістя рудувате. Молоді птахи зверху темніші, буруваті.

Поширені в помірній смузі Європи і в західній частині Західного Сибіру. Птахи перелітні, зимують у Південно-Східній Африці. На Україні звичайні, але нечисленні гніздові і перелітні птахи всієї території, крім Карпат. Улюблені місця — заплавні луки з кущиками лози, зарості верболозу і прибережної рослинності.

У природі дуже схожі на інших кобилочок. Відрізняється спів самців, який можна почути і вдень, і вночі. Це монотонне «дзе-дзе-дзе», що нагадує цвіркуна, за що птахи і дістали свою російську і українську назви. Живляться дрібними комахами (комарами, мошками, дрібними жучками) і павучками.

З'являються на місцях гніздування навесні, в другій половині квітня. Гнізда на землі, в основі куща, на купині, серед густої трави. Повна кладка з 4—6 плямистих білуватих яєць, у другій половині травня, в червні. Насиджує переважно самка, 13 днів. Відлітають на зимівлю в серпні — вересні.

Корисні і декоративні птахи, заслуговують охорони.

ВІВЧАРИК-КОВАЛИК
ПЕНОЧКА-ТЕНЬКОВКА, ИЛИ ПЕНОЧКА-КУЗНЕЧИК
PHYLLOSCOPUS COLLYBITA (VIEILL.)

Маса 9—10 г. Дорослі птахи зверху зеленувато-бурі, знизу жовтувато-білі, з рудуватим відтінком на волі, боках тіла і підхвісті. Над оком білувато-жовта смужка. Молоді птахи схожі на дорослих, тільки значно жовтіші.

Поширені майже по всій помірній смузі Євразії, в Південній Європі, Малій і Середній Азії, в Північно-Західній Африці. Зимують у Північній, почасти Північно-Східній і Екваторіальній Африці, Південній Азії. На Україні поширені майже скрізь, де є деревні насадження. Гніздяться в лісових масивах Полісся, Лісостепу, Карпат, у вологих ділянках лісу, поблизу лісових струмків, озер, боліт.

У природі їх визначають за розмірами, зеленим забарвленням, характерним співом, що нагадує дзвінке капання води — «тінь-тянь-тюнь». Позивні звуки — «юіїть» або «фьюіть». Дуже рухливі пташки, весь час шукають їжу в густій хащі листя, кронах дерев. Живляться переважно дрібними комахами, павуками, гусінню.

Прилітають у квітні. Гнізда із сухих стебел трав і листочків, у ямці, на землі. Вони мають «кришечку» і бічний вхід. Повна кладка з 5—7 білуватих, з червоно-бурими плямками яєць, у другій половині травня і в червні. Насиджує самка, 14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 13—15 днів.

Відлітають на зимівлю в серпні, вересні і жовтні, аж до початку листопада. Птахи корисні і декоративні, їх слід охороняти.

Вівчарик жовтобровий на гнізді.

ВІВЧАРИК ВЕСНЯНИЙ
ПЕНОЧКА-ВЕСНИЧКА
PHYLLOSCOPUS TROCHILUS (L.)

Маленькі пташки. Маса до 10 г. Забарвлення верхньої частини тіла бурувато-сіре, із зеленуватим відтінком, нижньої — жовтувате або бурувато-біле, з жовтими поздовжніми плямами і бурим відтінком на грудях і боках тіла. Підкрила жовті. Молоді птахи яскравіші, ніж дорослі.

Поширені в помірній і північній смугах Європи і Азії, на схід до басейну р. Анадир. Птахи перелітні. Зимують у Південній Африці, частково в Ірані й Аравії. На Україні гніздові і перелітні птахи Полісся, Карпат, Лісостепу і Криму. Під час перельотів трапляються всюди, де є деревна або чагарникова рослинність. Гніздяться переважно в листяних лісах з густим підліском.

У природі схожі на інших вівчариків, але тримаються переважно в кронах дерев, у густому листі. Спів коротенький, тріскотливий, але приємний, трохи мінорний. Позивний звук — протяжливе «фьюіїть». Живляться комахами, павуками. Улітку і восени їдять також лісові ягоди.

На місця гніздування прилітають у квітні. Гнізда на землі, з кришечкою і бічним входом. Повна кладка з 4—7 білих, з червонуватими плямками яєць, в другій половині травня — на початку червня. Насиджує самка, 13—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді до 18 днів, потім ще близько тижня батьки годують їх поблизу гнізда. Відлітають на зимівлю у вересні — жовтні.

Як і інші вівчарики, корисні та декоративні птахи.

ВІВЧАРИК ЖОВТОБРОВИЙ ПЕНОЧКА-ЖЕЛТОБРОВКА, ИЛИ ТРЕЩОТКА PHYLLOSCOPUS SIBILATRIX (BECHST.)

Маленькі птахи. Маса до 11 г. Забарвлення верху тіла жовто-зелене, на череві й підхвісті — біле. Над оком помітні жовті смужки — «брови». Молоді птахи зверху жовтіші за дорослих.

Поширені в помірній зоні Європи, на схід до Уралу, в Криму і на Кавказі. Птахи перелітні. Зимують у Південній Африці. На Україні гніздові і перелітні птахи всіх великих лісових масивів, парків, байрачних і заплавних лісів. Гніздяться у листяних і мішаних лісах з чагарниковим підліском.

У природі відрізняються від інших вівчариків трохи більшими розмірами, добре помітними жовтими «бровами» над оком, характерною тріскотливою піснею, за що дістали свою російську назву. Цю пісеньку можна передати складами як «сіпсіп-сісісіп-сіпсі-сір-ррр». Самець під час співу перелітає з гілки на гілку — це особливість його токової поведінки. Позивні звуки — дуже характерне протяжливе, жалібне «тюю», «тюю», що далеко чути у весняному лісі. Живляться дрібними комахами, їхніми яйцями, гусінню і лялечками, а також павуками.

Прилітають у квітні. Гнізда на землі, із сухої трави, луб'яних волокон, вимощують ніжними стеблицями, волосом, шерстю різних тварин. Повна кладка з 5—7 білих, з червонувато-бурими плямками яєць, у середині — кінці травня. Насиджує самка, 13 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько двох тижнів. Відлітають на зимівлю в кінці серпня — у вересні.

Корисні і чудові декоративні птахи.

Крім описаних видів вівчариків, постійних компонентів орнітофауни УРСР, іноді, переважно в східних поліських і лісостепових районах (Чернігівська, Сумська, Харківська області), трапляється вівчарик зелений *(Phylloscopus trochiloides (Sund.).* Дуже схожий на інших вівчариків, але відрізняється від них наявністю на крилі помітної білувато-жовтої смужки і зеленувато-білої смужки над оком. Поширений у тайговій смузі Європи і Азії, звідки залітає на Україну. Проявляє тенденцію до поширення в зону мішаних лісів, отже, можливі випадки гніздування в східних поліських і лісостепових областях.

КОРОЛЬОК ЖОВТОГОЛОВИЙ КОРОЛЕК ЖЕЛТОГОЛОВЫЙ REGULUS REGULUS (L.)

Маленькі птахи. Маса 5—7 г. Дорослі самці зверху жовтувато-зелені, на голові яскрава «шапочка» — жовто-червона пляма, облямована з двох боків чорними смужками. Низ тіла жовтувато-білий. У самки «шапочка» жовта, без червоного відтінку, в молодих птахів на голові немає жовтої і чорних смужок.

Поширені у рівнинних і гірських лісах Європи, Азії і Північної Америки. Птахи осілі, частково кочові. На Україні гніздяться в деяких районах Полісся, в гірських лісах Криму і Карпат. Під час кочувань узимку їх можна зустріти всюди. Характерні місця гніздування — ділянки старого хвойного лісу.

У природі відрізняються від інших птахів малими розмірами і забарвленням голови. Дуже рухливі пташки. Весь час з тоненьким писком «сі-сі-сі» або «ці-ці-ці» перелітають з гілки на гілку, шукаючи комах. Навесні самці співають. Пісенька дуже тихенька, але приємна, мелодійна. Живляться дрібними комахами і павучками.

Корольок жовтоголовий.

На місця гніздування з'являються в квітні. Дві кладки на рік — у травні і в кінці червня — в липні. Гнізда — овальні або круглі глибокі кошики, прикриті гіллям, у розвилці, на кінці бічних гілок, досить високо над землею. Вимощені шерстю і пір'ям. У кладці 8—10 яєць, рожевих, з бурувато-червоними плямами. Насиджує самка, 15—16 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько трьох тижнів. Осінні кочування починаються з кінця серпня і продовжуються з різною інтенсивністю осінь і зиму, до початку квітня. Утворюють мішані кочові зграї разом із синицями, повзиками і підкоришниками.

Корисні птахи, які заслуговують охорони.

У західних областях УРСР, у лісах Карпат гніздиться к о р о л ь о к ч е р в о н о г о л о в и й *(Regulus ignicapillus (Temm.)*. Він дуже схожий на королька жовтоголового за розмірами і забарвленням. Тільки «шапочка» на голові має більш яскравий червоний відтінок і облямована спереду, на лобі чорною смужкою. Поширений у Західній і Південній Європі, Північній Африці, Малій Азії, Закавказзі. Поведінка, особливості екології, живлення такі самі, як у королька жовтоголового.

Птахи корисні, потребують охорони.

МУХОЛОВКА СІРА
МУХОЛОВКА СЕРАЯ
MUSCICAPA STRIATA
(PALL.)

Маса 18—20 г. Дорослі птахи зверху сірувато-бурі, з темними поздовжніми рисками на лобі і голові. Низ тіла брудно-білий, з темними рисками на горлі з боків і на грудях. У молодих птахів

забарвлення низу тіла плямистіше, ніж у дорослих. На пір'ї верхньої частини тіла темні й рудуваті облямівки.

Поширені майже по всій Європі і в Західній Азії, на схід до Забайкалля, на південь до Південно-Західної Африки, середземноморських країн, Туреччини, Ірану і Пакистану. Птахи перелітні. Зимують в Африці і Південній Азії. На Україні гніздові і перелітні птахи всієї території республіки, крім безлісих степових і високогірних районів. Гніздяться в лісах, парках, садах, полезахисних смугах.

У природі визначають за характерним зовнішнім виглядом і поведінкою. Довго сидять на одному місці — на гілці, проводі, на даху будинку, час від часу сіпаючи хвостом. Раптово злітають, дуже спритно ловлять на льоту якусь комаху і повертаються на місце. Голос наляканого птаха — «тік-тік», позивний звук — «пеіт-пеіт». Пісенька дуже проста — повторення звуків «теїть-теїть-теїть». Живляться виключно комахами, яких ловлять у повітрі. Переважно це різні двокрилі — комарі, мухи та ін. На місця гніздування прилітають у кінці квітня — на початку травня. Гнізда роблять у розвилці гілок, дуплах дерев, під стріхами будинків, найчастіше в закритих або напівзакритих місцях. Гніздо пухке, зі стебел трав, тоненьких паличок, моху, ганчірок, шматків вати, паперу тощо. Вимощене рослинними волоконцями, пухом, шерстю, пір'ям. Повна кладка з 4—6 зеленуватих, з рудувато-бурими плямками яєць, двічі за сезон — у травні і в кінці червня. Насиджують обидва птахи, 12—13 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько двох тижнів. Осінній переліт з кінця серпня до кінця вересня. Корисні птахи, яких слід охороняти.

Мухоловка сіра біля гнізда.

МУХОЛОВКА СТРОКАТА
МУХОЛОВКА-ПЕСТРУШКА
FICEDULA HYPOLEUCA (PALL.)

Маленькі птахи. Маса 14—16 г. Забарвлення дорослих самців зверху чорне, за винятком білого лоба і світлого попереку. Низ тіла білий, на крилах білі плями. Після линяння, восени, низ тіла брудно-білий; чорний колір птахи замінюють на сірувато-бурий. Самка схожа на самця в осінньому оперенні. Молоді птахи зверху і знизу сірувато-бурі, зі світлими і темними плямками.

Поширені майже по всій Європі і Західному Сибіру, на схід до Томська і Барнаула, і в Північно-Західній Африці. Птахи перелітні, зимують у Північній і Екваторіальній Африці. В УРСР гніздові і перелітні птахи Полісся, Карпат і північних районів Лісостепу. Під час міграцій бувають і в інших областях.

Характерні місця гніздування — ділянки листяних і мішаних лісів, парки, сади населених пунктів, де є старі дуплисті дерева або розвішані штучні гніздівлі.

У природі від інших лісових птахів відрізняються строкатим чорно-білим забарвленням, характерним для мухоловок посмикуванням хвоста, поведінкою під час живлення (ловлять комах у повітрі). Позивні звуки — дзвінке «пік-пік». Пісенька самця нескладна, коротенька, дуже мелодійна: «ці-кру, ці-кру-ці-кру», «трі-круті-круті-трі», «цюй-цюй-ціфіруфліі» або «піль-піль-філілі-лілілілю». Живляться літаючими комахами, переважно двокрилими і метеликами. Восени їдять і ягоди.

Прилітають на місця гніздування в квітні і на початку травня. Гнізда в дуплах дерев, із сухої трави, моху, вимощені м'якою травою, волосом тощо. Охоче займають штучні гніздівлі типу синичників. Повна кладка з 5—7 блакитних, без плям яєць, у травні — на початку червня. Насиджує самка, 11—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 14—16 днів. Відлітають на зимівлю в кінці серпня — у вересні.

Дуже корисні і декоративні птахи, яких слід охороняти і спеціально приваблювати.

МУХОЛОВКА-БІЛОШИЙКА
МУХОЛОВКА-БЕЛОШЕЙКА
FICEDULA ALBICOLLIS TEMM.

Маленькі птахи. Маса 14—15 г. Дорослі самці схожі на самців мухоловок строкатих, але мають навколо шиї біле кільце і білий поперек, на крилах більше розвинений білий колір. Самки також схожі на самок мухоловки строкатої, але мають не чітко виражену білу смугу навколо шиї і більше білого на крилах. Молоді птахи дуже схожі на молодих мухоловок строкатих.

Поширені в Центральній і Південній Європі, Малій Азії, Ірані. Птахи перелітні. Зимують в Екваторіальній і Західній Африці. На Україні гніздяться на Поліссі, в Лісостепу і Карпатах, переважно у листяних лісах, парках. Птахи нечисленні.

У природі відрізняються від інших птахів типовою поведінкою і чорно-білим, строкатим забарвленням, від строкатих мухоловок — білим кільцем навколо шиї. Пісня більш дзвінка і голосна, ніж пісня мухоловки строкатої,— «дідьїіде-дьіїнг» або «дьїай». Позивні звуки — «ціте», «ціте», або «ціїс», або тихеньке «гіп-гіп». Живляться, як і інші мухоловки, переважно комахами, яких ловлять у повітрі.

Прилітають на місця гніздування в кінці квітня — початку травня. Гнізда в дуплах дерев, схожі на гнізда строкатих мухоловок. Охоче

Мухоловка мала.

займають штучні гніздівлі — дуплянки. Кладка з 5—7 світло-голубих яєць, у травні. Насиджує самка 13—14 днів. Відлітають на зимівлю в кінці серпня — у вересні.

Корисні і декоративні птахи, яких слід охороняти і приваблювати в ліси і парки.

МУХОЛОВКА МАЛА
МУХОЛОВКА МАЛАЯ
SIPHIA PARVA (BECHST.)

Маленькі пташки. Маса до 10 г. Дорослі самці зверху сіруватo-бурі, голова зверху трохи сіріша, ніж спина. Голова з боків, лоб і шия з боків попелясто-сірі. Низ тіла білий, боки тіла жовтуваті, на горлі, волі й грудях яскрава іржаво-рудувата більша або менша пляма. У самок верх тіла буріший, на голові немає сірого кольору. Пляма на горлі й волі не така яскрава, жовтуватого відтінку. Молоді птахи строкаті, буруватo-сірі, зі світлими і темними крапочками. На лобі і грудях темні плями.

Поширені в помірній смузі Євразії, на схід до Сахаліну і Камчатки, на Кавказі і в Гімалаях. Птахи перелітні. Зимують в Індії та Індокитаї. На Україні звичайні, але нечисленні гніздові і перелітні птахи Полісся, Лісостепу, Карпат і Криму. Під час перельотів трапляються і в інших районах. Гніздяться переважно в ділянках старих листяних лісів і парків.

У природі їх визначають за типовою для мухоловок поведінкою. Самці гарно співають. Пісня дуже характерна, дзвінка, гучна і мелодійна. У старих самців вона довша — «тінк-тінктінк-ейда-ейда-вісд-вісд-вісд». Позивні звуки — «іле», «юле», «дьюю» або «цррр», або «руті-руті-руті». У самців добре

видно яскраву руду пляму на горлі. І у самців, і у самок з боків хвоста біля основи добре помітні білі плями. Живляться, як і інші мухоловки, літаючими комахами, гусінню, павуками та іншими безхребетними.

Прилітають на місця гніздування в кінці квітня — на початку травня. Гнізда із стебел трав, соломинок, листочків у розщеплених стовбурах, під відсталою корою, у розвилці гілок, дуплах. Вимощені кінським волосом. Повна кладка з 5—6 жовтувато- або зеленувато-білих, з чорно-коричневими плямками яєць, у кінці травня — на початку червня. Гніздовий період продовжується близько місяця. Після вильоту з гнізда пташенята ще безпорадні і батьки продовжують їх годувати близько 10 днів. Відлітають на зимівлю у вересні.

Дуже корисні, цінні декоративні птахи. Заслуговують ретельної охорони.

СИНИЦЯ ВЕЛИКА
СИНИЦА БОЛЬШАЯ
PARUS MAJOR L.

Маса до 22 г. У дорослих птахів голова зверху чорна, блискуча, спина жовтувато-зелена, надхвістя сіре. На потилиці біла пляма, низ тіла жовтий, із зеленуватим відтінком, горло і воло чорні, посередині грудей і черева чорна смуга. Молоді птахи забарвлені блідіше. Чорне оперення без блиску, бурувате, низ тіла блідо-жовтий. Поширені майже по всій Євразії (крім Крайньої Півночі) і в Північній Африці. Птахи осілі, частково кочові. На Україні зустрічаються скрізь у лісах, садах, скверах населених пунктів.

У природі визначаються за характерним яскравим забарвленням і поведінкою: дуже жваві. Весь час літають з дерева на дерево, шукають їжу. Людину підпускають зовсім близько. Голос — навесні дуже характерна дзвінка трель «тіті-тю», «тіті-тю», або коротеньке «тінь-тінь», або «сі-тюіть». Живляться переважно комахами, їхніми яйцями, лялечками, гусінню. У кінці літа, восени і взимку охоче споживають рослинну їжу — насіння, ягоди тощо. Можуть їсти м'ясо, падло, різні відходи.

Гнізда роблять з корінців, стебел трав, моху у дуплах дерев, щілинах будівель, під корінням дерев, у найнесподіваніших місцях, вимощують їх кінським волосом, пір'ям, шерстю. Повна кладка з 10—14 білих з червонувато-коричневими плямками яєць, двічі за сезон — у середині — кінці квітня і в червні. Кладка з 8—10 яєць. Насиджує самка, 13—15 днів. Пташенята залишаються в гнізді 15—20 днів. Після закінчення гніздового періоду збираються в маленькі зграї з іншими видами синиць, підкоришниками, повзиками і ведуть кочовий спосіб життя.

Дуже корисні птахи, які знищують багато шкідників лісу, саду і поля. Користь від них тим більша, що вони розшукують і винищують комах на всіх стадіях розвитку. Живуть у нас протягом цілого року. Цих птахів слід не тільки охороняти, а й приваблювати в ліси, парки, сади, розвішуючи штучні гніздівлі, підгодовувати їх у сувору зимову пору.

СИНИЦЯ БЛАКИТНА
ЛАЗОРЕВКА
PARUS COERULEUS L.

Менші за синиць великих. Маса до 12 г. У дорослих птахів голова і надхвістя ніжно-блакитні, за що дістали українську назву. На шиї темно-синя поперечна смуга. Спина і низ тіла жовті. Лоб, брови, щоки, потилиця — білі, вуздечка, смужка біля ока, горло, плями на шиї з боків і смуга впоперек шиї чорні. У молодих птахів на голові немає голубої

Синиця велика і горобець на годівниці.

«шапочки». Оперення не таке яскраве, як у дорослих.

Поширені майже по всій Європі, крім Крайньої Півночі, в Туреччині, Ірані, Північно-Західній Африці. Птахи осілі, частково кочові. В УРСР гніздяться майже скрізь, за винятком безлісих районів, де немає навіть садів і полезахисних смуг. Улюблені місця цих синиць — листяні та мішані ділянки лісу, сади, парки, лісосмуги, заплавні ліси тощо.

У природі відрізняються від великих синиць меншими розмірами, голубою «шапочкою». Часто підвішуються до кінцевих гілочок униз спиною. Птахи дуже жваві. Навесні самці співають. Спів ніжний,розсипчастий, мов срібний дзвіночок. Позивні крики — «ті-ті-ті-ті». Живляться переважно деревними комахами і павучками. Зрідка можуть їсти ягоди і насіння.

Гніздяться в дуплах дерев, у пеньках, часто дуже низько над землею, переважно у вологих ділянках листяного лісу. Гнізда з корінців, стебел трав, гілочок, вимощені мохом, пір'ям, шерстю, кінським волосом тощо. Повна кладка з 9—13 білих, з темними плямками маленьких яєць, у кінці квітня — на початку травня. Насиджує самка, 13—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 18—20 днів. З кінця липня разом з іншими синицями починають кочувати.

Дуже корисні пташки. Заслуговують особливої охорони і приваблювання в усі деревні насадження.

Крім блакитної синиці, в північних районах правобережного Полісся (Житомирська, Ровенська області; залітають і в інші райони) гніздиться б і л а с и н и ц я *(Parus cyanus Pall).* Розміром така як блакитна синиця. У дорослого птаха сіра, з блакитним відтінком спина, біле надхвістя, на крилах білі смуги.

Низ тіла білий, з темною плямою на грудях і череві. Середня пара стернових пер синя, крайня — біла. Самка трохи блідіша, ніж самець. Молоді птахи схожі на дорослих самок, але білі частини оперення мають бруднуватий сірий відтінок. Поширені в болотистих, вологих листяних і хвойних лісах зони мішаних лісів Східної Європи і Сибіру. Птахи осілі, частково кочові, рідкісні, малочисленні. У природі дуже схожі за зовнішнім виглядом і поведінкою на блакитних синиць, але сіріші від них. Тримаються завжди коло води. Голос — коротенька дзвінка пісенька або короткі позивні звуки «чирр-чирр» або «чирриик-чирриик». Живляться, як і голубі синиці, дрібними комахами, павуками, восени і взимку охоче їдять різне насіння. Гнізда в дуплах, низько над землею, схожі на гнізда блакитних синиць. Повна кладка з 9—11 плямистих яєць, на початку травня. Дуже корисні, рідкісні і малочисленні птахи, яких слід охороняти.

СИНИЦЯ ЧОРНА
МОСКОВКА
PARUS ATER L.

Маленька пташка. Маса до 10 г. Забарвлення темне. Голова зверху блискучо-чорна. На потилиці біла пляма. Щоки, вуздечка і шия з боків також білі. Сірий колір на спині переходить у сіро-коричнюватий. Горло чорне. Нижня частина тіла біла, з вохристим відтінком. У молодих птахів замість бруднувато-чорного оперення бурувате, без блиску.

Поширені в хвойних гірських і рівнинних лісах Європи і Азії, на схід до Тихого океану і в Північно-Західній Африці. В УРСР осілі, гніздові птахи Полісся, Криму і Карпат. Улюблені місця — молоді і середнього віку ділянки хвойного лісу, переважно ялинових лісів.

У природі відрізняються від інших синиць темним, чорно-сірим забарвленням — білою плямою на потилиці. Голос — досить гучне «віці-віці-віці-віці» або «ді-ді-ді-тюй-пі, тюй-пі». У шлюбний період самці співають. Пісня коротенька, дзвінка і мелодійна. Живляться, як і інші синиці, деревними комахами, павучками, восени ягодами, насінням тощо.

Гнізда в дуплах дерев, у щілинах, під корою з таких самих матеріалів, як і в інших синиць, але вони майже ніколи не вимощують їх пір'ям. Повна кладка з 7—11 плямистих яєць, двічі за сезон — у квітні і в червні. Насиджує самка, 14—16 днів. Пташенята залишаються в гнізді 16—17 днів. Восени і взимку кочують разом з іншими синицями, але тримаються завжди хвойних лісів.

Корисні птахи, яких слід охороняти.

СИНИЦЯ ЧУБАТА
СИНИЦА ХОХЛАТАЯ
PARUS CRISTATUS L.

Невеликі синички. Маса 12 г. У дорослих птахів забарвлення верху тіла сірувато-буре. Голова чорна, з білими плямками. На голові довгий, загострений «чубчик», за що пташки дістали свою назву. Щоки і вуздечка білі, на горлі і шиї з боків чорні плями, низ тіла жовто-білий. У самки «чубчик» менший. У молодих птахів «чубчик» зовсім короткий. Забарвлення низу тіла брудно-біле.

Поширені в хвойних і мішаних лісах Європи. Птахи осілі, частково кочові. В УРСР гніздяться в лісах Полісся і Карпат. Обирають ділянки переважно молодих лісів.

Синиця блакитна біля гнізда.

Синиця чубата.

У природі визначаються за чубчиком на голові. Птахи дуже жваві, весь час метушаться. Голос — часто повторюване «сі-сі-сі» або «ці-ці-ці». Пісенька — коротенька, хриплувата трель. Живляться майже виключно комахами і павучками. Зрідка їдять насіння хвойних.

Гніздяться в дуплах дерев, у щілинах пеньків, іноді зовсім низько над землею. Гнізда з моху, лишайників, вимощені шерстю. Повна кладка з 7—10 плямистих яєць, двічі за сезон — в квітні та червні. Насиджує самка, 15—17 днів. Пташенята залишаються в гнізді 20-21 день. Птахи корисні, заслуговують повної охорони.

ГАЇЧКА БОЛОТЯНА
ГАИЧКА БОЛОТНАЯ
PARUS PALUSTRIS L.

Маленькі синички. Маса до 12 г. У дорослих птахів голова зверху і шия чорні, з блиском. Шия з боків і щоки білі. Спина і надхвістя сірі. Горло чорне. Низ тіла білий, на боках тіла і підхвісті рудуватий відтінок. Молоді птахи знизу бурувато-білі. Чорне оперення на голові матове, з бурим відтінком.

Поширені в лісах Західної і Центральної Європи, в Туреччині, на Кавказі і в Південно-Східній Азії. Птахи осілі, частково кочові. В УРСР гніздові, осілі або частково кочові птахи Полісся, Лісостепу і Карпат. Під час кочувань можна зустріти в усіх областях. Улюблені місця — ділянки вологого листяного або мішаного лісу з густим підліском, поблизу лісових боліт, струмків, річок.

У природі їх визначають за поведінкою (дуже жваві) і добре помітною чорною «шапочкою» на голові. Голос — характерне «дес-дес» або «ті-ті-ті» або «цісе-цісе». Весною самці співають. Пісенька коротка, мелодійна. Живляться майже виключно лісовими кома-

Гаїчка болотяна.

хами і павуками. Восени і взимку можуть потроху їсти різне насіння.

Гніздяться в дуплах дерев, у пеньках, іноді дуже низько над землею. Гнізда з моху, вимощені шерстю, кінським волосом, іноді трошки пір'ям. Повна кладка з 7—10 типових для синиць плямистих яєць, буває двічі за сезон у кінці квітня і в червні. Друга кладка менша (6—9 яєць). Насиджує самка, 14—15 днів. Пташенята залишаються в гнізді 17—19 днів.

Корисні і декоративні птахи, які заслуговують ретельної охорони.

Дуже схожа за зовнішнім виглядом і особливостями екології на гаїчку болотяну г а ї ч к а ч о р н о г о л о в а *(Parus montanus Bald.)*. Шапочка на голові в неї не така блискуча, матово-чорна, але більша, закриває потилицю. Чорна пляма на горлі теж більша. Поширена в зоні лісів Євразії і Північної Америки. Птах осілий, частково кочовий. В УРСР нечисленний, гніздовий і осілий птах Полісся, Карпат і деяких районів північного Лісостепу. Улюблені місця перебування — хвойні і мішані ліси з підліском. У природі її важко відрізнити від болотяної синиці, тільки голос трохи інший. Позивні звуки «цісе-цісе», «джіі-джіі» або часте «ціі-ціі-ціі». Пісенька самця коротка і дзвінка, також відрізняється від пісні самця болотяної гаїчки. Гніздо, строки гніздування, живлення — такі самі, як у гаїчки болотяної. Дуже корисний малочисленний птах. Потребує охорони.

РЕМЕЗ
РЕМЕЗ
REMIZ PENDULINUS (L.)

Від інших синиць відрізняється зовнішніми ознаками й особливостями екології.

Птах — один з найменших у фауні України. Маса 8—11 г. У дорослих самців весною голова зверху біла, із сіруватим відтінком. Лоб, вуздечка, плями по боках голови чорні. Спина темно-коричнева, ззаду, ближче до хвоста, трохи світліша, горло біле. Груди і черево жовтувато-білі, з іржавим відтінком на боках і підхвісті і з рудовато-коричневими плямками на волі і грудях. У зимовому опереннні верх тіла сірувато-бурий, з рудуватим відтінком, низ жовтий. Чорне оперення з буруватим відтінком. Самки блідіші за самців. У молодого птаха голова і шия рудувато-жовті, горло і воло білуваті, на голові немає чорного оперення. Поширений у Середній і Південній Європі, в помірній смузі Сибіру на схід до Приамур'я, у Китаї, Японії, Малій і Середній Азії. Птах перелітний, на півдні зони поширення осілий і кочовий. В УРСР гніздовий і перелітний птах всієї території, крім високогір'я Карпат і Криму. Гніздиться в деревних і чагарникових заростях (верби, тополі), по берегах озер, річок, ставків, боліт. У природі його визначають за малими розмірами, характерними місцями перебування (біля води) і голосом. Це жалібний, протяжливий, тоненький свист «ціііі», або «сііі», який птахи подають біля гнізда, в польоті і під час пошуків їжі. Біля гнізда самець співає (щебече). Живиться переважно комахами і павуками, восени також насінням очерету. Прилітає на початку квітня. У травні можна спостерігати, як будує своє гніздо. Будівництво продовжується майже 2 тижні. Будують і самець і самка. Матеріалом для гнізда є рослинні волокна (основа), між якими пташки майстерно вплітають пух з верби, тополі. Гніздо завжди будують на кінці тонкої гілки, часто над водою. Воно має форму висячої повстяної рукавички. Палець-трубочка — це вхід у гніздо. Повна кладка з білих, видовжених яєць буває в другій половині травня — на початку червня. Насиджує самка, 13— 14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 16—18 днів. Після закінчення гніздового сезону птахи збираються у невеликі зграйки і кочують деякий час поблизу місць гніздування. Осінній відліт починається в кінці серпня і закінчується в жовтні (навіть іноді на початку листопада). Корисний птах, кількість якого з року в рік помітно зменшується. Потребує ретельної охорони.

ПОВЗИК
ПОПОЛЗЕНЬ
SITTA EUROPAEA L.

Маса 23—25 г. Дорослі птахи зверху попелясто-сірі, знизу брудновато-білі, з більшою чи меншою домішкою рудого відтінку. По боках голови чорні смуги, вуздечка чорна, підхвістя і боки тіла в самців темно-коричневі. У самок немає коричневого кольору по боках тіла, нижня частина тіла не біла, а рудувата.

Поширені в лісовій смузі і гірських лісах Європи і Азії. Птахи осілі, почасти кочові. В УРСР гніздові птахи Полісся, Карпат, Лісостепу, лісів по р. Самарі. Під час зимових кочувань трапляються і в інших районах. Гніздяться переважно в листяних і мішаних лісах, у ділянках старого високостовбурного лісу з густим підліском.

У природі відрізняються від інших птахів тим, що лазять по стовбуру дерев не тільки вверх, а й униз головою. Мають характерне сіре забарвлення, короткий хвіст. Голос — навесні голосний свист

Ремез біля гнізда.

«тфіі-тфіі», позивний звук — «твіт-твіт» або «сіт-сіт». Птахи не боязкі, підпускають до себе близько.

Живляться узимку і влітку комахами і павуками, ними ж вигодовують пташенят. Восени і взимку охоче їдять жолуді, горіхи та інші плоди і насіння дерев.

Гніздяться в дуплах дерев, часто в старих гніздах дятлів. Отвір дупла зменшують до розмірів власного тіла, обмазуючи його глиною, яку змочують слиною. Згодом ця глина дуже міцніє. Повна кладка білих, з рожевими плямками яєць, у квітні. Насиджує самка, 14—17 днів. Пташенята залишаються в гнізді 23—24 дні. У липні вже трапляються виводки повзиків, які ведуть кочове життя.

Птахи дуже корисні. Потребують охорони.

ПІДКОРИШНИК
ПИЩУХА
CERTHIA FAMILIARIS L.

Маса до 10 г. Забарвлення дорослих птахів зверху буре, з білими плямками, надхвістя рудувате, низ тіла білий, дзьоб бурий, тонкий, загнутий донизу. У молодих птахів низ тіла брудно-білий, плямистість верхньої частини тіла більша, ніж у дорослих. Дзьоб коротший.

Поширені в лісовій смузі Європи і Азії. Птахи осілі, частково кочові. В УРСР гніздові й осілі птахи Полісся, Лісостепу, Карпат і Криму. Тримаються в старих високостовбурних ділянках хвойних і мішаних лісів. У природі їх визначають за поведінкою: лазять по стовбурах дерев гвинтоподібно, завжди знизу вгору. Злітають зверху дерева і майже від землі починають обстежувати так само наступне дерево. Забарвлення захисне: на фоні кори птахи майже не помітні. Голос — протяжливий тонкий свист «сііі, сііі» або «ціїі-ціїі». Весною самці співають. Пісенька тиха, але дзвінка і мелодійна.

Живляться різними павуками і лялечками та гусеницями комах, яких витягують своїм довгим зігнутим дзьобом із щілин кори і деревини. Зрідка взимку їдять різне насіння, але переважно птахи комахоїдні.

Гніздяться найчастіше в щілинах, тріщинах дерев або під корою, що відстала, і тому дістали українську назву. Гніздо з паличок, шматочків кори і деревини, які спираються кінцями в стінки дупла чи щілини, утворюючи підстилку, на яку вкладають луб, пучечки моху і лишайників. Лоток вимощений пір'ям різних птахів. Повна кладка з 5—7 білих, з червонуватими плямками яєць, двічі на рік, у травні і в червні — на початку липня. Насиджує самка, 13—15 днів. Пташенята залишаються в гнізді 15—16 днів. Восени і взимку ведуть кочовий спосіб життя в спільних зграях з повзиками і синицями.

Корисні птахи, заслуговують повної охорони.

У західних областях України, в лісах Карпат, у зелених насадженнях населених пунктів гніздиться дуже схожий на підкоришника підкоришник короткопалий *(Certhia brachydactyla C. L. Brehm.)* Відрізняється він тим, що низ тіла у нього брудно-білий, без блиску. Верх — сіруватіший. Кіготь заднього пальця коротший — 7 мм (у підкоришника 9). Поширений у Західній і Південній Європі, Малій Азії, Північній Африці. Особливості екології майже такі самі, як у підкоришника. Дуже корисні птахи, яких слід охороняти.

СИНИЦЯ ДОВГОХВОСТА
ОПОЛОВНИК
AEGITHALOS CAUDATUS (L.)

Маленькі пташки. Маса до 10 г. У дорослих птахів голова біла, спина посередині чорна, боки тіла і надхвістя білі з рожевим відтінком. Нижня частина тіла біла, на череві,

Синиця довгохвоста.

боках і підхвісті з рожевим відтінком. Довгі стернові пера чорні, крайні три пари чорні з білим. У молодих птахів на голові, по боках і зверху на тілі темно-бурі плямки. Низ тіла брудно-білий.

Поширені в лісовій смузі і гірських лісах Європи і Азії, на схід до Сахаліну, Японії, Кореї і Китаю. Птахи осілі, частково кочові. В УРСР гніздяться в листяних і мішаних лісах Полісся, південного Лісостепу, гірських лісах Карпат і Криму. Під час кочувань трапляються і в інших районах. Улюблені місця перебування — листяні та мішані ліси з густим підліском, особливо поблизу лісових струмків, озер тощо.

Від інших лісових птахів відрізняються довгим хвостом, який помітно здалеку. Тримаються завжди на деревах. Як і синиці, підвішуються до кінцевих гілочок, розшукуючи комах. Голос — короткі позивні звуки «сі-сі-сі» або «сєрр-сєрр». Весняна пісня — тихе, мелодійне щебетання. У зграйках синиці завжди тримаються окремими групами. Живляться виключно комахами і павуками. Знищують дуже багато комах — шкідників лісу.

Гнізда роблять в ділянках листяних лісів з густим підліском. Порівняно з розмірами птахів, це велика споруда (приблизно 24×10 см), овальної форми, з товстими стінками і бічним входом. Будують його обидва птахи, 8—11 днів. Стінки гнізда з моху, лишайників, рослинних волокон, павутини. Птахи маскують його під колір кори дерева берестою, лишайниками так, що воно непомітне навіть зблизька. Гнізда вимощують пір'ям різних птахів. Повна кладка з 10—12 білуватих, з дрібними рожевими плямками (іноді зовсім без плямок) яєць, на півдні УРСР двічі за се-

зон — у квітні та червні. Насиджує самка, 12—13 днів. Пташенята залишаються в гнізді 14—15 днів. Іноді, коли в стінках гнізда утворюються дірки, хвости молодих птахів висовуються назовні. Після закінчення гніздового періоду кочують разом у мішаних зграйках синиць.

Птахи дуже корисні і декоративні, чудова прикраса лісового ландшафту. Потребують ретельної охорони від численних ворогів.

СИНИЦЯ ВУСАТА
СИНИЦА УСАТАЯ
PANURUS BIARMICUS (L.)

Довгохвості птахи, трохи більші за довгохвостих синиць. Маса 17—18 г. Голова зверху попелясто-сіра, по боках шиї парні чорні смуги — «вуса». Забарвлення верху тіла іржаво-руде, низ тіла білий, з рожевим відтінком на грудях з боків і рудим по боках тіла. У дорослої самки тьмяне забарвлення і немає чорних «вусів» і чорного надхвістя. Молоді птахи схожі на самок, але спина у них чорна, домішки чорного кольору є на крилах і крайніх стернових перах.

Поширені в помірній і південній смугах Європи і Азії (крім тропічних країн). Птахи осілі, почасти кочові. В УРСР гніздяться в плавнях пониззя річок, біля морського узбережжя, по долинах річок (Дніпро) і навіть у межах Полісся. Поступово розселяються на північ по зарослих очеретом берегах водосховищ. Тримаються завжди в очеретяних заростях.

У природі визначаються за дуже характерним забарвленням, довгим хвостом. Голос металічного тембру, позивний звук — «цвінь-цвінь» або «ціті-ціті», «тчірр-тчірр» також не подібний до голосу інших птахів. Живляться комахами і павуками, яких розшукують у хащах очеретяних заростей. В осінньо-зимовий період їдять також насіння водяних рослин.

Гніздяться в очеретяних заростях, біля самої землі, над водою. Гнізда схожі на глибоку чашу із сухих стебел і листя очерету. Повна кладка з 5—7 білих, з темними крапками і рисочками яєць, двічі на рік, у квітні й травні — червні. Насиджують обидва птахи, 12—15 днів. Пташенята залишаються в гнізді до 13 днів. Після закінчення гніздування ведуть кочовий спосіб життя і з'являються далеко за межами області гніздування.

Птахи корисні, декоративні — чудова прикраса плавневого ландшафту. Потребують охорони.

ПРОСЯНКА
ПРОСЯНКА
EMBERIZA CALANDRA L.

Птахи помітно більші за горобця. Маса до 65 г. Дорослі самці і самки забарвлені однаково. Самки трохи менші за самців. Забарвлення верхньої частини тіла рудувато-буре, з темними поздовжніми плямками. Низ тіла бурувато-білий, з темними плямами на шиї й волі, з поздовжніми плямами по боках тіла. У молодих птахів загальний тон забарвлення рудуватіший. Нижня частина тіла плямистіша.

Поширені у Південній і Середній Європі, Північній Африці, Аравії, Малій і Середній Азії. Птахи частково перелітні, частково осілі й кочові. В УРСР — гніздові, частково кочові птахи майже всіх областей, крім високогір'я і великих лісових масивів. Гніздяться у відкритому ландшафті — на луках, у вологих степових ділянках, завжди недалеко від води.

У природі їх пізнають за досить великими розмірами і однотонним темним забарвленням. Часто сидять на високій стеблині, кущику. На дерева сідають рідко. Самці співають. Спів не дуже мелодійний,

трохи нагадує скреготіння корка по склу — «цік-цік-цік-цік-кржжіль». Позивний крик — «тік-тік». Живляться різним насінням. Під час гніздового періоду їдять також комах і інших дрібних безхребетних, ними ж вигодовують пташенят. Гніздяться на землі, в ямці. Гніздо з трав'яних стебел, корінців, вимощене кінським волосом. Яйця сіруватo-жовті, з буруватими та сірими плямками і крапками, досить мінливі за типом забарвлення. Повна кладка з 4—5 яєць, у травні. Насиджує самка, 12—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 9—12 днів, після чого батьки ще кілька днів годують їх біля гнізда. Прилітають рано, в березні, відлітають у жовтні. На півдні деякі птахи зимують.

Птахи корисні і декоративні. Потребують охорони.

ВІВСЯНКА ЗВИЧАЙНА
ОВСЯНКА ОБЫКНОВЕННАЯ
EMBERIZA CITRINELLA L.

Менші за просянку. Маса 30—32 г. У дорослих самців забарвлення верху і боків голови, вуздечки, горла, черева і підхвістя жовте. Спина сіра, з поздовжніми темними плямками. Поперек і надхвістя іржаво-світло-бурі. Самки не такі яскраві, як самці. По боках тіла більш смугасті. Молоді птахи схожі на самок, але боки тіла мають ще виразнішу смугастість.

Поширені майже по всій Європі і в Західному Сибіру, на схід до Іркутська, на Кавказі і в Ірані. Птахи на півночі зони поширення перелітні, в більшій частині осілі й кочові. В УРСР гніздяться по всій території, крім південних районів степу.

У природі відрізняються від інших вівсянок жовтими тонами забарвлення. Часто сидять на землі. Позивні звуки — «цик», у польоті — «цикцюрр». Пісня самців коротенька, дзвінка, дуже характерна: «зі-зі-зі-зю-зю» або «ці-ці-ці-ці-зііі». Живляться різним насінням, восени і взимку тримаються близько доріг, господарств, де є коні, в екскрементах яких вони вибирають неперетравлені зерна. Весною і літом їдять комах. Пташенят вигодовують комахами.

На місця гніздування прилітають у березні. Гнізда в ямці, на землі, вимощені стеблинами трав і кінським волосом. Яйця білуваті, різних відтінків, з темно-буруватою плямистістю, крапками і рисочками. Повна кладка з 4—5 яєць, на початку травня — в червні. За сезон буває дві кладки. Насиджують обидва птахи, 12—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 12—14 днів, після чого батьки продовжують ще довго їх годувати. Осінні кочування, коли птахи збираються в чималі зграї, можна спостерігати з кінця серпня.

Птахи корисні й декоративні. Пісня самців дуже приємна. Заслуговують охорони.

ВІВСЯНКА САДОВА
ОВСЯНКА САДОВАЯ, ИЛИ ОРТОЛАН
EMBERIZA HORTULANA L.

За розмірами трохи менші за вівсянок звичайних. Маса до 25 г. У дорослих самців голова сіра, із зеленуватим відтінком. Забарвлення зверху рудувато-буре, світліше на попереку і надхвісті. На спині темні поздовжні плями. Горло, воло і верхня частина грудей жовті, низ грудей і черево іржаво-бурі. Навколо очей жовте кільце. У дорослих самок голова бура, з темними плямами, горло брудно-жовте, низ тіла рудувато-бурий, з темними рисками на грудях і волі. Усі кольори оперення менш яскраві. Молоді птахи зверху такі самі, як самки, але менш яскраві. Нижня частина тіла плямистіша, ніж у самок, і не має в забарвленні рудого і жовтого кольору.

Поширені майже по всій Європі і в помірній смузі Сибіру, на схід до Єнісею, в Малій Азії, Ірані. Птахи перелітні. Зимують у Північній Африці і Аравії. На Україні гніздові і перелітні птахи всіх областей. Тримаються на луках, полях, де є хоч невеликі кущики, узліссях, зрубах, степових ділянках тощо.

У природі схожі на звичайних вівсянок, але відрізняються від них забарвленням і меншими розмірами. Позивні звуки — «тфютт», «тцюкк» або «зіуіі». Пісня коротка — «жив-жив-жив-гі-тю-тю» або «жив-жив-жив-тьє-тьє». Живляться, як і інші вівсянки, різним насінням, яке збирають на землі. Навесні і влітку живляться комахами, ними ж вигодовують пташенят.

Прилітають навесні в кінці квітня — на початку травня. Гнізда на землі в ямці, схожі на гнізда вівсянки звичайної. Повна кладка з 4—6 яєць, білуватих, з буруватими плямками, крапками, штрихами, волосовидними лініями, в другій половині травня. Насиджують обидва птахи, 12—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 12 днів.

Відлітають на зимівлю в кінці серпня — на початку вересня.

Птахи корисні і декоративні. Потребують охорони.

ВІВСЯНКА ГІРСЬКА
ОВСЯНКА ГОРНАЯ
EMBERIZA CIA L.

За розмірами майже така сама, як вівсянка садова. Маса 28—30 г. У дорослих самців голова чорна, із сірою смугою посередині та зі світлими плямками над оком (іноді вуздечка і смуга за оком руді). Спина іржаво-бура, поперек і надхвістя руді; горло, воло і верх грудей сірі, низ грудей і черево рудувато-бурі. У самок верх голови бурий, горло, воло брудно-білі, з темними поздовжніми рисками, по боках горла темні смуги. Молоді птахи схожі на самок, але на волі і боках тіла більш плямисті і мають загальний рудувато-жовтий тон оперення.

Поширені у гірських системах Південної Європи, Північно-Західної Африки, Малої, Середньої і Центральної Азії. Птахи кочові, на зиму спускаються в долини. На Україні нечисленні гніздові птахи Криму і Карпат (у районі Чорногори). Зустрічаються в субальпійській зоні на трав'янистих луках з рідкими кущиками. Тримаються на землі, серед каміння. Дуже характерне смугасте забарвлення голови. Позивні звуки — звичайне для вівсянки «цикання». Пісенька коротенька, дзвінка, трохи нагадує пісню вівсянки очеретяної. Живляться насінням трав і комахами.

Гнізда в ямці, на землі, як і в інших вівсянок. Вимощують їх волосом кіз, овець та інших травоїдних тварин. Яйця з чорними або бурими плямками, крапками, рисками. Повна кладка з 4—5 яєць, у травні — червні. Насиджує переважно самка, 13—14 днів.

Восени, в серпні — вересні, утворюють досить великі зграї і ведуть кочовий спосіб життя.

Птахи корисні й декоративні, заслуговують охорони.

ВІВСЯНКА ЧОРНОГОЛОВА
ОВСЯНКА ЧЕРНОГОЛОВАЯ
EMBERIZA MELANOCEPHALA SCOP.

За розмірами майже така сама, як вівсянка садова. Маса до 35 г. У дорослих самців голова зверху і з боків чорна, верх тіла темно-коричневий, після линяння з'являються світлі плямки, надхвістя жовтувате. Нижня частина тіла яскраво-жовта. Самка зверху бурувато-сіра, з темними поздовжніми плямками, низ тіла жовтий. Молоді птахи схожі на самок.

Поширені в Південно-Західній

Європі, степовій зоні УРСР, до нижньої Волги, на Кавказі, в Закавказзі, Малій Азії. В УРСР нечисленні гніздові птахи східних районів степової зони (Донецька, Ворошиловградська області). В інших місцях рідкісні залітні птахи. Птахи перелітні. Зимують у Північно-Західній Індії. Тримаються в степових ділянках, на схилах ярів тощо.

У природі їх визначають за характерним яскраво-жовтим забарвленням. Часто сидять на високій стеблині або на верхівці кущика як просянки або жовті плиски. Пісенька проста, коротенька — «дзідер-уці-ціціе». Позивні звуки — «цітт» або більш протяжливе «цііе».

Живляться зерном, насінням трав'янистих рослин, навесні і влітку також комахами та іншими дрібними безхребетними.

Прилітають на місця гніздування на початку травня. Гнізда, як і у інших вівсянок, у ямці, під кущем, але іноді в кущах і навіть на невисоких деревцях, вимощені кінським волосом. Повна кладка з 4—5 білувато-зелених або голубуватих з темними плямками і крапками яєць, у кінці травня — в червні. Насиджують 14 днів. Відлітають на південь у кінці серпня — на початку вересня.

Дуже декоративні птахи, знищують чимало шкідливих комах.

На Україні їх мало і область поширення дуже невелика. Потребують охорони.

ВІВСЯНКА-ДІБРОВНИК
ДУБРОВНИК
EMBERIZA AUREOLA PALL.

Розміри такі самі, як у інших вівсянок. Маса до 30 г. Добре виявлений статевий диморфізм: самці зверху темно-бурі, лоб, боки голови, вуздечка і верхня частина горла — чорні. На волі темно-коричнева смуга. Низ тіла яскраво-жовтий. Самка менш яскраво забарвлена. Верх тіла строкато-бурий, з рудуватим відтінком, нижня частина бурувато-жовта, з темними плямками на волі і боках. Над оком білувата смужка. Молоді птахи схожі на самку, але воло й горло більш плямисті.

Поширені в Східній Європі і помірній смузі Сибіру, на схід до Камчатки і Курильських островів. Птахи перелітні, зимують у Південно-Східній Азії. Останніми десятиріччями проявляють тенденцію до розселення на захід. На Україні нечисленні, навіть рідкісні гніздові птахи півночі Східного Полісся (Чернігівська область). Іноді залітають і в інші райони. Улюблені місця гніздування — трав'янисті заплавні луки в долинах річок.

У природі від інших вівсянок відрізняються характерним яскравим забарвленням. Пісенька коротенька, проста, нагадує спів інших вівсянок. Самці часто співають, сидячи на високій стеблині або на вершечку куща. Живляться навесні і влітку комахами, їдять також різне насіння.

Прилітають на місця гніздування в травні. Гнізда завжди на землі, в ямці. Яйця зеленувато-сірі або голубуваті, з темними плямками і крапками. Повна кладка з 4—5 яєць, у червні. Пташенята вилітають з гнізда в першій, іноді в другій половині липня. Відлітають на зимівлю в серпні.

Корисні і декоративні птахи, екологію яких на Україні майже не вивчено.

ВІВСЯНКА ОЧЕРЕТЯНА
ОВСЯНКА КАМЫШЕВАЯ
EMBERIZA SCHOENICLUS (L.)

Маленькі птахи. Маса 21—23 г. Дорослий самець зверху бурий, з темними рисками і рудуватими плямками. Поперек і надхвістя сірі, голова зверху і з боків чорна. На шиї біла поперечна смуга. Горло й

воло чорні, решта нижньої частини оперення біла. У самок голова рудувато-біла, з чорними плямками. Чорна пляма на горлі менша, ніж у самців, оперення не таке яскраве. Молоді птахи схожі на самку, але нижня частина в них плямистіша, верхня має рудуватий відтінок.

Поширені майже по всій Європі, Малій, Середній і Центральній Азії і в Сибіру, на північ до пониззя Обі, на схід до Камчатки і Сахаліну. У північних районах зони поширення перелітні, в південних осілі, почасти кочові птахи. В УРСР гніздові і перелітні, на півдні осілі і кочові птахи, що зустрічаються скрізь, де є болота і зарості надводної рослинності і кущів по берегах водойм. Звичайні і досить численні птахи.

У природі легко визначити за характерними особливостями забарвлення, зовнішнім виглядом і поведінкою. Тримаються завжди біля води, в очеретяних заростях. Самець співає коротеньку несклад-ну пісеньку, сидячи на високій комишині: «зіа-тіт-тай-ці-ззіс-тай-ціерціззізі». Позивні звуки — «цііе» або «джжю», у молодих птахів — коротеньке «тціє». Живляться навесні і на початку літа комахами, павуками. Ними вигодовують пташенят. Восени і взимку їдять насіння різних, переважно болотяних, рослин.

Прилітають на місця гніздування рано, в березні. Гнізда завжди на землі, в ямці, пухкі, складені зі стебел трав. Яйця жовтуваті або зеленуваті, з темними чорно-бурими крапками, тоненькими штрихами, завитками. Повна кладка з 4—6 яєць, двічі за сезон — на початку травня і в другій половині червня. Насиджує переважно самка, 13 днів. Самець лише зрідка її підміняє. Пташенята залишаються в гнізді 12—14 днів. Після закінчення гніздового періоду молоді птахи разом з дорослими утворюють чималі зграї і ведуть кочове життя, тримаючись і в цей час поблизу води.

Корисні і декоративні птахи, яких слід охороняти.

Крім описаних вище вівсянок, на Україні дуже рідко трапляються інші залітні види — вівсянка-крихітка (Emberiza pusilla Pall.), поширена в зоні тайгових лісів Євразії, і вівсянка білоголова *(Emberiza leucocephala Gm.)* — теж мешканець тайгових лісів східної Європи і Сибіру. Вівсянка-крихітка дуже мала, білоголова, має на голові білу «шапочку», облямовану чорними смугами, що дає змогу здалека відрізнити цю вівсянку від інших.

Обидва види — рідкісні залітні птахи. Відомості про них у межах УРСР мають наукову цінність.

Узимку в УРСР бувають і інші північні гості із цієї самої родини: пуночка *(Plectrophenax nivalis (L.)* і лапландський подорожник *(Calcarius lapponicus (L.).* Пуночка має характерне чорно-біле забарвлення (біла голова, чорна спина і поперек), яке добре помітне здалеку особливо у самців, що дає змогу легко впізнати цих птахів — мешканців тундрової зони Євразії. Лапландський подорожник має чорну голову, горло, воло і верхню частину грудей; його теж легко впізнати за забарвленням. Пуночки — наші звичайні птахи, бувають щороку в усіх областях з листопада до початку березня. Тримаються зграями на полях і луках. Живляться насінням різних трав'янистих рослин. Лапландський подорожник в УРСР — рідкісний залітний птах.

ЗЯБЛИК
ЗЯБЛИК
FRINGILLA COELEBS Z.

Маленькі птахи. Маса 24—25 г. У дорослих самців голова і шия сірі, на лобі чорна смуга. Спина коричнева, поперек зеленувато-жовтий. Нижня частина тіла малиново-червона. У самок черво-

ного кольору на нижній частині тіла немає, замість нього світло-бурий. Голова й спина буруватo-зелені. Молоді птахи схожі на самку.

Поширені майже по всій Європі, помірній смузі Сибіру, на схід до Томська, в Малій Азії, на Кавказі, в Ірані, Північній Африці. Птахи частково перелітні, частково осілі і кочові. На Україні гніздові, перелітні і кочові птахи Полісся, Лісостепу, Карпат, Криму та деяких лісових насаджень степової зони. Під час кочувань їх зустрічають по всіх областях. На півдні республіки бувають і взимку. Улюблені місця зябликів — листяні й мішані ліси, парки, сади, полезахисні смуги.

У природі самців легко визначити за характерним червоним забарвленням горла і грудей і білими смугами на крилах. У самок білі смуги менш помітні, але загальний вигляд їх характерний. Часто в пошуках їжі спускаються на землю.

Пісня самця дзвінка, гучна і не схожа на пісні інших птахів. Приблизно можна передати її як «ціціціціціце», «ісіс-вюрр-вюрр-тітіу». Позивні звуки — «пінь-пінь». Іноді, коли наближається негода — «рю-рю-рю-пінь-пінь». Живляться навесні і влітку комахами та іншими безхребетними, ними ж вигодовують пташенят. Охоче їдять різні ягоди і насіння трав'янистих і деяких деревних рослин. На місця гніздування прилітають у березні. Гніздо на деревах, замасковані берестою, корою, мохом і лишайниками, у вигляді глибоких кошиків, ретельно сплетених із стеблинок трав, моху, вимощені кінським волосом. Повна кладка з 5—7 зеленуватих, з темними крапками і плямами яєць, двічі за сезон — на початку травня і в кінці червня — в липні. Насиджує самка, 12—13 днів. Пта-

Зяблик (самець.)

Зяблик на гнізді.

шенята залишаються в гнізді 13—14 днів, після чого батьки годують їх вже біля гнізда близько тижня. Восени збираються в зграї і відлітають на південь, де частково зимують або кочують далі на південь.

Корисні й чудові декоративні птахи, яких слід охороняти.

В'ЮРОК
ВЬЮРОК
FRINGILLA
MONTIFRINGILLA L.

За розмірами такий як зяблик. Маса 27—28 г. У дорослих самців яскраве строкате оперення. Голова з боків, тім'я, потилиця, шия і передня частина спини чорні. Після линяння на перах голови, шиї і спини широкі світлі плями, які потім зникають. Поперек і надхвістя білі. Груди, воло, горло й боки руді, черево біле і жовтувато-біле, на череві з боків чорні плямки. Махові і стернові пера чорні, на крилах руді смужки. Самки менш яскраві, темні частини оперення не чорні, а бурі, рудий колір нижньої частини тіла блідо-вохристий. Молоді птахи схожі на самок, але ще тускліші. Поширені в тайговій зоні Європи на схід до Камчатки. Птахи перелітні. Зимують у південних областях Європи і Азії. На Україні бувають лише під час перельотів і на зимівлі, але в різні роки їх кількість і дати прольоту змінюються.

Живляться насінням. Улюблені місця перебування — узлісся, лісові галявини, зруби тощо. Часто утворюють мішані зграї із зябликами та іншими в'юрковими.

Коноплянка біля гнізда.

КОНОПЛЯНКА
КОНОПЛЯНКА, ИЛИ РЕПОЛОВ
CANNABINA CANNABINA (L.)

Маленькі птахи. Маса 20 г. У дорослих самців яскраво-червоний лоб і верхня частина голови. Забарвлення спини і попереку коричневе, з буруватими поздовжніми рисками. Воло й груди червоні, черево бурувато-жовте, підхвістя біле. Самки не мають у забарвленні червоного кольору, низ тіла з буруватими плямками. Молоді птахи схожі на самок. На перах хвоста і крил жовтуваті облямівки.

Поширені майже по всій Євразії, крім Крайньої Півночі і південних тропічних країн, у Малій Азії і Північній Африці. Птахи перелітні, зимують на півдні Європи, Азії і в Північній Африці.

На Україні гніздяться майже по всій території. Тримаються в чагарникових заростях, на узліссях, у парках і садах населених пунктів, полезахисних смугах, байрачних і заплавних лісах.

У природі цих птахів упізнають за характерним червоним забарвленням голови самців. У гніздовий період тримаються парами або невеличкими зграйками. Під час польоту, а іноді і на землі чути дуже характерне «тюкання»: «тюк-тюк-тюк» або «тю-тю-тю-тю». Пісня самців дзвінка, мелодійна, зі свистячими, подібними до флейти, звуками і щебетанням. Часто співають, сидячи на телефонних проводах, кущах, живоплотах. Живляться переважно насінням різних трав'янистих рослин, навесні і влітку також комахами; ними ж вигодовують пташенят.

На місцях гніздування з'являються в березні. Гнізда у вигляді

кошиків, сплетених зі стебел трав, корінців, вимощені пір'ям, шерстю, кінським волосом, на кущах і невисоких деревцях, як правило, низько над землею. Повна кладка з 4—6 білуватих, з червоно-коричневими плямками і рисками яєць, двічі за сезон, у квітні — на початку травня і в червні — на початку липня. Осінній переліт у вересні — жовтні.

Корисні і декоративні птахи. Потребують охорони.

ЧЕЧІТКА ЗВИЧАЙНА
ЧЕЧЕТКА ОБЫКНОВЕННАЯ
ACANTHIS FLAMMEA (L.)

Маленькі птахи. Маса до 15 г. У дорослих самців на голові червона «шапочка». Верхня частина тіла коричнево-сіра, з темними поздовжніми плямками. Поперек і надхвістя сірі, з рожевим відтінком і темними поздовжніми плямками. Нижня частина брудно-біла, на грудях з домішкою рожевого. На горлі темно-бура пляма. У самок немає рожевого відтінку на грудях і попереку. Молоді птахи схожі на самку, але без червоної «шапочки».

Поширені в зоні тундр і в північній частині лісової зони Європи, Азії і Північної Америки. Птахи частково перелітні, частково кочові. На Україні бувають пізно восени і взимку, під час зимових кочувань. Тримаються великими зграями, іноді разом з іншими в'юрковими, найчастіше на відкритих місцях, де є бур'яни, насінням яких чечітки живляться. Голос — щебетання і в польоті, і коли сидять у заростях бур'янів: «чі-чі-чі» або «чив-чив-чив-чив», за що пташки дістали свою назву.

Птахи корисні, оживляють зимовий ландшафт.

Чечіток часто виловлюють і тримають у клітках, де вони, як правило, гинуть. Потребують охорони.

Крім чечітки звичайної, взимку як рідкісні залітні птахи, іноді трапляються ще два види чечіток: чечітка біла, або тундрова *(Acanthis hornemanni (Holb.)*, схожа на чечітку звичайну, але всі тони забарвлення значно світліші (гніздиться в тундрах Євразії), і чечітка гірська *(Cannabina flaviristris L.)*, схожа на чечітку звичайну, але на голові у дорослих птахів немає червоного кольору; гніздиться в горах Північної і Середньої Європи, Малої, Середньої і Центральної Азії.

ЩИГЛИК, АБО МАЛЬОВАНЕЦЬ
ЩЕГОЛ
CARDUELIS CARDUELIS (L.)

Птахи трохи більші за чечіток. Маса до 20 г. У дорослих самців тім'я, лоб і горло червоні. Решта оперення голови чорна. Спина і поперек бурі, груди і тіло з боків жовтувато-бурі, підхвістя біле. Самка схожа на самця, але всі кольори оперення тьмяніші. У молодих птахів немає червоного і чорного кольорів на голові. На спині, боках, грудях і волі бурі плями.

Поширені майже по всій Європі, крім північних областей (до широти Ленінграда), в Північній Африці, Малій і Центральній Азії, помірній смузі Сибіру, на схід до Іркутська. Птахи осілі і кочові. На Україні гніздові, осілі і кочові птахи всіх областей.

Улюблені місця — сади, парки, полезахисні смуги, острівні переліски в степовій зоні, заплавні ліси, але завжди на узліссі, на галявинах, де є зарості бур'янів, насінням яких щиглики живляться.

У природі визначаються за яскравим, характерним забарвленням і голосом. Характерний позивний звук — «чі-і-віт». У польоті весь час щебечуть «піть-піть-піть». Пісенька самця не складна, але приємна, мелодійне щебетання, яке закінчується протяжливими свистячими звуками. Живляться переваж-

Щиглик біля гнізда.

но насінням різних трав'янистих рослин, у тому числі багатьох бур'янів, але навесні і влітку охоче їдять комах. Пташенят вигодовують теж комахами.

Гніздовий період починається в квітні. Гнізда у вигляді ретельно сплетеної чаші, із стебел різних трав'янистих рослин, моху, вимощені пухом і кінським волосом, на деревах, часто на акаціях, лоху, гледичії на інших колючих породах дерев. Повна кладка з 4—5 зеленуватих, з темними плямами яєць, двічі на сезон — у травні і в кінці червня. Насиджує тільки самка, 13—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 14—15 днів. Восени збираються великими зграями і кочують по полях, узліссях, шукаючи зарості бур'янів.

Птахи корисні і декоративні. Потребують ретельної охорони.

ЧИЖ
ЧИЖ
SPINUS SPINUS (L.)

Маленькі птахи. Маса до 14 г. У дорослих самців забарвлення верхньої частини тіла зелене, з темними поздовжніми рисками. На голові зверху чорна «шапочка». Низ тіла жовто-зелений, з поздовжніми темними рисками по боках. У самок немає чорної «шапочки», і всі кольори не такі яскраві, як у самця. Молоді птахи схожі на самку, але трохи темніші, білих поздовжніх плямок у них більше.

Поширені майже по всій Європі, на Кавказі, в Туреччині, Ірані, Забайкаллі, на Курильських островах, Сахаліні і в Японії. Птахи осілі, частково кочові; під час кочувань залітають досить далеко за межі

гніздової території. На Україні гніздові, осілі і кочові птахи Карпат і Криму. Під час осінньо-зимових кочувань бувають скрізь, по всіх областях. Улюблені місця перебування в гніздовий період — хвойні, переважно ялинові, ліси, під час кочувань — сирі заплавні ліси, парки, гаї, сади населених пунктів.

У природі їх визначають за характерним зеленим забарвленням, позивними звуками «чюллі-піі». Пісня — тріскотливе щебетання, що закінчується свистячими звуками. Під час кочувань тримаються великими зграями поблизу водойм, особливо охоче сідають на вільхи. Живляться навесні і влітку переважно комахами і ними вигодовують пташенят. Восени їдять насіння різних дерев, особливо вільхи, а також насіння різних бур'янів. Гніздяться в ялинових лісах високо на деревах. Гнізда — ретельно сплетені з трави, тоненьких гілочок і моху кошики, вимощені шерстю, пухом, пір'ям, добре замасковані мохом і лишайниками. Повна кладка з 5—6 зеленуватих, з темними крапками яєць, двічі на літо, в кінці квітня — на початку травня і в кінці червня. Насиджує самка, 13—14 днів. Пташенята залишаються у гнізді 13—15 днів. Після закінчення гніздового періоду збираються у великі зграї і кочують всю осінь і зиму, аж до середини березня.

Птахи корисні, декоративні, знищують багато комах-шкідників. Потребують охорони.

ЧЕЧЕВИЦЯ ЗВИЧАЙНА
ЧЕЧЕВИЦА ОБЫКНОВЕННАЯ
CARPODACUS ERYTHRINUS (PALL.)

Невеликі птахи. Маса до 24 г. У дорослих самців голова червона, з буруватим відтінком на покривних перах вух. Верхня частина тіла бура, з червонуватим відтінком, нижня червона, черево рожеве, підхвістя біле. Самки зверху бурувато-сірі, з темними поздовжніми плямками. На голові і грудях немає червоного кольору. Низ тіла брудно-білий, з жовтуватим відтінком і з темними поздовжніми плямками. Молоді птахи схожі на самок, але верх тіла темніший. Верх і низ тіла з темними поздовжніми плямами.

Поширені в Східній Європі, помірній смузі Сибіру, Малій, Середній і Центральній Азії, на схід до Південного Китаю. Птахи перелітні. Зимують у Малій і Південній Азії. В УРСР гніздові і перелітні птахи Полісся та деяких північних районів Лісостепу. Можливо, гніздяться і в Криму. Під час перельотів бувають і в інших областях. Улюблені місця — заплавні болотисті луки з чагарниками, узлісся, іноді сади, але завжди поблизу води.

У природі самці добре відрізняються від інших птахів червоним забарвленням голови і грудей. Самку відрізнити важче. Коли самець співає, найчастіше сидить на верхівці куща або маленького деревця. Пісенька коротенька, з кількох свистячих звуків «фі-тю-фі-тю-фітіу», а також тихеньке, мелодійне щебетання. Позивні звуки — «пліт-пліт» або «чссюю». Живляться насінням різних трав'янистих рослин, ягодами, меншою мірою комахами та іншими дрібними безхребетними. Пташенят вигодовують також переважно рослинною їжею з незначною домішкою тваринного корму.

Прилітають в кінці квітня — на початку травня. Гнізда не дуже ретельно сплетені із стебел трав, корінців, на кущах або невисоких деревах. Повна кладка з 4—6 голубувато-зелених, з темними крапочками і рисками яєць у червні і навіть липні. Насиджує самка, 13—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 14—17 днів. Після вильоту пташенят, до осіннього перельоту птахи тримаються виводками. Від-

літають на зимівлю в першій половині вересня.

Красиві декоративні птахи, знищують насіння бур'янів. Потребують охорони.

Крім чечевиці звичайної, дуже рідко на Україну залітає її родич чечевиця сибірська *(Carpodacus roseus (Pall.)*. Самці цих птахів мають більше червоного кольору в оперенні, ніж самки чечевиці звичайної. Поширені в помірній смузі Сибіру.

ЗЕЛЕНЯК
ЗЕЛЕНУШКА
CHLORIS CHLORIS (L.)

Птахи трохи більші за чечевицю звичайну. Маса до 35 г. У дорослих самців верхня частина тіла зеленувато-сіра, з буруватим відтінком, поперек і надхвістя зеленіші, голова і шия сіріші. Нижня частина тіла жовтувато-зелена, з буруватим відтінком. Самки забарвлені не так яскраво, нижня частина тіла білувата, плямиста. Верхня — зеленувато-бура, з темними плямками. Молоді птахи схожі на самок, але з темнішими плямками.

Поширені майже в усій Європі, на північ до Білого моря, на схід до Уралу, на Кавказі, в Малій і Середній Азії, у Північно-Західній Африці. Птахи частково перелітні в північних районах області поширення, частково осілі і кочові.

В УРСР гніздові, перелітні і кочові птахи в усіх областях. Гніздяться у листяних і мішаних лісах Полісся і Лісостепу, в байрачних острівних лісах, парках і садах населених пунктів.

У природі визначаються за характерним зеленим забарвленням (за що дістали українську і російську назви) і голосом, який добре відрізняється від голосів інших птахів. Позивні крики — дзвінке «дьюжьюіі» і «тю-тю-тю-тю». Пісня самця складається з тих самих звуків, але закінчується дзвінким «лінг-лінг-лінг». Живляться переважно рослинною їжею — насінням, особливо насінням різних маслянистих рослин, бруньками, ягодами. Пташенят у перші дні їх існування годують комахами.

На місця гніздування прилітають у березні, іноді навіть у лютому. Гніздяться на деревах хвойних і листяних порід, як правило, невисоко над землею. Гнізда роблять із стебел трав, тоненьких гілочок і корінців, вимощують шерстю, мохом, кінським волосом, пір'ям тощо. Повна кладка з 4—6 зеленуватих, з буро-фіолетовими плямками яєць, двічі за сезон, в кінці квітня — першій половині травня і в другій половині червня. Насиджує самка, 13—14 днів. Самець в цей час її годує. Пташенята перебувають у гнізді 13—14 днів і залишають його, ще не повністю вміючи літати (як у більшості нагніздних птахів). Батьки ще понад тиждень годують їх біля гнізда.

Осінні кочування починають із серпня. Пізніше іноді об'єднуються в спільні зграї з іншими в'юрковими. Зграйки невеликі, 20—25 особин.

Корисні і декоративні птахи. Потребують охорони.

КОСТОГРИЗ
ДУБОНОС
COCCOTHRAUSTES
COCCOTHRAUSTES (L.)

Маса 55—60 г. У дорослих самців голова зверху бурувато-коричнева, шия сіра, спина темно-коричнева, поперек і надхвістя бурі, з жовтуватим відтінком. Лоб, вуздечка і пляма на горлі чорні. Нижня частина тіла бурувата, з рожевим відтінком. Підхвістя біле, на крилах білі плями. Дзьоб масивний, товстий і міцний. Птахи ним вільно роздушують кісточки вишень і черешень, за що і дістали свою назву. Самки не такі яскраві, як самці, колір оперення має сіру-

ватий відтінок. Молоді птахи зверху бурі, із сіруватим відтінком. Голова зверху зеленувато-жовта, горло бурувато-жовте. Груди й черево брудно-білі, з бурими крапками.

Поширені в південній і середній смугах Європи, на північ до широти Ленінграда, на Кавказі і в Закавказзі, в Північно-Західній Африці, Ірані, Пакистані, в помірній смузі лісової зони Сибіру, на схід до Тихого океану. Птахи на півночі області поширення перелітні, в інших районах осілі й кочові. На Україні осілі й кочові птахи Карпат і Криму. Під час перельотів бувають в усіх областях, де є ліси або парки. Улюблені місця — листяні й мішані ліси, фруктові сади.

У природі від інших птахів відрізняються масивним, великим дзьобом. Добре помітні також білі плями на крилах. Позивні звуки — металічне «цікання» («ціі» або «цікк»). Під час токування самець подає тихенькі звуки «бу-бу-бу» і в цей час настовбурчує пір'я на голові і розпускає крила і хвіст. Пісня — тихеньке щебетання, цвірінькання.

Живляться горішками і кісточками ягід бука, вишні, черешні, терену, глоду, яблунь, груш, кленів, липи, вільхи. Навесні їдять бруньки дерев, також комах, переважно жуків. Пташенят вигодовують комахами.

На місцях гніздування з'являються в квітні. Гнізда з паличок, корінців, рихлої будови, не високо на деревах, найчастіше в садах або листяних лісах. Повна кладка з 4—6 голубуватих, з темними плямками яєць з'являється з кінця квітня (на півдні УРСР) — у травні. Насиджує переважно самка, 14 днів. Самець підміняє її лише на короткий час. Пташенята залишаються в гнізді близько двох тижнів.

У кінці літа і восени костогризи можуть завдавати шкоди фруктовим садам і дозріваючим зерновим культурам. Проте кількість цих птахів в УРСР невелика, отже, і шкода ця незначна.

Птахи дуже своєрідні і зменшувати їхню кількість недоцільно. У разі потреби слід користуватися відлякуючими засобами.

СНІГУР
СНЕГИРЬ
PYRRHULA PYRRHULA (L.)

Птахи трохи менші за костогризів. Маса 35—37 г. У дорослих самців спина сіра, поперек і надхвістя білі. Верх голови і кільце навколо дзьоба чорні, підхвістя і низ черева білі. Решта нижньої частини оперення червона. Крила й хвіст чорні. У самок нижня частина тіла бурувато-сіра, з рожевим відтінком, спина бурувато-сіра. Молоді птахи схожі на самок, але на голові не мають чорної «шапочки» і все оперення тьмяніше, ніж у дорослих птахів.

Поширені в хвойних рівнинних і гірських лісах Європи, Кавказу, помірної смуги Сибіру, на схід до Камчатки, Сахаліну і Японії. Птахи перелітні в північній зоні поширення, на решті території осілі й кочові. В УРСР нечисленні гніздові птахи хвойних лісів Карпат і зимуючі, звичайні, досить численні птахи всієї території республіки. Бувають у деревних насадженнях різного типу. У природі їх визначають за характерним зовнішнім виглядом. Голос — свистячі звуки «гвю» або «рюрр», пісня тихенька, щебетлива. Узимку тримаються зграйками, часто налітають на дерева горобини і їдять ягоди. Навесні охоче клюють бруньки дерев. Їдять також насіння і ягоди багатьох деревних і чагарникових рослин. Пташенят вигодовують переважно комахами та іншими дрібними безхребетними.

На місця гніздування в Карпатах прилітають у квітні. Селяться в густих ділянках хвойних лісів. Гнізда на деревах, із сучків і гілочок,

Снігур.

вимощують їх травою, мохом, пір'ям. Яйця світло-голубі, з бурими плямками, рисочками і крапками. Повна кладка з 4—5 яєць, на початку травня — початку липня, буває 2 кладки за сезон. Насиджує самка, 13 днів. Самець весь час годує її. Пташенята залишаються в гнізді до 16 днів. З серпня і до початку квітня ведуть кочовий спосіб життя, залітаючи далеко за межі області гніздування.

Птахи красиві, дуже декоративні, знищують багато насіння бур'янів. Можуть завдавати невеликої шкоди фруктовим деревам, скльовуючи бруньки. Але шкода ця незначна; снігурів слід охороняти.

Зрідка на Україну (в хвойні ліси Полісся і Карпат) залітає чималий красивий птах з рожевим забарвленням нижньої частини тіла (самка знизу рудувато-зелена), мешканець тайгових лісів Північної Європи і Азії — с м е р і ч н и к, або щ у р *(Pinicola enucleator (L.)*. Живиться насінням і бруньками переважно хвойних дерев, а також ягодами і насінням дерев і чагарників. Красивий, декоративний птах. Потребує охорони.

КАНАРКОВИЙ В'ЮРОК
КАНАРЕЕЧНЫЙ ВЬЮРОК
SERINUS SERINUS (L.)

Маленькі птахи. Маса до 15 г. Дорослі самці зверху темно-бурі, з жовтими облямівками пер. Надхвістя зеленувато-жовте. Нижня частина тіла яскрава, жовто-зелена. На лобі теж яскрава жовто-зелена пляма. На крилах подвійні поперечні жовті смуги. Самка схожа на самця, але забарвлення в неї не таке яскраве. На боках тіла в неї більше плям. Молоді птахи знизу також більш плямисті. Жов-

тий колір в оперенні має рудуватий відтінок.

Область гніздування весь час змінюється. Зараз поширені в Західній і Центральній Європі (на північ до Ленінграда, на схід до центральних областей України), в Північно-Західній Африці, на Азорських і Канарських островах, у Туреччині і Сірії. У північних районах зони поширення птахи перелітні, в південних — осілі, почасти кочові. На Україні поширені як гніздові птахи в західних областях, у Карпатах, у центральних районах Полісся, Лісостепу. Розселюються на схід. Залітають і в східні райони.

Гніздяться переважно в деревних насадженнях населених пунктів, у парках, скверах, зелених зонах, садах міст і селищ.

У природі визначаються за малими розмірами і зелено-жовтим забарвленням нижньої частини тіла. У самців дуже характерна токова поведінка: вони розпускають хвіст і крила, крутяться на гілках дерев і в повітрі, весь час співають. Пісенька характерна, тріскотлива, складається з коротких складів і дзюркотливих трелей. Трохи подібна до крику цикад. Позивні крики, які птахи подають, коли летять, коротенькі «тірлі» або «жьюіі». Живляться насінням і бруньками рослин. Навесні і влітку поїдають також дрібних комах. Пташенят вигодовують комахами.

На місця гніздування прилітають у кінці березня — на початку квітня. Гнізда на деревах, невисоко над землею. Вони майстерно сплетені зі стебел трав, корінців, моху і лишайників, вимощені кінським волосом, рослинним пухом, пір'ям. Повна кладка з 4—5 білувато-голубих, з темними крапками і рисками яєць, двічі за сезон, у травні і в кінці червня — на початку липня. Насиджує самка, 13 днів, самець весь час годує її. Пташенята залишаються в гнізді близько двох тижнів.

Осінній переліт починається у вересні і закінчується в жовтні. Птахи з УРСР зимують у країнах Середземномор'я.

Корисні і декоративні птахи. Потребують охорони. Їх можна приваблювати, насаджуючи дерева з густою кроною.

ШИШКАР ЯЛИНОВИЙ
КЛЕСТ-ЕЛОВИК
LOXIA CURVIROSTRA L.

Маса до 50 г. Краї дзьоба перехрещуються (заходять один за одний). У дорослих самців загальне забарвлення тіла червоне. На спині помітні бурі поздовжні плями. Надхвістя і задня частини черева сірі. У самки загальне забарвлення зеленувато-жовте. Молоді птахи бурі, з темними плямками на задній частині спини і блідими плямками на голові, шиї і передній частині спини. Спина з зеленуватим відтінком. Пізніше в забарвленні з'являються червоний і жовтий кольори (перехідне вбрання).

Поширені в хвойних рівнинних і гірських лісах Європи, Південно-Західної Африки, Кавказу, Середньої, Центральної і Східної Азії, Сибіру, Північної Америки. Птахи осілі, почасти кочові. На Україні гніздові й кочові птахи гірських лісів Криму і Карпат. Залітають під час осінньо-зимових кочувань і в інші райони. І в період гніздування і під час кочувань тримаються в хвойних, переважно ялинових лісах, на високих деревах. У природі їх визначають за характерною формою дзьоба і забарвленням. Підвішуються на кінцях гілок і вилущують із шишок насіння; тримаються зграйками. Позивні крики в польоті — гучне «гіпп-гіпп», коли сидять — «тьок», «тьок» або «ціррр». Спів складається з гучних свистячих звуків, які чергуються з тихим щебетанням. Можуть співати і самки, але тихіше і набір звуків менший. Сам-

ці токують на верхівках дерев (бігають і кружляють по гілках).

Живляться переважно насінням ялин та інших хвойних дерев, рідше бруньками кленів, верб, тополь. Урожай або неврожай шишок хвойних призводить до місцевих або дальніх кочувань у пошуках їжі.

Їдять також комах. Гніздяться в різні пори року, переважно в кінці зими, коли в шишках ще багато насіння. Гнізда будують з тоненьких гілочок, стеблинок, вплітають у стінки мох і лишайники, вимощують мохом, шерстю, пір'ям. Розміщують гнізда в гущавині гілок, частіше біля стовбура, щоб захистити їх від зимової негоди. Яйця блідо-зеленувато-голубі, з бурими і червоно-бурими плямками і крапками. Кладка з 3—4, рідше 5 яєць, в усі пори року, але найчастіше в кінці лютого — в березні, квітні, іноді навіть у січні. Насиджує самка, 14—16 днів. Самець увесь час годує її. Пташенята залишаються в гнізді 2 тижні. Вилуплюються з яйця з прямим дзьобом, але через 3 тижні його краї перехрещуються. Після закінчення гніздового періоду утворюють зграйки і починають кочувати.

Птахи дуже декоративні, сприяють поповненню і поширенню ялинових лісів. Заслуговують охорони.

Під час осінньо-зимових кочувань на Україну залітає також ш и ш к а р с о с н о в и й *(Loxia pityopsittacus Borkh.)* За розмірами він трохи більший за шишкаря ялинового. Маса 56—58 г. У самців забарвлення верхньої частини тіла і грудей червоне, з жовтими і сірими плямками. Низ голови і підхвістя сірі. Загальний тон забарвлення самок зелено-жовтий, з поздовжніми темними плямами. Молоді птахи схожі на самок, але плямистіші. Поширений у хвойних лісах Північної Європи, на схід до Уралу. На Україні буває не кожного року, взимку. Нечисленний, залітний птах. У природі дуже схожий на шишкаря ялинового, але трохи більший. Крики більш гучні й дзвінкі. Особливості екології подібні до екології шишкаря ялинового. Живиться також насінням сосни, ялини та інших дерев і чагарників. Цікаві декоративні і корисні птахи.

Крім описаних вище шишкарів, в УРСР трапляється як дуже рідкісний залітний птах ш и ш к а р б і л о к р и л и й *(Loxia leucoptera Gm.)*. За розмірами він такий самий, як ялиновий шишкар, але самці мають рожеве забарвлення (тільки підхвістя брудно-біле) і на крилі дві поперечні широкі білі смуги. Поширений у північній смузі тайгових лісів Європи, Азії, Північної Америки. У природі дуже схожий на шишкарів соснового і ялинового. Особливості екології їх також дуже схожі. Корисний птах. Потребує ретельної охорони.

ГОРОБЕЦЬ ХАТНІЙ
ВОРОБЕЙ ДОМОВЫЙ
PASSER DOMESTICUS (L.)

Маса 40 г. У дорослого самця верх голови сірий, з темними цяточками, спина коричнева, з чорними поздовжніми плямами, поперек і надхвістя сірувато-бурі. Горло, воло, верхня частина грудей чорні, низ грудей і черево бурувато-білі. По боках голови коричневі смуги. Шия з боків і щоки сірі. У самки голова бура, нижня частина тіла строкато-бура. Оперення не таке яскраве, як у самця. Молоді птахи схожі на самок.

Були поширені спочатку в Європі, Азії, крім Крайньої Півночі, в Північно-Східній Африці, Аравії. Потім їх було завезено на всі континенти земної кулі, де вони дуже добре акліматизувалися. Птахи осілі, частково кочові. В УРСР поширені в населених пунктах по всій території. Найхарактерніші звуки — цвірінькання «чив-чив» або «жив-жив».

Живляться переважно рослин-

Горобець польовий біля гнізда.

ною і меншою мірою тваринною їжею (комахами та іншими безхребетними), охоче поїдають різні харчові відходи, зерно, ягоди, майже всеїдні. Розмножуються 2, іноді 3 рази за сезон. Гніздяться в різних закритих приміщеннях — у щілинах будівель, норах на берегових або байрачних урвищах, у скелях, дуплах дерев, штучних гніздівлях. Деякі птахи роблять великі кулеподібні гнізда на гілках дерев, іноді досить високо над землею. Гніздяться колоніально. Гніздо з трав'янистих рослин, корінців, вимощене кінським волосом, пір'ям тощо. Яйця білувато-жовті, із сірувато-бурою густою крапчастістю. Повна кладка з 5—7 яєць, з квітня — до кінця липня. Насиджують обидва птахи, 13—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді 17 днів. Після закінчення гніздового періоду збираються у великі зграї, іноді налітають на посіви проса та інших зернових, клюють ягоди, можуть завдавати певної шкоди. Навесні і влітку живляться комахами, серед яких багато шкідників сільського господарства. Пташенят вигодовують комахами. Кількість горобців слід регулювати, не допускаючи їх масового розмноження і великої концентрації в районі, де дозрівають ягідні або зернові культури. Птахи дуже прикрашають і оживляють ландшафт населених пунктів, особливо взимку і навесні, отже, мають деяке декоративне значення.

ГОРОБЕЦЬ ПОЛЬОВИЙ
ВОРОБЕЙ ПОЛЕВОЙ
PASSER MONTANUS (L.)

Птахи менші за хатнього горобця. Маса до 30 г. Дорослі самці і самки мають однакове забарвлен-

ня. Голова зверху коричнева, спина жовтувато-бура, з чорними стрижневими плямами. Поперек і надхвістя бурі. На горлі чорна пляма. Низ тіла бурувато-білий. «Вуздечка» і покривні пера вуха чорні. Боки тіла, шия і щоки білі. У молодих птахів пляма на горлі сіра, голова з темними плямами, оперення менш яскраве, ніж у дорослих.

Поширені майже по всій Євразії і в Індонезії. Птахи осілі, частково кочові. На Україні гніздяться всюди, як у населених пунктах, так і далеко за їх межами, в лісах, берегових урвищах, на скелях.

У природі відрізняються від горобців хатніх менш яскравим, коричнево-сірим забарвленням, меншими розмірами, відсутністю статевого диморфізму. Голос тонший, ніж у горобців хатніх. Позивний крик «зев-зев-зев», який повторюється 3—4 рази. Живляться переважно рослинною їжею, під час гніздового періоду також комахами. Пташенят вигодовують комахами. Збираючись у кінці літа і восени великими зграями, налітають іноді на посіви зернових, а також на ягідні культури і можуть завдати сільському господарству деякої шкоди.

Гніздяться окремими парами або невеликими колоніями. Пташенят виводять 2—3 рази за сезон. Гніздяться в закритих приміщеннях — у дуплах дерев, норах, щілинах скель і будівель, стінках гнізд великих птахів. На деревах гнізда роблять дуже рідко. Пташенят виводять 2 рази на літо. Повна кладка з 4—8 плямистих яєць, з квітня до липня. Гніздовий матеріал і будова гнізда майже такі самі, як у горобця хатнього. Яйця насиджують обидва птахи, 13—14 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько 16 днів.

Горобці польові водночас приносять і користь, знищуючи комах-шкідників. Слід регулювати їхню кількість, не допускати масових концентрацій у місцях, де визрівають зернові або ягідні культури.

ШПАК ЗВИЧАЙНИЙ
СКВОРЕЦ ОБЫКНОВЕННЫЙ
STURNUS VULGARIS L.

Птахи трохи менші за дроздів. Маса до 95 г. Дорослі птахи блискуче-чорні, з металічним зеленуватим, фіолетовим або червонуватим відтінком. Після линяння багато дрібних світлих плямок, які потім, у міру зношування пер, зникають, і у весняному оперенні птахи майже зовсім чорні. Самки забарвлені менш яскраво, ніж самці, але ця відмінність майже не помітна. У молодих птахів оперення має бурий відтінок.

Поширені майже по всій Європі (крім Крайньої Півночі) і в Північній Африці. Птахи перелітні, зимують у південних районах області поширення. Місця зимівель поступово пересуваються на північ. На Україні гніздові і перелітні птахи всієї території. Гніздяться в мішаних і листяних лісах, парках, садах, полезахисних смугах, у заплавних лісах, ярах і берегових урвищах, на скелях. У природі їх дуже легко визначають за зовнішнім виглядом і поведінкою. Пісня гучна, насичена звуками, запозиченими з пісень інших птахів, гавкання собак тощо. Під час співу хлопають крилами. Живляться майже виключно комахами. Пташенят вигодовують комахами. Їдять також інших дрібних безхребетних — павуків, червів. Охоче їдять у кінці літа і восени ягоди, насіння, різні покидьки.

Прилітають на місця гніздування в середині березня, на півдні раніше. Гнізда роблять завжди в закритому приміщенні: в дуплах, норах, щілинах скель, стінах будівель. Охоче займають штучні гніздівлі — шпаківні. Нерідко утворюють великі гніздові колонії. Гнізда вимощують соломою, травою, зеленим листям, пір'ям різних птахів. Яйця однотонні, ніжно-блакитного кольору. Повна кладка з

5—7 яєць, у квітні — травні. У старих птахів буває друга кладка — в червні. Насиджує самка, 11—12 днів. Пташенята залишаються в гнізді близко трьох тижнів. Після вильоту з гнізда молоді птахи утворюють великі мішані зграї і ведуть кочовий спосіб життя. Восени, у теплі, сонячні дні самці сідають біля своїх старих гнізд або шпаківень і співають.

Відлітають на південь у вересні — листопаді. Деякі птахи залишаються на зимівлю в південних степових районах. Останнім часом птахи залишаються на зимівлю в населених пунктах біля звалищ, на північ до Києва.

Птахи корисні й декоративні. Потребують охорони. Їх слід приваблювати в ліси, парки і сади.

ШПАК РОЖЕВИЙ
СКВОРЕЦ РОЗОВЫЙ
PASTOR ROSEUS (L.)

За розмірами майже такі самі, як звичайні шпаки. Маса до 90 г. У дорослих птахів рожеві груди, черево, боки тіла і спина, за що дістали свою назву. Голова, шия, передня частина грудей, крила, підхвістя і хвіст чорні, із зеленуватим металічним блиском. На голові чорний «чубчик». У самок «чубчик» менший і оперення не таке яскраве, як у самців. Молоді птахи блідо-бурі, зі світлими плямками (світлі облямівки пер).

Поширені в Південно-Східній Європі, в Малій і Середній Азії. Птахи перелітні. Зимують у Південній Азії. На Україні спорадично (не кожного року) гніздяться в Криму (Керченський півострів) і в деяких південно-східних районах степової зони. Гніздяться колоніями, по кілька сот і навіть кілька тисяч пар, на скелях, у лесових берегових урвищах, старих кам'яних будівлях тощо.

У природі відрізняються від інших птахів характерним рожевим забарвленням і схожістю за зовнішім виглядом і поведінкою із звичайним шпаком. Спів — хрипле, скрипуче щебетання. Позивні крики і крики переляку близькі до скрипучих криків звичайного шпака. Живляться комахами, особливо сарановими та іншими прямокрилими. Улітку і восени охоче їдять ягоди.

На місця гніздування прилітають у середині травня. Гнізда завжди в закритому приміщенні, вимощені соломою та стеблами трав'янистих рослин. Повна кладка з 4—6 блідо-блакитних яєць, у травні. Насиджують обидва птахи, 15 днів. Пташенята залишаються в гнізді 22—24 дні. Після закінчення сезону розмноження птахи збираються у великі зграї і ведуть кочове життя, залітаючи досить далеко від району гніздування. Відлітають на південь у серпні — вересні.

Птахи корисні і декоративні. Потребують повної охорони.

ІВОЛГА
ИВОЛГА
ORIOLUS ORIOLUS L.

Невеликі птахи. Маса до 85 г. У дорослих самців забарвлення дуже строкате. Голова, спина і низ тіла яскраво-жовті. Махові пера чорні, із світлими облямівками, стернові — чорні з жовтим. Дзьоб червоний. Самка зверху жовтувато-зелена, знизу блідо-жовта, з темними поздовжніми рисками. Чорний колір на крилах і хвості не блискучий, буруватий. Молоді птахи схожі на самок, але темні плямки на нижній частині тіла блідіші.

Поширені в південній і помірній смугах Європи, в Західному Сибіру, Середній і Передній Азії, Північно-Західній Африці. Птахи перелітні. Зимують в Екваторіальній і Південній Африці і в Індії. В УРСР гніздові і перелітні птахи всієї

Іволга біля гнізда.

території. Улюблені місця — листяні й мішані ліси, парки, сади, заплавні ліси, полезахисні лісосмуги.

У природі визначаються за яскраво-жовтим з чорним забарвленням, поведінкою: птахи дуже жваві, перебувають у кронах дерев. Шлюбний крик самців — гучний мелодійний свист «фіу-фіу» або «фіу-фі-фіу». Тривожний крик — різке «джуііть», трохи нагадує крик котів, які б'ються. Навесні самці тихо співають, скоріше щебечуть. Живляться комахами, в тому числі волохатими гусеницями, павуками та іншими безхребетними, яких збирають переважно в кронах дерев, рідше ловлять на льоту або на землі. Улітку і восени охоче поїдають різні ягоди.

Прилітають на місця гніздування пізно, коли дерева вже вкриваються листям, у першій половині травня. Гнізда у вигляді ретельно сплетених з луб'яних волокон і трави кошиків підвішують у розвилці гілок, вимощують їх пір'ям, шерстю, м'якою травою. Повна кладка з 4—5 рожевувато-білих з чорними плямками яєць, у кінці травня — на початку червня. Насиджує переважно самка, 13—15 днів. Починають літати в кінці червня — на початку липня. Відлітають на зимівлю в кінці серпня — на початку вересня.

Дуже красиві і корисні птахи, які знищують багато комах — шкідників лісу і саду. Потребують ретельної охорони.

КРУК
ВОРОН
CORVUS CORAX L.

Чималі блискучо-чорні птахи з міцним великим дзьобом. Маса до

Крук.

1300 г. Молоді птахи чорні, без блиску, з буруватим відтінком.

Поширені майже по всіх країнах південної півкулі. В УРСР нечисленні, але звичайні осілі, почасти кочові птахи всієї території. Живуть у рівнинних і гірських лісах, у заплавах річок, байрачних лісах тощо.

У природі їх визначають за розмірами, чорним кольором оперення і характерним криком «кру-кру» (за що дістали свою українську назву). Шлюбні ігри в повітрі, коли птахи кружляють і ганяють один одного, починаються дуже рано — в лютому і навіть у кінці січня. Великі гнізда мостять високо на деревах. За характером живлення всеїдні птахи, охоче поїдають падло і покидьки, живих дрібних хребетних, комах тощо. Як і хижі птахи, неперетравлені рештки їжі викидають через рот у вигляді погадок.

Гнізда з чималих сучків і гілок мостять у затишних куточках старого лісу або в парках, на високих старих деревах. Повна кладка з 5 зелених з темними плямками яєць, на початку березня. Насиджують обидва птахи, 19—20 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько місяця. Круки дуже корисні птахи, які знищують багато шкідливих комах і гризунів, а також виконують у природі санітарні функції. Заслуговують на повну і ретельну охорону.

ВОРОНА СІРА, ГАВА
ВОРОНА СЕРАЯ
CORVUS CORONE L. (підвид C. C. CORNIX L.)

Чималі птахи. Маса до 750 г. У дорослих птахів чорні голова, горло, передня частина грудей,

крила і хвіст. Решта оперення попелясто-сіра, з чорними рисками. Молоді птахи мають буруватий відтінок.

Поширені майже по всій північній півкулі, крім Крайньої Півночі і частково тропічних країн Азії. В УРСР звичайні, досить численні, місцями осілі, частково кочові птахи всієї території. Тримаються в лісах, лісосмугах степової зони, часто поблизу і в межах населених пунктів.

Голос — хрипле і досить гучне «карр-карр».

Живляться рослинною і тваринною їжею. Поїдають дрібних гризунів, жаб, ящірок, дрібних птахів, пташенят і яйця інших птахів, комах, падло і всякі покидьки. Їдять також зерно, горіхи тощо.

Гнізда з уламків гілок мостять на деревах. Повна кладка з 5 зелених, з темними крапками яєць, у кінці березня — до середини квітня. Насиджує переважно самка, 17 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько 35 днів.

Виконуючи санітарні функції і знищуючи гризунів і комах-шкідників, ворони приносять користь. Але водночас вони руйнують гнізда і поїдають яйця і пташенят мисливських і дрібних співочих птахів, молодих зайченят, каченят, тобто завдають шкоди мисливському і лісовому господарству. Отже, кількість ворон, особливо в мисливських господарствах і населених пунктах, слід регулювати. Але в ніякому разі не можна винищувати ворон.

Зрідка на Україну залітає ворона чорна *(C. corone corone L.)*. Забарвлення суцільно чорне. Гніздиться в Західній Європі.

ГРАК, ГАЙВОРОН
ГРАЧ
CORVUS FRUGILEGUS L.

Блискучо-чорні птахи, трохи менші за ворон. Маса до 500 г. Усе оперення чорне, навколо дзьоба

Ворона сіра (молодий птах).

голе шкіряне кільце. Молоді птахи бурувато-чорні, без блиску.

Поширені майже по всій Європі, крім Крайньої Півночі, в Передній, Середній Азії, в Забайкаллі і на Далекому Сході, на схід до Японії. Птахи частково перелітні, частково осілі й кочові в південних районах свого поширення. Зимують у країнах Західної і Південної Європи, в Передній і Середній Азії, Індії, Південно-Східній Азії. В УРСР частково перелітні, частково кочові птахи всієї території. Зимують у країнах Західної Європи і Балкан. Гніздяться колоніями з багатьох сотень пар у населених пунктах, у пришляхових і полезахисних насадженнях.

У природі визначаються за забарвленням, розмірами і голою шкірою біля основи дзьоба. Тримаються зграями під час гніздування, перельотів і кочувань. Часто ходять у полі за сільськогосподарськими машинами, вибираючи комах і гризунів. Крик — поважне, трохи протяжливе «каа» або «гаа». Живляться комахами, мишовидними гризунами, насінням, пагонами зернових культур.

На місцях гніздування з'являються в другій половині березня — на початку квітня, залежно від ходу весни. Заміна зимуючих птахів на місцевих відбувається на початку березня. Гніздяться великими колоніями (рідко по кілька пар) на деревах. Гнізда з гілок, вимощені тонкими гілочками, травою, шерстю. Гнізда використовують багато років підряд. Повна кладка з 4—5 зеленуватих, з темними плямками яєць, у середині — кінці квітня. Насиджують 18—20 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько 30 днів. Після вильоту з гнізда молодих птахів граки збираються у великі зграї і живляться на полях, у степу, по звалищах і пустирях у населених пунктах. Місцеві птахи відлітають на зимівлю в жовтні — на початку листопада.

Птахи корисні.

ГАЛКА
ГАЛКА
CORVUS MONEDULA L.

Птахи помітно менші за граків і ворон. Маса до 250 г. У дорослих птахів голова зверху, крила і хвіст чорні, з металічним блиском. Спина, підхвістя, горло й воло чорні, без блиску. Голова з боків, шия зверху і нижній бік тіла попелясто-сірі. Молоді птахи схожі на старих, тільки чорне оперення в них без блиску. Низ тіла сірий, з буруватим відтінком.

Поширені в країнах південної і помірної смуг Європи і Азії, до Далекого Сходу і Японії, у Північно-Західній Африці. Птахи частково перелітні (в північній частині зони поширення частково осілі й кочові). Зимують у південній частині області поширення. На Україні осілі, почасти кочові птахи всієї території. Живуть у лісах, на скелях і лісових урвищах, але більшість — у будівлях населених пунктів.

У природі визначаються за характерним зовнішнім виглядом. Навесні тримаються окремими парами або невеличкими колоніями. Восени і взимку утворюють зграї разом з граками і воронами. Голос — дзвінке «кай-кай» або «кен-кен». Живляться переважно комахами, але охоче поїдають різне насіння і покидьки.

На місцях гніздування з'являються в кінці березня — на початку квітня. Гніздяться невеликими колоніями або поодинокими парами в щілинах будинків, мостів, елеваторів, у димарях, дуплах дерев тощо. Гніздо з паличок, вимощене ганчірками, пір'ям, шерстю, папером тощо. Повна кладка з 5—6 зеленуватих, з темними плямками яєць, у кінці квітня — на початку травня. Насиджує переважно самка, 18—20 днів. Пташенята залишаються в гнізді 32—35 днів. Після закінчення гніздового періоду, в

Пташенята сороки.

серпні галки збираються у великі зграї і кочують у пошуках їжі разом з іншими вороновими. Птахи дуже корисні. Заслуговують повної охорони.

СОРОКА
СОРОКА
PICA PICA (L.)

Довгохвості строкаті птахи, розмірами такі, як галка. Маса 230—250 г. У дорослих птахів голова, шия, воло і частина грудей чорні, із зеленуватим металічним блиском. Задня частина грудей, черево, поперек і плечові пера білі. Хвіст довгий, чорний, з металічним блиском. У молодих птахів оперення тьмяне, без блиску. Білі частини оперення з буруватим відтінком.

Поширені майже в усіх країнах північної півкулі, крім Крайньої Півночі і Східного Сибіру. На Україні гніздові осілі птахи всієї території. Улюблені місця — узлісся, молодняки, зарості чагарників по берегах водойм, у ярах, балках, садах, пришляхових і полезахисних смугах. У природі їх визначають завдяки характерним забарвленню, поведінці і зовнішньому вигляду. Голос — гучне стрекотання і дзвінке «чак-чак».

Живляться комахами, зерном, маленькими тваринами, падлом, покидьками. На місцях гніздування з'являються дуже рано, бо зимують у тих самих місцях або поблизу від них. Гнізда у вигляді великих, закритих зверху куль, із сухих палок, будують найчастіше в густих колючих чагарникових заростях або високо на деревах. У середині гніздо обмазане глиною і вимощене сухою травою, корінцями. Повна кладка з 5—7 зелену-

ватих, з темними плямками яєць, у середині — кінці квітня — на початку травня. Насиджує самка, 17—18 днів. Пташенята залишаються в гнізді 22—24 дні.

Знищуючи шкідливих комах і гризунів, сороки приносять велику користь, але вони іноді руйнують гнізда інших співочих і навіть мисливських птахів. Тому в мисливських господарствах кількість сорок обмежують, руйнуючи гнізда під час їх будування. Але самих птахів слід охороняти і ні в якому разі не знищувати.

СОЙКА
СОЙКА
GARRULUS GLANDARIUS (L.)

Невеликі птахи. Маса до 200 г. Забарвлення строкате. У дорослих птахів голова білувата, з темними поздовжніми рисками і невеликим «чубчиком». Загальне забарвлення верхньої і нижньої частин тіла рудувато-коричневе. По боках шиї, від кутів рота проходять чорні поздовжні плями — «вуса». На покривних перах крила чорні, білі та блакитні смужки. Горло і підхвістя брудно-білі. У молодих птахів забарвлення менш яскраве.

Поширені в лісах Європи, помірної смуги Сибіру, в Передній і Південно-Східній Азії до Тихого океану. Птахи осілі й кочові. На Україні гніздяться в листяних і мішаних гірських і рівнинних лісах Полісся, Лісостепу, Карпат і Криму. Під час кочувань залітають також у безлісі райони. Улюблені місця — листяні й мішані ліси, де є дуб, бук, ліщина, насінням яких птахи живляться восени і взимку.

У природі визначаються за яскравим забарвленням і голубувато-синім «дзеркальцем» на крилі. Голос тріскучий, пронизливий, ніби розривають ганчірку. Іноді подають пронизливий звук «піійа», схожий на крик канюка звичайного. Іноді тихенько щебечуть, «співають», наслідуючи голоси інших птахів. Живляться жолудями, горіхами, ягодами, буковими горішками, навесні й улітку комахами, іноді яйцями і пташенятами дрібних птахів, невеличкими мишовидними гризунами, жабами та іншими дрібними тваринами.

Гнізда на деревах, на різній висоті, з тоненьких гілочок, паличок, стебел трав, корінців тощо. Повна кладка з 5—6, рідше 8 сірувато-зелених, з буруватими плямками яєць, у кінці травня. Якщо гніздо зруйновано, може бути додаткова кладка в червні. Насиджують обидва птахи, 16—17 днів. Пташенята залишаються в гнізді 19—20 днів. Після вильоту пташенят птахи утворюють сімейні зграйки і кочують по лісах у пошуках їжі.

Птахи корисні, хоч іноді і руйнують гнізда інших птахів. Відіграють велику роль у житті лісових біогеоценозів. Ховають у землі в різних місцях запаси жолудів, горіхів, які згодом проростають. Птахи декоративні. Заслуговують на повну охорону.

ГОРІХІВКА
ОРЕХОВКА, ИЛИ КЕДРОВКА
NUCIFRAGA CARYOCATACTES (L.)

Невеликі птахи, майже такі самі за розмірами, як сойки. Маса 200—220 г. Забарвлення строкате, коричнево-буре, з білими плямками. Махові і стернові пера чорно-бурі, з білими кінчиками. Підхвістя біле. У молодих птахів плямки не білі, а блідо-жовті, загальний тон забарвлення світліший, ніж у дорослих, дзьоб коротший.

Поширені в тайговій смузі і гірських лісах Європи і Азії. Птахи осілі, частково кочові. В УРСР гніздяться в гірських лісах Карпат.

Сойка біля гнізда.

У природі поведінкою, способом польоту, формою тіла нагадують сойку, але відрізняються від неї коричнево-білим строкатим забарвленням і білою смугою на кінці хвоста. Голос — протяжливе «герр», «креек», іноді «крей» або тихеньке щебетання.

Живляться навесні і влітку переважно черв'яками, комахами, пізніше ягодами, плодами і насінням хвойних та інших деревних порід. Їдять також дрібних хребетних, у тому числі яйця і пташенят дрібних співочих птахів.

Гнізда будують у середині березня, коли в горах ще лежить сніг, найчастіше на хвойних деревах. Будівельний матеріал — корінці, сухі гілочки, вимощені м'якою травою і мохом. Повна кладка з 3—4 зеленувато-білих, з темними плямками яєць, у кінці березня — до середини квітня. Насиджує майже виключно самка, 17—18 днів. Пташенята залишаються в гнізді 21—25 днів. Під час кочувань восени і взимку залітають далеко від місць гніздування, навіть у безлісі райони. Бувають роки, коли спостерігається масове переселення горіхівок, і тоді на Україні з'являються птахи з далеких тайгових областей півночі Європи і Сибіру. Як і сойки, можуть поширювати деревні породи, роблячи запаси насіння в земляних «коморах», про які потім забувають.

Приносять користь, знищуючи комах — шкідників лісу. Заслуговують охорони як безумовно корисні птахи.

ПОКАЖЧИК УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ ПТАХІВ

Баклан великий 38
» довгоносий 39
» малий 40
Балобан 111
Бекас 153
Берестянка 249
Бджолоїдка звичайна 200
» зелена 203
Білобровик 236
Боривітер звичайний 114
» степовий 116
Бугай 54
Бугайчик 55
Буревісник малий 36
Бусол 56

Вальдшнеп 153
Веретенник великий 155
» малий 156
Вівсянка білоголова 278
» гірська 276
» дібровник 277
» звичайна 275
» крихітка 278
» очеретяна 277
» садова 275
» чорноголова 276
Вівчарик весняний 258
» жовтобровий 259
» зелений 259
» ковалик 257
Вільшанка 243
Волове очко 230
Ворона сіра 294
» чорна 295
В'юрок 280
» канарковий 287

Гага звичайна 80
Гагара полярна 30
» червоновола 29
» чорновола 29
Гаїчка болотяна 268
» чорноголова 269
Галагаз 66
Галка 296
Галстучник 142
Гаршнеп 155
Глухар 122
Гоголь 81
Голуб сизий 178
Голуб синяк 178
Голубок морський 167
Горихвістка звичайна 241
» чорна 241
Горіхівка 299
Горлиця звичайна 180
Горлиця кільчаста 180
Горобець польовий 290
» хатній 289
Грак 295
Гриф чорний 88
Грязьовик 148
Гуска біла 66
» білолоба велика 64
» білолоба мала 64
» сіра 64

Дербник 113
Дерихвіст лучний 163
» степовий 163
Деркач 132
Дрізд гірський 237
» горобинник 233
» кам'яний 237
» омелюх 235
» співочий 235
» чорний 232
Дрімлюга 196
Дрохва 134
Дупель 155
Дятел білоспинний 210
» зелений 208
» сивий 209
» сірійський 210
» строкатий великий 212
» строкатий малий 212
» строкатий середній 212
» трипалий 208

Жайворонок білокрилий 217
» лісовий 214
» малий 216
» польовий 214
» рогатий 218
» сірий 217
» степовий 217
» чорний 217
» чубатий 216
Жовна чорна 205
Журавель сірий 128
» степовий 128

Зеленяк 285
Змієїд 105
Зозуля звичайна 182
» чубата 184
Зуйок малий 142
» морський 143
Зяблик 278

Іволга 292

Казарка білощока 66
» червоновола 66
» чорна 66
Камінка звичайна 238
» лиса 238
» танцюристка 239
Канюк звичайний 99
» степовий 100
Качка червона 68
» сіра 70
Квак 51
Кеклик 122
Кібчик 113
Клуша 165
Кобилочка 256
» річкова 257
» солов'їна 256
Колпиця 60
Коноплянка 281
Коровайка 58
Корольок жовтоголовий 259
Корольок червоноголовий 260
Костогриз 285
Красавка 128
Крем'яшник 158
Кречет 113
Кречітка 145
Крижень 69
Кроншнеп великий 157
» малий 158
» середній 158
Кропивник 230
Кропив'янка 246
Крохаль великий 83
» середній 84
Крук 293
Крутиголовка 212
Крячок білощокий 171
» малий 174
» річковий 173
» рябодзьобий 172
» світлокрилий 171
» чорний 170
» чорнодзьобий 172
Кулик-горобець 146
» сорока 139
Куріпка біла 127
» сіра 119
Курочка водяна 133
» крихітка 131
» мала 131

Ластівка берегова 219
» міська 219
» сільська 218
Лебідь-кликун 62
» малий 63
» шипун 62
Лежень 137
Лелека білий 56
» чорний 57
Лиска 134
Лунь болотяний 108
» луговий 107

» польовий 106
» степовий 107
Луток 84

Малинівка 243
Мальованець 282
Мартин великий морський 165
» звичайний 165
» малий 169
» озерний 165
» полярний 165
» середземноморський 166
» сизий 165
» сріблястий 164
» чорноголовий 166
Мишоїд-зимняк 100
Могильник 94
Мородунка 152
Морянка 82
Мухоловка-білошийка 262
» мала 263
» сіра 260
» строката 262

Норець великий 31
» малий 34
» сірощокий 32
» червоношиїй 33
» чорношиїй 34

Одуд 204
Оляпка 230
Омелюх 225
Орел-беркут 92
» карлик 96
» могильник 94
» степовий 95
Орлан-білохвіст 90
» довгохвіст 91
Осоїд 101
Очеретянка велика 250
» індійська 254
» лугова 254
» прудка 255
» ставкова 253
» тонкодзьоба 255
» чагарникова 254

Пастушок 129
Пелікан кучерявий 36
» рожевий 38
Перевізник 152
Перепел 119
Перепілка 119
Підкоришник 272
» короткопалий 272
Підорлик великий 96
» малий 96
Плавунець круглодзьобий 162
» плоскодзьобий 160
Плиска біла 220
» гірська 220
» жовта 221
» жовтоголова 221
Побережник білий 147
» білохвостий 146
» ісландський 146
Повзик 270
Погонич 129
Подорожник лапландський 278
Попелюх 76
Припутень 179
Просянка 274
Пугач 186
Пупочка 278

Реготун чорноголовий 168
Рибалочка голубий 203
Рябок чорночеревий 177
Рябчик 126

Савка 85
Саджа 177
Сапсан 110
Свищ 72
Серпокрилець 197
Сивка золотиста 141
Синиця блакитна 264
» велика 264
» вусата 274
» довгохвоста 272
» чорна 266
» чубата 269
Синьга 82
Синьошийка 243
Сип білоголовий 88
Сипуха 185
Сич волохатий 193
» хатній 194
Сичик-горобець 194
Сіруватень 90
Скопа 109
Славка садова 246
» сіра 247
» прудка 246
» рябогруда 248
» чорноголова 248
Снігур 286
Сова біла 187
» болотяна 190
» бородата 188
» вухата 190
» довгохвоста 188
» сіра 188
» яструбина 187
Совка 192
Сойка 298
Соловей західний 245
» східний 244
Сорока 297
Сорокопуд-жулан 226
» малий 229
» сірий 229
» червоноголовий 230
» чорнолобий 229
Стерв'ятник 86
Стрепет 136
Стриж чорний 197

Тетерев 125
Тинівка лісова 231
» альпійська 232
Травник 149
Тулес 141
Турпан 83
Турухтан 146

Уліт великий 150

Фазан 121
Фіфі 151
Фламінго 61

Халзан 92
Ходуличник 160
Хрустан 141

Цвіркун 256

Чайка 143
Чапля велика біла 44
» мала біла 48
» жовта 50
» руда 44
» сіра 42
Чеглок 114
Чеграва 175
Чекан луговий 240
» чорноголовий 240
Червоноволик 146
Чернь білоока 76
» морська 78
» червоноголова 76
» червонодзьоба 79
» чубата 77
Чечевиця звичайна 284
» сибірська 285
Чечітка біла 282
« гірська 282
» звичайна 282
» тундрова 282
Чикотень 233
Чирок-тріскунок 74
» свистунок 75
Чиж 283
Чорниш 151
Чорноволик 146
Чорногуз 56

Шилодзьобка 159
Шилохвіст 72
Широконіска 73
Шишкар білокрилий 289
» сосновий 289
» ялиновий 288
Шпак звичайний 291
» рожевий 292
Шуліка рудий 92
» чорний 91
Щеврик гірський 225
» лісовий 222
» луговий 224
» польовий 223
» червоногрудий 225
Щиглик 282
Щоголь 148
Щурик 219

Яструб великий 103
» малий 104
» тювик 104

УКАЗАТЕЛЬ РУССКИХ НАЗВАНИЙ ПТИЦ

Авдотка 137
Аист белый 56
» черный 57

Баклан большой 38
» длинноносый 39
» малый 40
» хохлатый 39
Балобан 111
Бекас 153
Белобровик 236
Буревестник малый 36

Вальдшнеп 153
Варакушка 243
Веретенник большой 156
» малый 156
Вертишейка 212
Волчок 55
Воробей домовый 289
» полевой 290
Ворон 293
Ворона серая 294
Воронок 219
Выпь большая 54
» малая 55
Вяхирь 179
Вьюрок 280
Вьюрок канареечный 287

Гага обыкновенная 80
Гагара краснозобая 29
» полярная 30
» чернозобая 29
Галка 296
Галстучник 142
Гаршнеп 155
Глухарь 122
Гоголь 81
Голубок морской 167
Голубь сизый 178
Горихвостка обыкновенная 241
» чернушка 242
Горлица кольчатая 180
» обыкновенная 180
Грач 295
Гриф черный 88
Грязевик 148
Гусь серый 64

Дербник 113
Деряба 235
Дрозд белозобый 237
» певчий 235
» пестрый каменный 237
» черный 232
Дрофа 134
Дубонос 285
Дубровник 277
Дупель 155
Дятел белоспинный 210
» зеленый 208
» пестрый большой 209
» пестрый малый 212
» пестрый средний 212
» седоголовый 209
» сирийский 210
» трипалый 208
» черный 205

Завирушка альпийская 232
» лесная 231
Зарянка 243
Зеленушка 285
Зимородок 203
Змееяд 105
Зорька 192
Зуек малый 142
» морской 143
Зяблик 278

Жаворонок лесной 214
» малый 216
» полевой 214
» степной 217
» хохлатый 216
Желна 205
Журавль серый 128
» степной 128

Иволга 292

Каменка обыкновенная 238
Каменка-плешанка 239
» плясунья 239
Камнешарка 158
Камышевка-барсучок 254
» болотная 254
» вертлявая 255
» дроздовидная 250
» индийская 254
» кустарниковая 254
» тонкоклювая 255
» тростниковая 253
Камышница 133
Канюк мохноногий 100
» обыкновенный 99
Каравайка 58
Кваква 51
Кедровка 298
Кеклик 122
Клест-еловик 288
Кобчик 113
Козодой 196
Конек горный 225
» лесной 222
» луговой 224
» краснозобый 225
» полевой 223
Коноплянка 281
Королек желтоголовый 259
Коростель 132
Косач 125
Коршун черный 91
Крапивник 230
Краснозобик 146
Крачка малая 174
» пестроносая 172
» речная 173
» черноносая 176
Крачун 105
Кроншнеп большой 157
» средний 158
Крохаль большой 83
Кряква 69
Крячка черная 170
Кукушка обыкновенная 182
Кулик-сорока 139
Курганник 100
Куропатка каменная 122
» серая 119
Курочка малая 131
» крошка 131

Лазоревка 264
Ласточка береговая 219
» городская 219
» деревенская 218
Лебедь-кликун 62
» шипун 62
Лунь болотный 108
» камышовый 108
Лунь луговой 107
» полевой 106
» степной 107
Луток 84
Лысуха 134

Малиновка 243
Мородунка 152
Морянка 82
Московка 266
Мухоловка-белошейка 262
» малая 263
» пеструшка 262
» серая 260

Неясыть серая 188
Нырок белоглазый 76
» красноголовый 76
» красноносый 79

Овсянка горная 276
» камышевая 277
» обыкновенная 275

» садовая 275
» черноголовая 276
Огарь 68
Оляпка 230
Ополовник 272
Ореховка 298
Орлан-белохвост 90
Орел-беркут 92
Орел-карлик 96
» могильник 94
» степной 95
Осоед 101

Пастушок 129
Пеганка 66
Пеликан кудрявый 36
» розовый 38
Пеночка-весничка 258
» кузнечик 257
» теньковка 257
Перевозчик 152
Перепел 119
Пересмешка зеленая 249
Песчанка 147
Пищуха 272
Плавунчик круглоносый 162
» плосконосый 160
Поганка большая 31
» малая 34
» красношейная 33
» рогатая 33
» серощекая 32
» ушастая 34
» черношейная 34
Погоныш 129
Подорлик большой 96
Поморник короткохвостый 164
Поползень 270
Поручейник 150
Просянка 274
Пустельга 114
» степная 116

Реполов 281
Ремез 269
Ржанка золотистая 141
Рябинник 233
Рябчик 126

Савка 85
Саджа 177
Сапсан 110
Сарыч 99
» степной 100
Сверчок обыкновенный 256
» речной 257
» соловьиный 256
Свиристель 225
Свиязь 72
Сивка глупая 141
Сизоворонка 198
Синица большая 264
» хохлатая 266
» усатая 274
Синьга 82
Сип белоголовый 88
Скворец обыкновенный 291
» розовый 292
Скопа 109
Славка-завирушка 246
Славка садовая 246
» серая 247
» черноголовая 248
» ястребиная 248
Снегирь 286
Сова болотная 190
» длиннохвостая 188
» полярная 187
» ушастая 190
» ястребиная 187
Сойка 298
Соловей восточный 244
» западный 245
Сорока 297
Сорокопут-жулан 226
» серый 229
» чернолобый 229
Сплюшка 192
Стрепет 136
Стриж белобрюхий 198
» черный 197
Сыч воробьиный 194
» домовой 194
» мохноногий 193

Тетерев 125
Тиркушка степная 163
Травник 150
Трещотка 259
Трясогузка белая 220
» горная 220
» желтая 221
Тулес 141
Турпан 83
Турухтан 146

Удод 204
Улит большой 150
Утка серая 70

Фазан 121
Филин 186
Фифи 151
Фламинго 61

Ходулочник 160
Хохотун черноголовый 168
Хохотунья 164

Цапля большая белая 44
» желтая 50
» малая белая 48
» рыжая 44
» серая 42

Чайка малая 169
» обыкновенная 165
» озерная 165
» серебристая 164
» черноголовая 166
Чеглок 114
Чеграва 175
Чекан луговой 240
Чекан черноголовый 240
Чернеть морская 78
» хохлатая 77
Чернушка 76
Черныш 151
Чечевица обыкновенная 284
Чечетка обыкновенная 282
Чибис 143
Чиж 283
Чирок свистунок 75
» трескунок 74
Чомга 30

Шилоклювка 159
Шилохвость 72
Широконоска 73

Щегол 282
Щеголь 148
Щурка золотистая 200

Ястреб-перепелятник 104
» тетеревятник 103

ЗМІСТ

Передмова 5

Загальна характеристика класу птахів 7

Охорона птахів 15

Як вивчати птахів 18

Систематичний огляд птахів фауни УРСР 28

Михаил Анатольевич Воинственский

Птицы

(на украинском языке)

Киев, «Радянська школа»

Зав. редакцією біології і хімії *Н. І. Зайченко.* Редактор *Л. Г. Кульчицька.* Літредактор *Л. П. Фалінська.* Художній редактор *В. О Любавін.* Макет та художнє оформлення *В. О. Любавіна* Фотоілюстрації *М. А. Воінственського, Е М. Голованової, В. М. Зубаровського, Г Р Лівенштейна, В. О. Любавіна, І. С. Митяя, Г. М. Молодана, І. О. Мухіна, Б. О. Нечаєва, Ю. П. Саміляка, В. Д. Сіохіна, В. І. Стригунова, Р. М. Торжевського.* Технічний редактор *А. Г. Фрідман.* Коректори *А. В. Лопата, В. П. Пуха.*

Інформ. бланк № 3385

Здано до набору 15.03.83. Підписано до друку 25.04 84. БФ 10664. Формат 70×100¹/₁₆. Папір № 1 офсетн. Гарнітура Балтика. Спосіб друку офсет Умов. арк. 24,7+0,33 форз. Умовн. фарб.-відб 100,10. Обл.-видавн арк. 25,76+0,52 форз. Тираж 50 000 пр. (2-й завод 25 001 — 50 000) Видавн. № 28112 Зам. 4—251. Ціна 2 крб. 50 к.

Видавництво «Радянська школа» 252053. Київ, Ю. Коцюбинського, 5.

Діапозитиви тексту виготовлені фотонабором на Головному підприємстві РВО «Поліграфкнига».

Київська книжкова фабрика «Жовтень» (252053, Київ-53, Артема, 25)

2 крб. 50 к.

Радянська школа